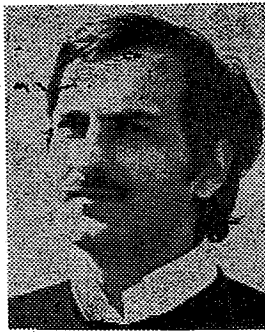

TODOR Đ. KULJIĆ je rođen 1949. godine u Zrenjaninu. Diplomirao je na grupi za sociologiju 1972. a magistarski rad odbranio 1975. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Na istom fakultetu je 1976. izabran za asistenta za sociologiju politike i prava. Bavi se sociologijom političkih pokreta i režima i kritikom ideologije. Iz pomenute oblasti je do sada objavio desetak stručnih radova, npr. SRPSKI FAŠIZAM I SOCIOLOGIJA, Sociologija, g. XVI (1974), br. 2; KRITIČKA TEORIJA I TEORIJA SISTEMA, Ideje, g. V (1974), br. 4—5; STRUKTURA I FUNKCIJA FAŠISTIČKOG SISTEMA VLASTI, Gledišta, g. XVIII (1977), br. 5; SOCIOLOGIJA FAŠIZMA: KRITIKA ILI APOLOGIJA KAPITALIZMA, Sociologija, g. XVII (1975), br. 2. itd.

Knjiga Todora Kuljića FAŠIZAM, Sociološko-istorijska studija, predstavlja u nas prvi pokušaj interdisciplinarnog proučavanja ove pojave uzete hronološki i tematski celovito. Dobar znalac konkretnih društvenih i istorijskih sadržaja iz okvira ove teme, pisac je na osnovu bogate građe uspešno tragao na stranicama svoje knjige za odgovorima na mnoštvo ključnih pitanja.

TODOR KULJIĆ
FAŠIZAM

NOU

FAŠIZAM

TODOR KULJIĆ

**BIBLIOTEKA
ISTORIJA**

UREĐIVAČKI ODBOR:

dr ANDREJ MITROVIĆ, *glavni urednik*

dr RADE MIHALJČIĆ

dr VASILJE KRESTIĆ

dr LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

dr BRANKO PETRANOVIĆ

dr ČEDOMIR POPOV

dr MILORAD EKMEČIĆ

dr TODOR STOJKOV

LJUBINKA TRGOVČEVIĆ

VOJIN DABIĆ, *sekretar Redakcije*

FAŠIZAM

**SOCIOLOŠKO-
ISTORIJSKA STUDIJA**

Todor Kuljić

*„Jer ko neće da govori o kapitalizmu, trebalo
bi da ćuti i o fašizmu.“*

(Maks Horkhajmer)

Predgovor

Brojna su istraživanja fašizma u društvenim naukama, pa i u sociologiji napose. I građanska i marksistička misao o društvu slažu se u tome da se istorija XX veka neosporno mora pisati i tumačiti sub speciae fašizma. Međutim, kada se pređe na neposredno objašnjavanje fašizma, teorijska rešenja su vrlo različita, neretko i potpuno oprečna. Različite društvene snage, što trajno istorijski postoje u protivrečnostima savremenog sveta, a kojih se fašizam ticao, odnosile su se prema njemu u duhu svojih posebnih interesa i tradicija. Tako crkveni teoretičari prikazuju fašizam kao oblik sekularizacije i otpadništva od boga, konzervativci ga anatemišu kao vladavinu masa koje ruše tradiciju, a liberali fašizam i socijalizam podvode pod pojam totalitarizma uopšte. Nadalje, nacionalističko tumačenje posmatra fašizam kao kulminaciju, odnosno degradaciju nemačke i italijanske istorije, fenomenolozi ga doživljavaju kao izraz osebnog i nadnacionalnog karaktera epohe i, napokon, marksisti kritikuju fašizam kao simptom regenerativne sposobnosti i ofanzivne snage kapitalizma kojim on traži izlaz iz krize.

Sigurno da nijedna analiza fašizma nije politički nenamerna. Još je Artur Rozenberg (A. Rosenberg) pisao da polemike između teorija o fašizmu nisu traćenje vremena za ljude koji sede za pisacim stolom i spekulišu o sociologiji. Radi se, u stvari, o banalnoj činjenici da onaj koji hoće da porazi protivnika mora dobro i da ga pozna. Ako sa tog stanovišta posmatramo teorije o fašizmu suočićemo se sa veoma širokom skalom stavova o njemu: ona se pruža od otvorene apologije fašizma, preko racionalizacije vlastitog defetizma i apstraktnog kritičkog prebacivanja, do radikalne kritike njegove društvene osnove. Dakle, ako je teorija o fašizmu uvod u političko delanje, onda ona polazi od činjenice da se povratak fašizma može sprečiti. Mada su, svakako, najvažniji rezultati koji

se postižu u praktičnoj borbi, i teorija može doprineti njima pre svega svojim saznanjima o uslovima nastanka fašizma. Pored pitanja o nastanku fašizma, sadržinsko-stratešku i metodska suštinu teorijskog pokušaja koji se iznosi u ovoj knjizi čine i ona o posledicama i prisustvu fašističkih predispozicija u kapitalističkom društvenom sistemu uopšte. Navedena pitanja su istovremeno i sociološka okosnica ove studije.

U knjizi se, naime, pokušava pružiti sociološko-istorijsko objašnjenje fašizma kao pokreta, društvenog sistema i, najzad, epohe u razvoju evropskog kapitalizma. Fašizam je, pre svega, tumačen kao pokušaj spasavanja akutne krize kapitalizma. On je specifičan, jedan od mnogih istorijski prisutnih nesocijalističkih i reakcionarnih pokušaja kritike buržoaskog društva. Istorija upravo ovih pokušaja se od Pariske komune pa do savremenih čileanskih događaja sve više iskazuje kao prava istorija buržoazije. Sam fašizam je najubedljiviji dokaz da istoriju buržoazije ne treba više posmatrati kao realizaciju i pobedu ideja racionalizma i prosvetiteljstva, već sve više kao istoriju u krajnjoj liniji neuspelih pokušaja da se prevaziđe „prirodno stanje“ u kojem je čovek čoveku vuk. Umesto racionalizma i liberalizma buržoazije stupio je razjareni nacistički idealizam, umesto prirodnog prava dužnost, vernost i disciplina podanika, a umesto političkog interesnog pluralizma monolitna država vođe. Kvintesencija fašističke tehnike sazdana je iz životinjske filozofije prava jačeg u svetskoistorijskoj borbi rasa koja je dostigla vrhunac u ratnoj ekspanziji. Upravo ova fašistička ideologija pokazala se kao veoma instrumentalna u opravdanju vučje politike monopolnog kapitala.

Dodajmo da je tokom čitavog rada izlaganje pratila permanentna ideološko-kritička analiza, odnosno da je stalno bio prisutan kritički osvrt na tumačenja posmatranih aspekata fašizma u građanskoj misli. Ovo je činjeno stoga što anonimnost teorijskih konstrukcija kojoj naginje mišljenje u sadržinski neutralnim strukturnim kategorijama građanske misli o društvu (kao npr. „nihilistički revolt“, „otpor protiv transcendencije“, „totalitarizam“ i sl.) bez težnje da se uoči interesna (ekonomska) osnova

društvenih sukoba nužno perpetuiru moment slepila u sagledavanju totaliteta istorijskog zbivanja. Dosezanje ove relativne celovitosti u razjašnjenju fašizma moguće je samo ukoliko se na temelju fundamentalne protivrečnosti epohe pokušaju obuhvatiti njeni različiti aspekti. I u razmatranju fašizma najaktuelnija je protivrečnost između rada i kapitala, pa je stoga ključ efikasnog teorijskog anti-fašizma u stvari kritika njegove kapitalističke suštine.

Beograd 1977.

Todor Kuljić

I Teorija o fašizmu : kritika ili apologija kapitalizma

„Toga dana je, može se reći, Hegel umro“, pisao je Karl Šmit (C. Schmitt), misleći na 30. januar 1933. godine. Kada su zvona potsdamske garnizonske crkve oglasila simboličko krunisanje „nacionalsocijalističke revolucije“, prateći pristupanje Hindenburga i novog nacionalsocijalističkog nemačkog kancelara sarkofagu Fridriha Velikog, ona su istovremeno opevala posmrtnu pesmu građansko-prosvetiteljskoj epohi, koja je počela 1789. godine. Uz pompeznu manipulaciju koja je u fašizmu doživela svoj najveći trijumf, istorija evropskog građanskog društva ulazila je u svoju najmračniju epohu. Međutim, mada se period u kojem je fašizam dominirao Evropom može nazvati epohom, ipak je ovu epohu opravdanije označiti epohom otpora protiv fašizma — jer budućnost je pripala ovom otporu.

Od vojnog poraza fašizma 1945. malo se šta izmenilo u konstelaciji kapitalizma, s obzirom na uslove koji su doveli do javljanja fašističkih pokreta, omogućili njegov uspon i osvajanje vlasti. Štaviše, najnovija politička zbivanja ozbiljno pokazuju da jahači apokalipse fašizma nisu išezli sa horizonta građanskog sveta već, naprotiv, da su njegova inherentna mogućnost. Usled ove društvenoekonomske restauracije na području nauke i publicistike razvijaju se nove interpretacije fašizma čije je zajedničko obeležje zamagljivanje strukturne veze kapitalizma i fašizma bilo u obliku personaliziranja, demoniziranja ili psihologiziranja ove društvene pojave. Zastrašujuća predstava vladavine masa, kojom su sami fašisti tako umešno manipulirali, služi danas velikom delu buržoaskih teoretičara kao primarni povod bavljenja fašizmom. Kao i tada tako se i sada ponekad opravdava, a češće kritikuje, politički poredak čiju osnovu treba očuvati netaknutom.

U više stotina radova, koji su samo na nemačkom jeziku napisani o fašizmu, formalno se mogu razlučiti dve vrste teorija: s jedne strane one koje odlučujuću ulogu pridaju društvenoekonomskoj situaciji u kojoj nastaje fašizam, a s druge teorije koje zapostavljaju ovaj sociološki faktor i tumače fašizam uopšte, nacionalsocijalizam, španski ili ustaški fašizam bolesnom i dinamičnom ličnošću njihovih vođa, slučajnom političkom konstelacijom ili kobnim odbijanjem Hitlera od strane Bečke umetničke akademije 1908. godine. Anonimnost teorijskih konstrukcija kojoj naginje mišljenje u sadržinski neutralnim strukturnim kategorijama buržoaske politologije i sociologije (kao npr. „totalitarizam“, „nihilistički revolt“, „otpor protiv transcendenције“ itd.), bez težnje da se uoči interesni fundament društvenih sukoba, nužno perpetuira moment slepila u sagledavanju totaliteta istorijskog zbivanja. Ako se pođe od načelne postavke da je istorijsko-politička koncepcija istoriografije, politologije i sociologije posrednik između politike i tumačenja istorije, političke strategije i istorijskog uma — tada su sve teorije fašizma po svom karakteru neminovno apologija ili kritika kapitalizma. *Tertium non datur*, ili kako bi rekao Đerđ Lukač (G. Lukacs), nema „nedužnog“ pogleda na svet. Ovaj položaj teorije je, uzgred rečeno, nezavisan od subjektivnih težnji istraživača, on rezultira iz celokupne strukture naučnog opisivanja i objašnjenja. Svakako da između mnoštva različitih teorija i tendencija unutar buržoaske sociologije i istoriografije treba praviti razliku između političkih razmimoilaženja u mišljenju koja su odraz politike konkretne vladajuće grupe i pozicija koje u različitoj meri odstupaju od prethodnih bilo usled opštih humanističkih, liberalnih ili demokratskih motiva.¹ Sva

¹ Uz problem kritike buržoaske istoriografije i njen odnos prema tekućoj ideologiji upor. radove marburških studenata u knjizi: *Geschichte und Ideologie*, Kritische Analyse bundesdeutscher Geschichtsbücher, hrsg. von Reinhard Kühnl. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1973, kao i studiju *Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung*, hrsg. von W. Berthold, G. Lozek, H. Meier, W. Schmidt, Pahl Rugenstein Verlag, Dritte Auflage, Köln — Berlin, 1973.

ova odstupanja, bez obzira na svu mogućnu razliku u intenzitetu, ipak ne menjaju osnovni smisao teorije, odnosno mogućnost njenog svrstavanja u kritiku ili apologiju kapitalističkog društvenog sistema. Na specifičnom teorijskom planu ovo je osnovno načelo pristupa brojnoj sociološko-istorijskoj literaturi o fašizmu.

Cilj ovih uvodnih razmatranja je bar delimično predstavljanje različitih teorijskih pokušaja razjašnjenja fašizma. Istorija je uvek iznova pisana, jer su se menjali uglovi posmatranja, ili su otkrivani novi izvori ili, pak, zato što je novoj generaciji postala dosadna prihvaćena verzija stvari ili je osećala neku ikonoklastičnu motivaciju. Međutim, najnovija istorija, koja je *volens nolens* morala biti pisana i tumačena *sub speciae* fašizma, tumačena je različito pre svega zato, što je trebalo naći novu verziju prošlosti, kojom bi se dala podrška jednoj ili drugoj strani u aktuelnom klasnom sukobu.²

Izraz fašizam se već duže vremena upotrebljava ne samo u političkoj propagandi, gde sve izgleda dopušteno, već i u ozbiljnim teorijsko-političkim analizama. Mnogi ljudi su od svojih protivnika u najrazličitijim situacijama označavani kao fašisti: Trocki, papa, grčki kralj, poljski maršal, jugoslovenski regent, latinsko-američki avanturisti, nemački socijaldemokrati, pa čak i Staljin. Govorilo se o agrarnom fašizmu, fašizmu levice, desnice i centra, pa čak i o egzotičnom fašizmu.

² O različitim tumačenjima fašizma upor., pre svega, zbornik *Theorien über den Faschismus*, hrsg. von Ernst Nolte, Dritte Auflage, Kiepenheuer Witsch, Köln — Berlin 1972, sa iscrpnom uvodnom Nolteovom sintetičkom studijom „Četrdeset godina teorija o fašizmu“ str. 15—75. Potom O. Bauer, H. Marcuse, A. Rosenberg, *Faschismus und Kapitalismus*, *Theorien über die soziale Ursprünge und die Funktion des Faschismus*, hrsg. von W. Abendroth, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M. 1967; R. Reiche, B. Blanke, *Kapitalismus, Faschismus und Demokratie*, *das Argument* 32; R. Westphal, *Psychologische Theorien über den Faschismus*, *Das Argument* 32; Wolfgang F. Haug, *Ideologische Komponenten in den Theorien über den Faschismus*, *Das Argument* 33; B. Blanke, R. Reiche, J. Werth, *Die Faschismus Theorie der DDR*, *Das Argument* 33; Reinhard Opitz, *Über die Entstehung und Verhinderung von Faschismus*, *Das Argument* 87.

Kao nova pojava na evropskoj političkoj pozornici fašizam je sopstvenom dinamikom i amorfnim karakteristikama otežavao naučnu analizu. Dugo godina su se sami komunisti, koji su prvi ukazali na novog protivnika i čije su teorije, kako ironično primećuje Ernst Nolte, starije od samog fašizma,³ mučili oko utvrđivanja razlike između fašizma i buržoaske parlamentarne demokratije: od italijanskih komunista, koji su fašizam posmatrali kao fenomen *di militarismo primitivo*, do Staljina i Buharina koji zastupaju stanovište da su fašizam i socijaldemokratija blizanci. Posle niza teorijskih zabluda i pogrešnih procena između 1935. i 1945. godine evropski komunisti posmatraju fašizam kao glavnog neprijatelja i sve podređuju borbi protiv njega. Španski građanski rat bio je termopilska bitka evropskog proletarijata i istovremeno čas duboke istorijske spoznaje, kristalizacije epohalne svesti, početak međunarodnog pokreta protiv fašističke kontrarevolucije. Hrabri otpor komunista širom fašizirane Evrope, koji se povremeno činio beznačajnim, jedna je od najsvetlijih stranica u analima svetskog komunizma.

Heterogena su marksistička objašnjenja fašizma. Ona se pružaju od ekonomističkih odredbi G. Dimitrova i Toljatija (P. Togliati) do marksistički orijentisane psihoanalitičke teorije Vilhelma Rajha (W. Reich) i Eriha Froma (F. Fromm). Najčuvenija je formulacija sa 13. plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale od decembra 1933. godine: „Fašizam je otvorena teroristička diktatura krajnje reakcionarnih, krajnje šovinističkih imperijalističkih elemenata finansijskog kapitala.“⁴ U istočnoevropskim zemljama ova definicija odr-

³ Ernst Nolte, *Theorien über den Faschismus*, str. 16.

⁴ Cit. prema Palmiro Toljati, *Lekcije o fašizmu*, Treći program, zima 1970, str. 357.

Uprkos navedenim primedbama bila bi nepravda ne istaći izvanredan doprinos debate o fašizmu koja je dvadesetih godina vođena u redovima Kominterne. Ovaj doprinos nije se sastojao samo u određenju društvenog sadržaja fašizma kao monopolokapitalističkog već, pre svega, u tome što je u analizu fašizma unet pojam monopolnog kapitalizma iz marksističke političke ekonomije i time ukazano na područje na kojem treba tražiti uz-

žala se sve do današnjih dana.⁵ Fašizam je, dakle, agencija monopolnog kapitala. Ova u načelu ispravna postavka da je fašizam oblik kapitalističke vladavine, počiva na običnom hipostaziranju ekonomije i monokausalne analize koja odatle sledi. Redukcija na shematski i jednostrani determinizam otežava razumevanje strukturnog protivrečja u razvoju fašizma: primarnog protivrečja između sitnoburžoaske masovne baze i interesa monopolnog kapitala, kao i sekundarnog protivrečja između partije i vojno-industrijskog kompleksa. Stoga se ova odredba pokazuje kao nepotpuna i jednostrana. Istočnoevropsko tumačenje fašizma razvija formalističko i strogo shematsko shvatanje istorije buržoaskog društva, čiji je najviši i poslednji stupanj fašistička vladavina, kao razočarani pokušaj spasavanja kapitalizma od neizbežne propasti u proleterskoj revoluciji.

Pomenuto tumačenje nalazi svoju začuđujuću paralelu u pojmu totalitarizma zapadne provenijencije. Dok se u prvom pojmu ne pravi gotovo nikakva razlika između buržoaske parlamentarne demokratije i fašističke vladavine, na drugoj strani se fašizam i komunizam svrstavaju pod formalni idealno-tipski pojam totalitarizma. Stav buržoaske političke teorije prema fašizmu uopšte je ambivalentan i protivrečan. Diktature masa su se u svom borbenom elanu pokazale kao pretnja zapadnom kapitalizmu, zbog čega su doživljavale radikalno odbijanje u političkoj teoriji i publicistici. Antitotalitarizam u različitim oblicima je jedan element odbrane zapadnog sveta. U društvenohistorijski nedovoljno određenom

roke fašizma; naime, da to nije bilo koje društvo niti bilo koji kapitalizam, već kapitalizam sasvim određenog stupnja, sa naročitim strukturama moći, naročitom političkom ekonomijom i odgovarajućom dinamikom razvoja i političkim mehanizmima, iz čega, naravno, sledi da niko ko nije studirao specifičnu političku ekonomiju monopolnog kapitalizma ne može doći na pravi trag fašizma. Celokupni istorijat diskusija o fašizmu je upravo istorija sukobljavanja buržoaskih i marksističkih tumačenja, a čitav spektar teorijskih postavki koje srećemo u današnjim raspravama razvio se upravo iz konfrontacije dvadesetih godina.

⁵ Upor B. Blanke, R. Reiche, J. Werth, *op. cit.*, str. 35.

pojmu totalitarizma sažet je istovremeno antifašizam i antikomunizam.⁶

Naredni aspekt buržoaskog odnosa prema fašizmu je personalistički, moralizirajuće-psihološki. Ova vrsta teorije veliča ulogu ličnosti (npr. izvodi nemački fašizam iz patologije firera), čime dosledni građanski monodološki individualizam vodi mitologizaciji istorijskog značaja ličnosti i time mitologiziranju same istorije.⁷ Velike ličnosti kao da spolja ulaze u istoriju koja je njihov materijal i polje delovanja. Društvo kojim oni gospodare javlja se u istoriji kao sudbinski podložno nesrećnom slučaju tiranije, za čiju pojavu društveni poredak ne snosi nikakvu odgovornost. Od Ničeove i Špenglerove teze da narod ne može sam vladati, pa do *imago*-a vođe kao istovremenog oca i sudbine, i do personalističkog heroiziranja ili „sataniziranja“ istorije samo je jedan korak. Tipična je u ovom duhu formulacija da je nacionalsocijalizam u stvari hitlerizam. Uzroke radikalnog terora nedopustivo je tražiti u volji jedne ličnosti, jer njen uticaj nije bio neposredan već je vršen preko hijerarhijskih struktura izvršne vlasti. Ove strukture, međutim, stvara ekonomska računica i one su proizvod širih društvenoekonomskih procesa a ne golog uticaja stvaralačke ličnosti, pa makar njena genijalnost bila čak i satanska. Formulacije u kojima se ističe „satanska komponenta“ Hitlerove politike, „dijabolična savršenost njegove težnje ka moći“ (O. Flechtheim) naginju ka satanologiji, čime teorije o fašizmu prerastaju u Hitlerovu teologiju.⁸ Pojava fašizma dešava

⁶ Na ovo izjednačavanje fašizma i socijalizma, koje može biti popularno i politički oportuno, ali je naučno neodrživo, opširnije ćemo se osvrnuti u poslednjem poglavlju prilikom određenja pojma fašizma.

⁷ Ovoj vrsti objašnjenja naginju tumačenja izneta u sledećim knjigama: Alen Balok, *Hitler*, Slika tiranije, Zadruga, Beograd 1954; Konrad Heiden, *Geschichte des Nationalsozialismus*, Die Karriere einer Idee, Rowohlt, Berlin 1933; Joachim C. Fest, *Das Gesicht des Dritten Reiches*, Profile einer totalitären Herrschaft, Piper, München 1963, i tumačenje Valtera Lakera u knjizi *Deutschland und Russland*, Propyläen Verlag, Berlin 1966.

⁸ W. F. Haug u. a., *op. cit.*, str. 15.

se, naravno, van svih pravila kao razaranje svih zakonitosti; u centru teorijskog posmatranja nisu veze već iznenadni obrti. Iza ovog se, kako primećuje Haug (W. F. Haug), krije dualističko shvatanje istorije: sučeljena je, naime, varvarska i kulturna sfera prirode, a ovaj sukob prikazuje se kao nepromenljivi smisao svog zbivanja. Demonologija i satanologija u teorijama o fašizmu hotimično brišu liniju kontinuiteta između fašizma i kapitalizma, tumačeći fašizam kao autohtoni, potpuno novi fenomen, ne uviđajući da je u fašizmu novo jedino to što stara vlast potpuno odbacuje masku. To je kapitalizam *sans phrase*, bez tržišta i politike, ali sa demagogijom i kultom. To je sistem bede, koji se oslanja na protest protiv bede, cinički primenjeni hilijazam.⁹

Pored praznine personalističkih i moralističkih teorijskih postavki stupa praznina istorijskoteoloških objašnjenja. Fašizam se, naime, analizira i osuđuje kao radikalna forma sekularizacije,¹⁰ pri čemu se u potpunosti gubi iz vida da u fašizmu ne dolazi do izražaja potpuna sekularizacija, već nepotpuna, ne politička prosvetćenost, već vladavina političkog antiprosvetiteljstva. Haug ispravno primećuje da se ovde radi o tipičnom sindromu konzervativne bespomoćnosti, koji se, po pravilu, ispoljava u podložništvu fašizmu.¹¹

Kritičkoj teoriji o fašizmu neophodan je psihološki pristup. On vodi spoznaji karakterološke osnove kojom se potpunije može obuhvatiti unutrašnja subjektivna komponenta društvenih pojava.¹² Međutim, ovaj pristup

⁹ W. F. Haug u.a., *op. cit.*, str. 16.

¹⁰ O konzervativnim teorijama o fašizmu vidi kod Noltea, *op. cit.*, str. 43. i dalje.

¹¹ Wolfgang Fritz Haug, *Der hilflose Antifaschismus*, Zur Kritik der Vorlesungsreihen über Wissenschaft und NS an deutschen Universitäten, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1967, str. 42.

¹² O psihologiji fašizma upor. Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, Dritte korrigierte und erweiterte Auflage, Kiepenheuer Witsch, Berlin 1971; Erih From, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd 1964; Rudolph Loewenstein, *Psychoanalyse des Antisemitismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1968; Theodor Adorno u.a. *Studien zum autoritären Charakter*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1973.

je istovremeno nedovoljan i sklon je ideološkom izobličavanju, pre svega usled iracionalističkog tumačenja interesne uslovljenosti društvenih sukoba. Ono se i ovde ogleda u radikalnom odvajanju fašizma i buržoaskog društva i njihovom suprotstavljanju kao nečeg abnormalnog i normalnog (kao što je slučaj sa kontroverzom demokratija — totalitarizam u teorijama o totalitarizmu). Društvo kao da se instinktivno kreće fašizmu, a besciljno kretanje istorije nalikuje biološkim procesima. Kao objektivna implikacija ovih teorijskih pokušaja istovremeno sledi predstavljanje buržoaskog društva kao bedema i antipoda prirodi i haosu, oličenim u katastrofalnoj erupciji fašizma. Erih From smatra, na primer, da je sadomazohistički karakter (nedostatak ličnog integriteta nadoknađuje se simbiozom s objektom svoje dominacije ili potčinjavanja i potpunom zavisnošću od tog objekta) bio tipičan za evropsku sitnu buržoaziju s početka XX veka i da je stoga nacizam imao najviše odjeka upravo u ovom društvenom sloju. Međutim, mada From naglašava da je nacizam ekonomski i politički problem, on ga istovremeno psihologizira, tvrdeći: „ali moramo shvatiti da se njegova moć nad čitavim jednim narodom temelji na psihološkim osnovama.“¹³ Ne treba zaboraviti da se moć nad nemačkim narodom, pored sredstava ekonomske prinude, ostvarivala i uz pomoć demagogije i surovih represivnih mera brutalnog terora i koncentracionih logora. Sa kolikom uverljivošću Dahau i Aušvic potkrepljuju Fromovu tezu? Čini se da je upravo to psihoanalitičko individualiziranje, usmeravanje, analize jednog globalnog fenomena kao što je fašizam isključivo na mikro-plan pojedinca i njegovih težnji i kod Froma slučaj i da i ovde vaskrsava stari spor o mogućnosti objašnjenja globalnih društvenih svojstava analitičkim osobinama pojedinca, spor čija je pozadina skretanje iracionalnosti sistema (kapitalističkog) na iracionalnost pojedinca.¹⁴

¹³ E. From. *op. cit.*, str. 190.

¹⁴ U okviru ovih strujanja karakteristična je teorija o fašizmu Sejmura Martina Lipseta (razvijena u knjizi *Politički čovek*, Društvena osnova politike, Rad, Beograd 1969, str. 165—221)

Pošto je kritika fašizma od strane socijalnopsiholoških teorija u biti jedno apstrakno i sadržinski indiferentno prebacivanje buržoaskom društvu što pogoduje stvaranju „autoritarnih struktura ličnosti“, koje su mahom rasprostranjene kod potčinjenih klasa, naročito radnika, ulivaju se i ova objašnjenja u opštu struju teorija o totalitarizmu.

Ono što je zajedničko većini navedenih teorijskih pokušaja objašnjenja fašizma formalnosociološkim kategorijama¹⁵ jeste pridavanje značaja mislima, idejama i osećanjima, čime se zapostavljaju objektivni interesi i društveni sadržaj fašističke vladavine uopšte. Isticanje ideja, „misaonih tradicija“ i „duhovnog“ uopšte u oštroj je suprotnosti sa stvarnom ulogom koju su imali ovi „subjektivni faktori“ u fašističkom sistemu vlasti. Duhovna predistorija fašizma ne sme se ispustiti iz analize, ali ideje su, pre svega, bile pasivni materijal manipulacije, pa se stoga može govoriti jedino o posrednom značaju duhovnog za fašizam.¹⁶ Kada se tako posmatra odnos duhovnog prema fašizmu, duhovnog samo kao „materijala“, mora se konstatovati da fašizam nikad nije bio direktno vezan za duhovno. Jer istorija se ne shvata ni kao sudbinski događaj, ni kao besmislena igra

stoga što su u njoj suprotstavljene dve protivrečne postavke; političkoekonomska i socijalnopsihološka. Mada govori o fašizmu levice, desnice i centra (?) Lipset nastoji da pokaže da se samo ekstremizam srednje klase može nazvati fašizmom. S druge strane, socijalnopsihološka teza pokušava da izvede fašizam iz kontrasta autoritarizma donjih slojeva i tolerancije srednjih i gornjih slojeva. Manfred Klemenc s pravom primećuje da se Lipsetova teorija javlja kao objektivna pocepana svest buržoaske sociologije, koja je, s jedne strane, svesna ekonomske uslovljenosti fašizma, dok se, s druge strane, trudi da izgradi teoriju fašizma bez kapitalizma. Upor. Manfred Clemen, *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M. 1972, str. 119 i dalje. Upor., takođe, iscrpnu kritiku Parsonsove teorije o fašizmu u istoj knjizi, str. 96—119.

¹⁵ Pod formalnosociološkim kategorijama razumemo one kategorije koje se odnose samo na izolovane društvene podsisteme (psihologija, politika), pri čemu je, po pravilu, ekonomski sistem zapostavljen. Kao sinonim za formalnosociološke kategorije Klemenc upotrebljava izraz „buržoaske“ (op. cit., str. 26), sa čime se ne bismo mogli u potpunosti složiti.

¹⁶ Tako i W. F. Haug, *Der hilflose Antifaschismus*, str. 47.

slučaja ni kao delo suverenih ličnosti, vođa, već kao proizvod ljudske delatnosti, kao rezultat suprotstavljanja društvenih grupa i klasa sa različitim interesima i ciljevima čije su protivrečnosti i istorijska svest podložne stalnoj promeni u istorijskom procesu.

*

**

Posle lapidarnog osvrta na samo neke od brojnih teorija o fašizmu, pokušaćemo izneti načelne odredbe teorijsko-sociološkog pristupa od kojeg se polazi u ovom radu. Šta je stvarno fašizam, odnosno koje ćemo oblike reakcije označiti sociološki strukturno srodnim, a koje ne, jednom rečju pojam fašizma ne može biti pretpostavka već samo rezultat istraživanja. Ukoliko bi se definicija unapred postulirala sva naknadna razmatranja dobila bi karakter *circulus vitiosus*-a (naravno ako bi se ovako postupalo u istraživanju, ali ne i u izlaganju njegovih rezultata.) Prava sociološka metoda mora počivati na istraživanju konkretnog istorijskog materijala, njegovih strukturalnih veza i pretpostavki. Analiza će, dakle, biti usmerena od posebnog ka opštem. Posle uvodnog predstavljanja epohe imperijalizma, koje bi trebalo da pruži uvid u dublje istorijske preduslove fašizma, preko razmatranja pojave konkretnih fašističkih pokreta u Italiji i Nemačkoj, njihove društvene osnove, uslova osvajanja vlasti i prerastanja u organizovani fašistički državni sistem, do razmatranja fašističke ideologije i konačnog određenja pojma fašizma.

Najopštije teorijsko-metodološko stanovište ističe da adekvatnu i iscrpnu analizu fenomena kao što je fašizam može pružiti jedino postupak koji uzima u obzir nekoliko najvažnijih strukturnih momenata ili podsistema (strukturnih aspekata koji čine društveni totalitet): ekonomske, društvene, političke, ideološke i psihološke strukture. Istorijski proces čini celinu u kojoj se privreda, politika, pravo, politička teorija i filozofija tesno međusobno prožimaju, predstavljajući istovremeno različite aspekte istog društvenog totaliteta,

pa se prema tome ne mogu shvatiti sami iz sebe, već samo kao delovi celine. Nijedna naučna analiza ne može u potpunosti obuhvatiti konkretni totalitet, strukturu i dinamiku istorijskog kompleksa u svim njegovim osobenostima i pojedinostima, niti ona sebi postavlja taj zadatak. Dok je danas skoro svaki empirijski detalj fašističkih pokreta i sistema opisan i analiziran u manje ili više temeljnim specijalnim studijama mahom nemačkih autora, retka su istraživanja koja su smerala globalnom teorijsko-sociološkom razjašnjenju fašizma, odnosno otkrivanju njegovih društvenih korena. Još su ređi oni teorijski pokušaji koji ne smeraju analizi jedne pojavne forme fašizma niti predstavljanju njegovog globalnog i klasnog karaktera već, uzimajući u obzir sva mogućna razlikovanja i unutrašnje protivrečnosti, teže različite oblike fašizma sintetički razjasniti i dovesti u vezu s osnovnom protivrečnošću epohe.¹⁷ Tek je u po-

¹⁷ Po Hegelu i Marksu sukobi su samo pojavni oblici, empirijska strana logičke protivrečnosti, koja leži u osnovi. Da bismo što jasnije odredili kategoriju protivrečnosti, koja se često upotrebljava u istom značenju u kojem i „antagonizam“, „suprotnost“ i „konflikt“, a čije je razjašnjenje preduslov ne samo preciznog pojmovnog izražavanja već i šireg idejnoistorijskog identifikovanja teorije o fašizmu, navešćemo citat Jirgena Habermasa, sa kojim se u potpunosti slažemo: „O „osnovnoj protivrečnosti“ neke društvene formacije možemo govoriti onda, i samo onda, kada se iz ovog principa organizacije može izvesti nužnost da se u ovom sistemu (neprestano) suprotstavljaju jedne drugima individue i grupe sa (trajno) nespojivim zahtevima i intencijama. Takav je slučaj u klasnim društvima. Sve dok učesnici nisu svesni inkompatibilnosti zahteva i intencija, konflikt ostaje latentan; istina, takve prinudno integrisane sisteme delanja treba ideološki opravdati i to opravdanje skriva asimetričnu raspodelu izgleda za legitimno podmirivanje potreba, jednom rečju: represiju potreba. Komunikacija među učesnicima tada je sistematski izobličena ili blokirana: protivrečnost koja se u uslovima prinudne integracije ne može ispoljiti kao protivrečnost između objašnjenih intencija neprijateljskih strana i ne može rešiti u strateškom delanju, dobija ideološki oblik protivrečnosti između intencija, koje subjekti misle da slede, i njihovih, kako ćemo mi reći, nesvesnih motiva ili interesa koji leže u osnovi. Čim učesnici postanu svesni pomenute inkompatibilnosti, manifestuje se konflikt: nespojive intencije spoznaju se kao suprotni interesi.“ Jirgen Habermas, *Krise poznog kapitalizma*, Treći program, proleće 1974, str. 412.

slednjih nekoliko godina marksistička društvena nauka načela ovu temu.

Na specifično teorijskom nivou analize u ovom radu polazi se od teze da je društvenoeekonomska struktura kapitalističkog sistema tle na kojem se javlja fašizam. Naravno da ova početna hipoteza ne može biti u dovoljnoj meri heuristički plodna, jer teorije fašizma koje se zadržavaju samo na načelnim društvenoekonomskim odredbama kapitalizma ukazuju, doduše, na opšte uslove nastanka fašizma, ali nisu u stanju da objasne zašto se on javlja samo u nekim, a ne u svim kapitalističkim zemljama. Potrebno je odrediti i dovoljne konkretno-istorijske uslove fašizma. Dakle, zadatak teorije o fašizmu bila bi uporedna istorijsko-sociološka analiza koja uzima u obzir uzajamna posredovanja svih datih strukturnih momenata i koja omogućuje iznalaženje jednog diferenciranog pojma za fenomen prefašističkih društvenih struktura i uslova njihovog preobražaja u otvoreni fašizam.¹⁸ Na konkretnijem sociološko-istorijskom nivou teorija o fašizmu trebalo bi da uspostavi globalnu vezu između proizvodnih snaga, proizvodnih odnosa, klasne borbe u postojećoj društvenoj strukturi i teorijskih, odnosno ideoloških modela interpretacije buržoazije, srednjeg sloja i proletarijata, oblika i instrumenata kontrarevolucije i restaurativno-kontrarevolucionarnih vladajućih sistema.¹⁹

Istoriju evropskog kapitalizma XIX i XX veka određivala je Janusova glava buržoaske vladavine sa svoja dva lica, liberalizmom i fašizmom. Od Loka do Musolinija, od Žironde do savremenih buržoaskih političkih stranaka osnovni princip buržoaskog društva i prvo dobro koje štiti buržoaska država jesta svojina. To znači (čak i za jakobince) da država buržoaskog društva može biti samo klasna država, stvorena radi čuvanja klasne strukture. Zaštita privatne svojine i klasna vladavina

¹⁸ O empirijskoj validnosti teorije o fašizmu upor. instruktivno izlaganje Klemenca u navedenoj, inače vrlo korektnoj studiji, str. 17—26.

¹⁹ Tako i M. Clemenz, *op. cit.*, str. 13.

jesu sinonimi.²⁰ U oba slučaja (i fašizma i liberalizma) cilj je isti, put je u oba slučaja represivan, dok je metoda u jednom slučaju teroristička, u drugom konstitucionalna — u oba manipulativna.²¹ Oba puta su otvorena i samo naročite okolnosti i uslovi nagone buržoasko društvo na put terora. Kada političkom kartelu moći kapitala nije ostala druga mogućnost izbora između integracije i terora, kada integracija ne uspeva, ono što je ona trebalo da pruži može se postići jedino preko jedinstvene politike diktature i sistema terora.

Još je u liberalnom periodu kapitalizma bilo situacija u kojima buržoazija nije bila u stanju da se efikasno odbrani od nastupanja potčinjenih klasa i istovremeno reši suprotnosti unutar sopstvenog tabora kompromisom. Pošto je efikasno ispunjavanje ove dvostruke funkcije državne vlasti za njenu vladavinu bilo od životnog značaja, buržoazija je u tim vanrednim situacijama morala pribegavati posebnoj strategiji radi očuvanja svojih klasnih privilegija. Ova krizna situacija rađa strategiju koja s jedne strane znači garanciju kapitalističkih proizvodnih odnosa donošenjem vanrednih zakona radi potčinjavanja, odnosno integracije nižih klasa a, s druge strane, kompenzovanje nedostatka kompromisa unutar sopstvene klase decizijom.²² Klasičan primer ovog razvitka bio je uspon Luja Bonaparte u Francuskoj sredinom prošlog veka, koji je analizirao Karl Marks. Marks je uvideo da je buržoazija bila spremna da plati cenu političke vlasti samo zbog toga što je bonapartistički režim mogao da zaštiti njenu ekonomsku i političku bezbednost od pretnji proletarijata i sitne buržoazije, „da se s buržoazije mora skinuti kruna kako bi joj se spasila kesa i da mač koji treba da je

²⁰ Johannes Agnoli: *Die bürgerliche Gesellschaft und ihr Staat*, Das Argument 41 str. 456.

²¹ *Op. cit.*, str. 460.

²² Upor. Nojmanovu raspravu o funkcionalnoj promeni, zakona u pravu buržoaskog društva u knjizi Franz Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, Beiträge zur Soziologie der Politik. EVA, Frankfurt/M, 1967, kao i Wolfgang Abendroth, *Soziale Funktion und soziale Voraussetzungen des Faschismus*, Das Argument 58, str. 251—258.

zaštiti mora ujedno da visi nad njenom glavom kao Damoklov mač“.²³ Međutim, izjalovile su se Marksove nade da će sa bonapartizmom kao „osamostaljenom izvršnom vlašću“, koja je „svedena na najčistiji izraz“, biti ojačane snage revolucije koja će sada sve svoje rušilačke snage moći usmeriti na jedan jasan objekt.²⁴ Ovu iluziju su u sličnim situacijama gajili italijanski maksimalisti i komunisti posle Musolinijevog osvajanja vlasti i nemački komunisti u predvečerje nacionalsocijalizma. Egzekutivna sila se, doduše, formalno osamostalila, ali su sadržinski i dalje sa njom ostali povezani interesi buržoazije. Ovo važi još više za fašizam nego za bonapartizam. Osamostaljenje „karakterne maske“ sistema (bonapartizma, odnosno fašizma) i raznovrsna ideološka kameleonska sredstva mistifikacije još su više doprineli zamagljivanju buržoaske klasne vladavine i cepanju radničkog pokreta.

Bonapartistički oblik vlasti razvio se pod naročitim uslovima društvene i političke krize kapitalizma XIX veka. Princip buržoaske pravne državnosti nije u osnovi ukinut, a intervencija egzekutivne državne vlasti u privrednom životu bila je minimalna. Iako je ovde krizna strategija kontrarevolucije poprimila oblik širokog i delimično militantnog masovnog pokreta koji se oslanjao na srednje slojeve i deklasirane grupe (decembarsko društvo Luja Bonaparte), ipak još uvek nije bilo moguće organizovati i stabilizovati ovaj masovni pokret u permanentu samostalnu grupu. Između ostalog i zbog toga što, kako ističe Abendrot, još nisu bile u dovoljnoj meri razvijene društvene tehnike manipulacije koje bi omogućile trajno prožimanje čitavog društva jednom takvom organizacionom strukturom.²⁵

Pojam krize u nauci poznat nam je iz medicinskog jezika. Pri tome se ima u vidu ona faza procesa neke bolesti u kojoj se odlučuje da li su odbrambene snage or-

²³ Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, u Marks-Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura, Beograd 1949, str. 248.

²⁴ *Op. cit.*, str. 289.

²⁵ W. Abendroth, *op. cit.*, str. 252.

ganizma dovoljno jake da donesu ozdravljenje. U sociologiji od Dirkema do Mertonā krizama su označavana stanja dezintegracije društvenih institucija. U marksističkoj nauci polazi se od ekonomske krize, odnosno protivrečnosti koje proizlaze iz privilegovanog prisvajanja bogatstva koje je proizvelo društvo. Ova ekonomska kriza, koja sledi iz protivrečnih imperativa sistema, preobražava se u socijalnu krizu u kojoj se sudaraju interesi delatnih grupa i dovode u pitanje integraciju društva. Dakle, ekonomski rast provlači se kroz krize koje se periodično vraćaju, zato što je klasna struktura, premeštena u ekonomski sistem upravljanja, protivrečnost klasnih interesa pretvorila u protivrečnost imperativa sistema.²⁶

U periodu organizovanog kapitalizma, kada se društvene protivrečnosti usled prerastanja kapitalizma u imperijalizam maksimalno zaoštravaju, ovi strukturni krizni problemi javljaju se u nešto izmenjenom obliku. Oni se naročito aktualizuju u imperijalističkom sučeljavanju prvog svetskog rata koji uvodi u fazu socijalno-revolucionarnog uzdizanja radničkog pokreta u Evropi, odnosno njegove prve političke pobede, tj. osvajanja vlasti u carskoj Rusiji. Antiboljševizam postaje glavna parola u ofanzivi protiv radničkog pokreta i centralna anti-ideologija kontrarevolucije u mobilisanju ne samo tradicionalnog buržoaskog saveznika, srednjeg sloja, već i gornjih slojeva radničke klase. Upravo ovo novo revolucionarno uzdizanje radničkog pokreta daje buržoaskoj kriznoj strategiji novo obeležje. U društvima ovog perioda, koja su najsnažnije potresena krizom, nije više bila dovoljna gola redukcija državnopravnog momenta i demokratskog pravnog oblika klasične buržoaske državnosti na autoritarnu državu radi suzbijanja pritiska radničke klase u

²⁶ Habermas dalje ističe da je ekonomska kriza u svetskoj istoriji (prvi i možda jedini) primer krize sistema koja se odlikuje time što se dijalektička protivrečnost između pripadnika jedne veze interakcije vrši *in terms* strukturno nerešivih protivrečnosti sistema ili problema upravljanja. Ovim pomeranjem konflikta interesa na nivo upravljanja sistemom, krize sistema dobijaju objektivnost punu kontrasta: one imaju karakter prirodnih katastrofa, koje izbijaju iz centra nekog sistema ciljanoracionalnog delanja. *Op. cit.*, str., 414, 415.

pravcu transformacije kapitalističkih proizvodnih odnosa.²⁷ Pošto je tehnologija snažno unapredovala i koncentracija kapitala ojačala, ravnoteža privrednih procesa morala se održati pre svega snažnim zahvatom države u ekonomiju, čiji je krajnji rezultat bilo tesno prožimanje državne vlasti i krupnog kapitala. Moglo bi se uopšte konstatovati da je problem konsolidovanja buržoaskog režima na raskršnici dva veka bio uslovljen činjenicom da je društvena osnova vladajuće buržoazije, koja je neposredno raspolagala sredstvima za proizvodnju, postala isuviše uska da bi sama mogla održavati vlast. Stoga je ona, da bi održala vlast, morala vezati za sebe slojeve koji joj nisu socijalno pripadali (izuzev situacija najakutnije krize kada pribegava otvorenoj militarističkoj diktaturi), ali koji su joj pružali neophodnu pomoć u utemeljenju vlasti u širokim narodnim masama, čiji je pravi ili poslednji nosilac bila upravo ona sama, buržoazija. Ovaj „granični nosilac“ ili posrednik buržoaske vlasti u prvom periodu posleratnog konsolidovanja bila je socijaldemokratija, a kada je akutna kriza zahtevala daleko radikalnije rešenje kao njen najefikasniji egzekutor javlja se fašizam.

Kapitalu nije uvek potreban fašizam. Tek u krizi, sa čijim ćemo se aspektima suočiti u narednim poglavljima, on dovodi na vlast radikalnog saveznika koga neće moći uzaptiti. Odnos fašističkih partija i vladajuće buržoaske garniture nije jednostavan i pravolinijski već je, po pravilu, protivrečan proces, jer je postavljanje fašističke partije na vlast samo pod određenim društvenoekonomskim uslovima u neposrednom „i tada pretežnom“ interesu monopolnog kapitala, ali je odnos monopolnog kapitala prema fašističkoj partiji ipak u osnovi instrumentalan. Država se kao nekapitalist suprotstavlja pojedinačnim kapitalistima da bi zastupnički nametnula „svekapitalističku volju“ koja se ne može stvoriti u sferi konkurencije. U pogledu svojih nekapitalističkih sredstava država ograničava kapitalističku proizvodnju, a u pogledu svoje funkcije ona služi njenom održavanju. Samo ukoliko dopunjava ekonomiju, država za nju može

²⁷ W. Abendroth, *op. cit.*, str. 252.

biti instrumentalna.²⁸ Posmatrajući fašizam iz ove perspektive strateškog rešavanja krize kapitala nikada se ne gubi kontinuitet između represivnog karaktera liberalne, autoritarno-demokratske neoliberalne države (K. D. Bracher) i terorističkih metoda fašističke države.

Međutim, da bi se utvrdile neke zakonitosti ovog kontinuiteta, odnosno da bi se što racionalnije razjasnilo mistično jedinstvo monopolnog kapitala i sitnoburžoaskog fašističkog radikalizma, potrebno je u ovom uvodnom izlaganju dopuniti osnovnu teorijsku eksplikaciju i bliže pojmovno-analitički definisati ključnu tačku pristupa odnosu fašizma i kapitalizma. Pre svega, ono što omogućuje nastanak i uspon fašističkog pokreta ne treba tražiti toliko u podršci krupnog kapitala. Strukturna veza kapitalizma i fašizma ovde je manje neposredna, ako ne i manje evidentna. Kapitalistička privredna kriza goni proletarizacijom ugrožene slojeve, pre svega srednje, fašizmu koji im obećava društvenu sigurnost i nacionalni prestiž. Tek kada se fašizam formira u značajniji masovni pokret, krupni kapital mu pruža snažniju podršku i teži političkom savezu. Zato u analizi treba razlikovati uzroke nastanka i uspona fašističkih pokreta od uslova njihovog osvajanja vlasti. Ili sasvim uopšteno formulisano: fašistički pokret ne može sopstvenim snagama osvojiti političku vlast, mada se taj zaključak može nametnuti s obzirom na njegove ogromne izborne uspehe. *Conditio sine qua non* fašističkog osvajanja vlasti je potpora moćnih grupa vladajuće buržoazije, pre svega ekonomskih. Čim fašistički pokret postane značajniji politički faktor moći buržoazija mu pruža ruku, pre svega zato što je vladajućoj klasi potrebna masovna osnova, a zatim što ova partija artikuliše i apsorbuje nezadovoljstvo masa usmeravajući ga istovremeno u pravcu koji ne samo što je bezopasan za postojeći sistem, već mu je od izvanredne koristi. Odnos ekonomske vlasti i političke moći u fašističkom sistemu je tema o kojoj će kasnije biti više reči. Ovde je potrebno samo naglasiti ovaj dvostruki manipulativno-in-

²⁸ Marks je ovo shvatanje izneo u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*. Upor. takođe J. Habermas, *op. cit.*, str. 433 i dalje.

strumentalni odnos fašizma i kapitalizma: demagoško-plebiscitarnu integraciju članstva od strane vođstva unutar fašističke partije i stratešku podršku fašizmu od strane vladajućeg kapitala, zahvaćenog krizom.

U rasvetljavanju odnosa monopolnog kapitala i fašističke partije u teoriji iskrsava spor između tzv. „agentnih teorija“ koje fašizam tumače kao golu agenturu monopolnog kapitala i „teorija osamostaljenja“ (*Verselbständigungstheorien*) koje, polazeći od tehničke klasno neutralne zakonitosti procesa oligarhizacije unutar partije, teže da razjasne i sam fašizam. Obe teorijske konstrukcije nisu u stanju da pruže racionalno objašnjenje. Prva usled nesposobnosti ili nesprenosti da sagleda sve protivrečnosti unutar buržoaske klase, odnosno da razlikuje opštekapitalistički interes za očuvanje postojećeg stanja od protivrečnih interesa pojedinačnih frakcija kapitala koji mu mogu konkurisati, i nemogućnosti razgraničavanja parlamentarizma, autoritarne demokratije i fašizma, — dok druga u ekscesivnom vraćanju teorijama osamostaljenja i birokratizacije ispušta iz vida primarnu, društvenu sadržinu politike.²⁹ Logika društvenih interesa je u stvarnosti mnogo čvršća i dinamičnija od gole tendencijske zakonomernosti aparata. Gde se zakonomernost aparata posmatra kao *prima causa*, tu se društvena kritika uliva u buržoasku socijalnu filozofiju u smislu savremenih desnoliberalnih i neokonzervativnih pluralističkih kritika „utvrđenog oligarhijskog sistema“, „kartela elita“ itd. Postuliranje reaktivnog ponašanja vladajućih elita tipično je za teorije koje se klone analize ekonomskih procesa. U idealnotipskom društvenom modelu ovih teorija nalazi se, po pravilu, čitav niz pojmova čiji je cilj teorijsko obrazlaganje s jedne strane principijelne nezavisnosti od ekonomije, a s druge mogućnost otpora elita od svih pritisaka „odozdo“. Podmećući formalno

²⁹ To je Mihelsov (R. Michels) građanski put analize pomoću formalno strukturalnih teorija kao što je „osamostaljenje egzekutive“. U tom smislu su nedovoljno jasne i teorije bonapartizma koje se u marksističkoj analizi javljaju na nasleđu Talhajmera (A. Tallheimer). Uz kritiku ovih teorijskih nastojanja upor. R. Griepenburg und K. H. Tjaden: *Faschismus und Bonapartismus*, Das Argument 41, str. 461—473.

umesto sadržinskog, „teorije osamostaljenja“ osamostaljuju se od društvenog sadržaja, čime znatno gube u heurističkoj vrednosti. Odnos multilateralne zavisnosti, koji u programskim načelima i vladajućoj praksi sadrži mnoštvo kompromisa i protivrečja, predstavlja specifični novi kapitalistički, krizom uslovljeni, prinudni koneks privatne privredne moći i zvanične političke vlasti. Kao takav on se ne može opisivati i analizirati kao jednostavan odnos subordinacije, odnosno osamostaljenja egzekutive, niti savezništva.³⁰

Sam pojam društvene moći se, kako u političkoj sociologiji tako i u političkoj nauci različito definiše, iz čega u društvenonaučnim istraživanjima slede i različite teškoće i nesuglasice u njegovom operacionalizovanju. Ovo stoga što je moć opšti društveni fenomen, svojstven kako svim stupnjevima njegovog razvoja tako i svim sferama društvene organizacije. Njena spoljna obeležja su nadmoćnost, vođstvo i poslušnost, podređenost i nadređenost, uticaj, prestiž i autoritet, koja se mogu konstatovati u svim društvenim odnosima i institucijama. Moć je na naročit način povezana sa društvenim interesima, vrednosnim ponašanjem i ciljevima društvenih grupa i pojedinaca. Stoga se ona i analizira s antropološkog, psihološkog, etičkog, ekonomskog i političkog aspekta. Međutim, moć je, pre svega, sociološki fenomen, što znači da je utemeljena u postojećoj društvenoj strukturi i da iz nje izvire, što se u političkoj sociologiji odražava u zahtevu za otkrivanjem specifične veze između privrednog poretka, društvene strukture i političkog poretka. U svetlu ovako postavljenog problema, u ovom radu prilazi se jednom od ključnih zadataka, analizi strukture moći fašističkog društvenog sistema, koji je složena tvorevina, čije se osnovne linije, međutim, ipak mogu nazreti. Ona je utemeljena na prinudnom koneksu vodećeg kadra fašističke partije, koja preuzima komandu nad egzekutivnim aparatom i vodećih grupa kapitalističke klase u privredi, vojsci i državnom aparatu, koje iz strateških razloga pri-

³⁰ Upor. kritički osvrt R. Opica (R. Opitz) na shvatanja R. Kinla, *Fragen der Faschismuskritik*, Das Argument 58, str. 280—291.

znaju vodeću političku ulogu fašističke partije da bi time osigurale svoj društveni i ekonomski položaj. Primordijalni predmet sociologije je analiza interesne uslovljenosti svakog konkretnog klasnog saveza. Jer se istorijska funkcionalnost fašizma može u potpunosti sagledati jedino polazeći od pretpostavke uzajamnog uslovljavanja političke vlasti i društvenoekonomske moći. Fašizam se, naime, mora istovremeno retrospektivno posmatrati, odnosno iz perspektive narednog, „višeg“ razvojnog stupnja monopolnog kapitalizma. Razaranje sindikata se, na primer, tako pokazuje kao prethodna faza njihove integracije, fašistička dirigovana privreda kao predstapanj i drastičan istorijski pokušaj današnjeg državno-kapitalističkog privrednog planiranja. Ono što nije uspelo u fašističkom obliku koriguje se sada u buržoasko-demokratskom. Između niza ostalih sredstava i fašističko iskustvo je mnogo pomoglo buržoaziji u izgradnji nove strategije stabilizovanja sopstvene klasne vladavine. Zato bez analize društvenih klasa, njihovog istorijskog razvoja i njihovih ekonomskih uslovljenih protivrečnosti svaka teorija fašizma ostaje na nivou ideologije.

Između radikalnog marksističkog ideološko-kritičkog pristupa fašizmu, koji kao njegov *causa efficiens* razotkriva grč kapitalizma i njegove efermne kritike, koja apstrahuje fašizam od njegovog društvenog bića raspoređeni su brojni prelazni teorijski i ideološki stavovi s neiscrpnim kombinacijama i nijansama. Svaki od ovih stavova ima sopstveno poreklo u savremenoj sociologiji, politologiji, istoriji, psihologiji i filozofiji, u socijalno-političkim frakcijama i naročitim ideološkim sklopovima koji izražavaju izdiferencirane klasne položaje i interese posebnih grupacija i slojeva. U društvenoj teoriji ova tumačenja čine sazvučje raznobojnih iluzija i zabluda o prirodi savremenog klasnog društva u kojem je svaki zvuk prilagođen uhu nekog od socijalnih segmenata tog društva, dok svi zajedno daju globalan efekt mistifikacije. Ipak u prividnom haosu glasova nije teško prepoznati logiku ideološke celine, jer je svaki od tih glasova samo različito intoniran odjek buržoaske „higijene pamćenja“ i organizovanog zaboravljanja pravog uzroka sopstvene krizne bestijalnosti. Globalno uzevši, u ovoj izdi-

ferenciranoj buržoaskoj „fašizmologiji“ sadržan je protest građanske idejne tradicije prema zlodielima najmračnijeg sina kapitalizma, koji tu tradiciju i njene nosioce odbacuje u stranu, lišava pređašnje stvarne ili prividne autonomije i podvrgava novom tipu represivne autoritarne organizacije. Ne može se poreći da je u tom spletu sadržan i autentičan humanistički motiv, istina apstrahovan od pravog klasno-političkog emancipatorskog puta realizacije. Zato se u proučavanju fašizma ne smeju zaobići njeni najuspešniji dometi. Ali, najuspešniji ključ za dešifrovanje složenog karaktera fašizma treba tražiti u nasleđu Marksovog misaonog napora u otkrivanju antagonističkog karaktera društvenog procesa. To je ujedno i ključ emancipacije i efikasnog antifašizma.

II Promene kapitalističke države u epohi imperijalizma

Tomas Man nazvao je fašizam „bolešću vremena koja je svuda prisutna i od koje nijedna zemlja nije imuna“, a čak i posle Hitlerovog poraza, u svom predavanju o Ničeju, Man govori o „fašističkoj epohi Zapada u kojoj živimo i u kojoj ćemo uprkos vojnoj pobiđi nad fašizmom još dugo živeti“.¹ Sličan je zaključak i Đerđa Lukača uz analizu filozofskog iracionalizma kao pretpostavke i idejne pozadine nacionalsocijalizma, ali koji je, istovremeno, i internacionalni proces unutar kapitalističkog sveta.² Jedan od najpoznatijih liberalnih istoričara fašizma Ernst Nolte tvrdi da kod „čitavog niza pojava može biti sporno da li pripadaju fašizmu ili ne, ali je besmisleno negirati jedinstvo fenomena koji je duboko utemeljen u epohi“.³ I, najzad, Musolini je na vrhuncu moći, tridesetih godina, često isticao da su fašističke ideje ideje epohe i da će za nekoliko godina čitava Evropa biti fašistička.

Da li se zbilja fašizam kao epoha i svetskoistorijska pojava može proglasiti mrtvim,⁴ ili ćemo se, s druge strane, složiti sa kritičarima koji tvrde i ističu da teza o epohi svetskih ratova kao epohi fašizma, koja teži za duhovnoistorijskim identifikovanjem epohe, znači sužavanje problematike na filozofsko-istorijskoj ravni i isključivanje mogućnosti savremenog fašizma?⁵ Čini se da su ova tvrđenja ipak preterana i da u odgovoru na ovo pitanje treba odvojiti dve stvari. Naime, teorijska analiza međuratne epohe evropskog kapitalizma, koja se sa priličnom preciznošću može vremenski omeđiti na godine

¹ Cit. prema Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, R. Piper Co. Verlag, 2. Auflage, München, 1965, str. 29.

² Upor. Đerđ Lukač, *Razaranje uma*, Kultura, Beograd 1966, str. 19.

³ E. Nolte, *op. cit.*, str. 32.

⁴ Ovo tvrdi Nolte u navedenom delu, str. 33.

⁵ Richard Saage, *Bemerkungen zur Faschismusinterpretation Ernst Noltes*, Das Argument. 58

između 1918. i 1945, epohe u kojoj su, između ostalog, od četiri glavne kapitalističke sile dve bile fašističke, a četrdesetih godina je gotovo čitav kontinent bio fašiziran, dopušta njeno označavanje kao epohe fašizma. Ova načelna odredba, međutim, nipošto ne znači zatvaranje fašizma u istorijski period koji je vremenski prevaziđen niti retrospektivnu racionalizaciju fašističkih mogućnosti današnjeg kapitalizma. Ona je, naprosto, jedna plodna sociološko-istorijska pojmovna konstrukcija radi izbegavanja shematskog tumačenja novovekovnog zbivanja. Fašizam nije prevaziđena istorijska pojava u razvoju kapitalizma, već on predstavlja instrument političke i društvene reakcije, eksploatacije i potčinjavanja, koji je inherentan kapitalističkom sistemu danas kao i pre.

U svetlu ovako postavljenog problema pokušaćemo uočiti najvažnije procese koji su se razvijali, preplitali i sukobljavali u okviru ekonomskog razvoja i promena društvenih odnosa, čineći zajedno s njima protivrečan i veoma dinamičan istorijski totalitet — *Imperijalizam*, odnosno epohu svetskih ratova, proleterske revolucije i fašizma. Pri razotkrivanju antinomija buržoaskog društva i unutrašnjih pretpostavki njegovih autoritarnih oblika istraživanju se postavljaju dva cilja: ono, pre svega, mora izdvojiti *opšte* faktore koji su doprineli stvaranju autoritarne društvene strukture u zemljama industrijski razvijenog kapitalizma, a potom unutar opštih tendencija odrediti *specifične* činioce koji su doveli do fašizma u pojedinim zemljama, pre svega u Italiji i Nemačkoj. Svako monokauzalno objašnjenje koje insistira na jednom uzroku nedovoljno je. Fašizam nije ni „prirodan“ proizvod monopolnog kapitalizma, ni logička konsekvencija istorija zemalja zakasnelih nacija ni kanalisani otpor srednjeg sloja. Fašizam predstavlja mnogo složeniji istorijski pokušaj spasavanja kapitalizma, čije uzroke treba tražiti u ekonomski, politički i kulturno protivrečnoj epohalnoj situaciji XX veka. Zato i traženje glavnog spleta uzroka nije identično sa monokauzalnim objašnjenjem. Istovremeno isticanje jednog šireg spleta različitih uzroka i uslova ne kosi se sa naglašavanjem centralne veze. Zato se u našoj analizi kao ishodište posmatranja u prvom planu

postavlja društvenoekonomska analiza imperijalističke epohe kapitalizma.

Značenje pojma „imperijalizam“ bilo je od početka kritičko-polemičko.⁶ Naučne rasprave na široj osnovi počinju 1902. godine sa delom engleskog levog liberala Džona Hobsona (J. A. Hobbson) koji je sa „radikalnog“ liberalnog stanovišta objašnjavao imperijalizam zbog izrođavanja evropskog kapitalizma. Hobson, čija je kritika imperijalizma bila u osnovi sitnoburžoaska,⁷ oštro je sagledao socijalnopsihološke potrebe koje je imperijalizam zadovoljavao u svojoj zemlji: potrebu za militarizmom, propadanje demokratskih institucija, stvaranje radničke aristokratije i, pre svega, unutrašnju političku funkciju ekspanzionističke politike socijalnog imperijalizma, odnosno skretanje unutrašnjih problema na spoljni plan radi održanja konzervativnog društvenoekonomskog i političkog statusa. Međutim, kako ističe Šreder, glavna raz-

⁶ Pojam imperijalizma prvi su upotrebljavali francuski i engleski kritičari Napoleonove vladajuće politike u prvoj polovini XIX veka. Tokom godina publicisti i političari, istoričari i društveni naučnici koristili su ga uopšte primenjujući ga na sve države i stremljenja koja su naginjala ekspanziji u političkom i ekonomskom pogledu. Vrlo uopštena i najčešće polemička upotreba pojma imperijalizma u različitim ideološko-političkim kontekstima smanjila je njegovu vrednost u sadržinskoj naučnoj analizi međunarodnih odnosa. (O različitim teorijama imperijalizma upor. zbornik *Imperialismus*, hrsg. von H. U. Wehler, Kiepenheuer Witsch, Köln—Berlin 1970, kao i Karl Dietrich Bracher: *Das deutsche Dilemma, Leidenswege der politischen Emanzipation*, Piper, München 1971, str. 403 i dalje). Naravno da će se u našoj analizi pojam imperijalizma odnositi samo na ekspanziju kapitalizma, odnosno biće posmatran kao istorijski metod za produženje egzistencije kapitala. U tom smislu on dobija precizniju društvenohistorijsku teorijsku konotaciju. Kao glavni zadatak se tada postavlja otkrivanje strukturnih uzroka ekspanzije kapitala, odnosno društvenih snaga novog socijalnog sistema koje su njeni nosioci. Pošto je u kapitalizmu ekonomija ta koja dostiže „stepen bitka za sebe“ (Đ. Lukač), pošto su tu društveni odnosi došli do najčistijeg izraza, normalno je što analiza ekonomskih protivrečnosti dobija tada na težini. Lenjinova teorija imperijalizma se tada pokazuje sadržinski kao najpotpunija.

⁷ Upor. H. C. Schröder *Hobsons Imperialismustheorie*, u navedenom zborniku *Imperialismus*. Na nasledu Hobsona teoriju imperijalizma razvija i Hana Arendt (H. Arendt) u knjizi: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Eva, Frankfurt/M. 1962.

lika između socijalreformiste Hobsona i marksista je u tome što on smatra da se raspodela može izmeniti i imperijalizam ukinuti i pod uslovom zadržavanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Naredne korake u sistematskom razvijanju teorije imperijalizma preduzima čitav niz marksističkih autora, od Roze Luksemburg (R. Luxembourg), Rudolfa Hilferdinga, Ota Bauera do Lenjina.

Hilferding je pokušao da da ekonomsku teoriju novog kapitalističkog stadijuma, a Roza Luksemburg je uspela da izloži celokupan ekonomski kompleks imperijalizma kao neizbežnu posledicu procesa reprodukcije u kapitalizmu, da uvrsti imperijalizam organski u teoriju istorijskog materijalizma i konkretno-ekonomski utemelji „teoriju sloma“. Marksističke teorije imperijalizma bile su i ostale najprodornije i najuticajnije. Međutim, i unutar njih je osnovna teza o tesnoj povezanosti kapitalizma i imperijalizma u različitoj meri bila izražena i razrađivana. Ponekad je ona podvlačena kao neminovna uzročnost ekonomskog determinizma, a ponekad je objašnjavana voluntarističkom politikom moćnih grupa kapitala i istovremeno kao svesno manipulativno sredstvo u skretanju unutrašnje dinamike prema spolja.

U poznatom spisu *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma* Lenjin je dalje razvio klasična dela Hobsona i Hilferdinga, nastojeći da pokaže da su hronične protivrečnosti kapitalizma u krajnjoj liniji ekonomske prirode.⁸

Sociološki posmatrano, kapitalizam ide u susret svojoj propasti, jer on sam stvara društvene snage koje ga razaraju. Kako se izrazila Roza Luksemburg, ne dolazi on na svet samo tim putem što mu od glave do pete iz svih pora curi krv i prljavština, nego se on korak po korak probija u svetu i na taj način što pod sve težim

⁸ *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma* u V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom I, knjiga druga, str. 330 — 437, Kultura, Beograd 1949, kao i studije, *Lenin's Imperialismstheorie* von A. Meyer, u zborniku *Imperialismus*; zatim Đerd Lukač; *Imperijalizam; Svetski i građanski rat* u zborniku *Etika i politika*, Liber, Zagreb 1972, str. 164 — 180, kao i Moris Dob, *Lenjin i imperijalizam* u zborniku *Lenjin izvan mitova*, Liber, Zagreb 1970, 2. knjiga, str. 265 — 275.

konvulzivnim grčevima priprema svoju sopstvenu propast. Konkurencija vlasnika sredstava za proizvodnju stalno sužava društvenu osnovu kapitalizma time što eliminiše znatan broj pripadnika vladajuće klase i pretvara ih u proletere bez svojine. Dakle, tendencija ka monopolizaciji i tendencija ka proletarizaciji su deo istog razvitka. Nastala na temeljima izvorne Marksove misli, Lenjinova teorija imperijalizma je istovremeni pokušaj razjašnjenja činjenice da se proleterska revolucija još nije odigrala u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Najjednostavniji je odgovor da je kapitalizam našao izlaz iz unutrašnjih protivrečnosti u ekspanziji, traženju jeftinijih sirovina, novih tržišta za robu i kapital i, pre svega, jeftinije radne snage koja bi se mogla eksploatirati u jednoj do tada nepoznatoj meri. Kapitalizam je sledeći put imperijalizma zaustavio za trenutak revoluciju i sopstveni slom.

Naporedno sa menjanjem taktike kapitala dolazi do promena u međunarodnom radničkom pokretu: od revolucionarnih ciljeva do „tredjunionističke svesti“, radničke aristokratije, i od ove ponovo ka onome što je Lenjin nazvao „socijalšovinizam“ — ovo je put kojim radnički pokret trasom socijaldemokratije prerasta u levo krilo buržoazije. U takvoj situaciji činilo se da su iščezli svi izgledi za revoluciju. Međutim, lenjinizam je bio onaj pravac u marksizmu koji se nije mirio sa tim zaključkom. Umesto da se pomire sa činjenicom da se Marksova predviđanja ne mogu ostvariti, lenjinisti su nastojali da okupe one snage koje u dotadašnjoj marksističkoj teoriji nisu smatrane revolucionarnim, snage koje bi sa proletarijatom kao odlučujućom snagom klasnog saveza radnika i seljaka produžile borbu za socijalističku revoluciju.⁹ U tom smislu je lenjinizam poslednje pribežište

⁹ Značajno je kod Lenjina, kako ističe Majer, spajanje doktrinarne upornosti ortodoksnog marksiste sa fleksibilnošću ličnosti čudnovato obdarene praktičnim političkim razumom. Tako njegov pojam neravnomernog razvoja nije potvrda nedovoljnosti teorije, već pozitivan pokušaj iznalaženja novih i „boljih“ zakona istorijskog razvoja, a teorija imperijalizma kao jedan takav pokušaj može se označiti kao „dijalektika zaostalosti“. Ovom

onog optimizma koji je karakterisao Marksovo učenje, zadržavši u potpunosti duh *Komunističkog manifesta*.

Imperijalizam je epoha u kojoj se razbijaju svi oblici internacionalne solidarnosti. Slom Druge internacionalne našao je svoju paralelu u istovremenom slomu buržoaske internacionalne solidarnosti. U trenutku kada čitava Zemljina kugla postaje na razne načine uključena u kapitalistički sistem vaskrsavaju stare protivrečnosti. To su one iste snage, koje je u kapitalističkom društvu, otkrio još Marks samo što su u globalnim okvirima poprilele nov oblik. Imperijalizam, kakvim ga je Lenjin video, u osnovi je skup klasičnih protivrečnosti kapitalizma prenesenih na internacionalni nivo.

Još je Roza Luksemburg primetila da je akumulacija kapitala nemogućna u isključivo kapitalističkoj istorijskoj sredini. Kapitalizam je prvi privredni oblik koji teži da se raširi po celoj Zemljinoj kugli i potisne sve druge privredne oblike. Ali on je, u isto vreme, prvi koji ne može postojati usamljen bez drugih privrednih oblika, kao svoje sredine i životne hrane, koji se dalje, istovremeno sa tendencijom da postane svetski oblik, raspada usled unutrašnje nesposobnosti da bude svetski oblik proizvodnje. On je živa istorijska protivrečnost u sebi samom, njegovo kretanje akumulacije je izraz neophodnog rešavanja i istovremenog uvećavanja protivrečnosti.¹⁰ Zbog toga kapital od prvih početaka svog razvitka teži ekspanziji u nekapitalističke slojeve i zemlje, uništenju zanatstva i seljaštva, proletarizovanju srednjih slojeva, kolonijalnoj politici, politici otvorenih vrata, izvozu kapitala. Samo stalnom ekspanzijom u nove oblasti proizvodnje i nove zemlje kapital je oduvek bio u stanju da sebi osigura opstanak i razvitak. Ali ekspanzija u svom svetskom nagonu vodi koliziji, kako unutar kapitala tako i između njega i pretkapitalističkih društvenih formacija. Otuda nasilje, rat, revolucija, kratko: katastrofa,

teoremom ponovo oživljava Marksova tvrdnja da je revolucija neizbežna i dobija nov oslonac. (Upor. A. Meyer, *op. cit.*, str. 134—137).

¹⁰ R. Luksemburg, *Akumulacija kapitala*, Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma, Kultura, Beograd 1955, str. 369.

životni element kapitalizma od početka do kraja.¹¹ Bit imperijalizma je monopolni kapitalizam, a rat, u kojem se ogleda tendencija ka još većoj konkurenciji, ka apsolutnom monopolu, je njegov nužni razvitak. Monopolni kapitalizam stvara prvi put u istoriji svetsku privredu u pravom smislu te reči: njegov rat, imperijalistički, je stoga prvi svetski rat u najstrožem značenju te reči. U okviru razmatranja istorijske dijalektike kapitalističke proizvodnje značajna je kod Luksemburgove oznaka imperijalizma kao poslednje konkurentne borbe za kapitalističko gospodarenje svetom radi podele nekapitalističkih ostataka, koja čini „da se odlučujuća borba za ekspanziju iz oblasti koje čine njegove objekte prebacuje u zemlje njegovog porekla. Imperijalizam time vraća katastrofu kao formu bitisanja sa periferije kapitalističkog razvitka njenoj polaznoj tački.“¹² Pošto je ekspanzija kapitala u toku nekoliko vekova masovno uništavala kulture nekapitalističkih naroda, ona je, napokon, i same kulturne narode Evrope bacila u klanicu svetskih ratova. Ova istorijska alternativa je istovremeno determinisala političke smernice proletarijata, omeđivši epohu svetskih ratova i proleterske revolucije s početka XX veka.

U održanju društvenog i političkog *status quo*-a kapitalističkog sistema neobično je značajna funkcija spoljne ekspanzije, odnosno onoga što se u teoriji često naziva socijalnim imperijalizmom. Naime, dinamiku industrijske privrede i potencijalne snage emancipacije treba usmeriti ka spoljnoj ekspanziji, da bi se skrenule s unutrašnjih slabosti društvenopolitičkog sistema, i sve to kompenzovalo realnim uspesima ekspanzije ili, u najmanju

¹¹ *Op. cit.*, str. 462.

¹² *Op. cit.*, str. 464.

„Samo što Roza Luksemburg“, kako ističe Lukač, „s te pravilne i veličanstvene istorijske perspektive nije pronašla put ka konkretnom rešenju konkretnih pitanja svetskog rata. Ta perspektiva u nje ostala je puka istorijska perspektiva, pravilna i veličanstvena karakteristika cele epohe. Ali samo epohe kao celine. Lenjinu je, međutim, preostalo da učini korak iz teorije u praksu. Taj korak je — to se ne sme nikad zaboraviti — istovremeno teorijski napredak. Jer on je korak iz apstraktnog u konkretno“ (Đ. Lukač, *op. cit.*, str. 170).

ruku, uzdizanjem nacionalnog prestiža.¹³ Pomoću ove, još od Makijavelija poznate metode skretanja, trebalo je da se ostvari konzervativna utopija tradicionalne društvene hijerarhije moći u industrijskom svetu.¹⁴ U političkom životu probudio se nov *perpetuum mobile*. Ljude je sve više počelo da uznemirava ono što je proreкао Sesil Rod, naime ograničenost zemlje. Kao da su se sukobili uslovi zemaljskog ljudskog života sa procesom koji se oslobodio od čoveka, koji se nije mogao ni zaustaviti ni stabilizovati, već je morao biti sve vrtoglavije podstican da ne bi sve propalo i koji se, kada je dospelo do

¹³ Milioner, finansijski kralj i glavni krivac za englesko-burski rat Sesil Rod (C. Rhodes), (isti onaj S. Rod koji je hteo da posegne za zvezdama da bi ih anektirao „I would annex the planets if I could), u svojoj „zavetnoj misli“ cinički obrazlaže funkciju ventila socijalnog imperijalizma: „Juče sam bio u londonskom Ist-Endu (radnička četvrt) i posetio jednu skupštinu nezaposlenih. Tamo sam čuo divlje govore, koji su svi bili jedan krik: hleba, hleba! Vraćajući se kući i razmišljajući o onome što sam video, uverio sam se, više nego ikad, u važnost imperijalizma... Moja zavetna misao je rešenje socijalnog pitanja, naime: da bismo spasli četrdeset miliona stanovnika Ujedinjenog Kraljevstva od ubistvenog, građanskog rata, mi kolonijalni političari moramo steći nove zemlje radi smeštanja suviška stanovništva, radi sticanja novih tržišta za robu koja se proizvodi u fabrikama i rudnicima. Imperija, ja sam to uvek govorio, jeste pitanje želuca. Ako ne želite građanski rat, vi morate postati imperijalisti“. (Cit. prema Lenjin, *op. cit.*, str. 395.)

¹⁴ Veler pomalo preterano tvrdi da na ovoj liniji treba tražiti najvažniju motivaciju nemačkog imperijalizma od Bizmarka do Hitlera: „Ako uopšte ima kontinuiteta u razvoju nemačkog imperijalizma, tada on nije u čisto ekonomskim interesima, već u primatu socijalnog imperijalizma od Bizmarka do Hitlera. U Bizmarkovoj politici ekspanzije, jasno je izašao na videlo socijalnoimperijalistički element, on je bio unutrašnji motor vilhelmske svetske politike koja je pokušavala da razreši unutrašnje klasne protivrečnosti nemačkog društva svojom riskantnom politikom prestiža: to je bila srž Tirpicove borbene politike od 1898. do 1914. i ratne politike posle 1914, da bi ponovo vaskrsela u imperijalizmu nacionalsocijalizma“ (upor. H. U. Wehler, *op. cit.*, str. 27). Treba istaći da je kod nemačkog imperijalizma prilično samostalnu ulogu imala idejna komponenta, odnosno ideologija životnog prostora i njeno geopolitičko i rasističko utemeljenje, koje je davalo poseban ton nacionalsocijalističkom svetu ideja i njegovoj političkoj dinamici.

granica zemlje, morao neminovno preobraziti i postati razoran.

Lenjinovo pobijanje teze Kauckog o ultra-imperijalizmu¹⁵ od neobičnog je značaja za razumevanje kapitalističke čudi fašizma. Naime, Lenjin je odbacio mogućnost stvaranja opšteg saveza kapitala. Takvi savezi mogu biti samo privremeni, jer monopoli, umesto da ublažavaju protivrečnosti unutar kapitalističkog sistema, naprotiv jačaju anarhiju inherentnu kapitalističkoj proizvodnji kao celini. Dok na ekonomskom planu dolazi do zamene relativno slobodne svetske trgovine modernim privrednim nacionalnim protekcionizmom i drugim merama, politička posledica je rat ili više ratova za podelu ili novu podelu sveta između imperijalističkih nacija. Monopoli su, dakle, ti koji su na političkoj pozornici Evrope režirali erupciju tradicionalnog nemačkog *Lebensraum* imperijalizma i anahroničnog Musolinijevog mediteranskog *Mare nostrum* imperijalizma, a ratna katastrofa je u toj završnoj fazi erupcije isto toliko životni element, normalan oblik postojanja kapitala, kao što je, u svoje vreme, bila prvobitna akumulacija u fazi nastajanja.

Ekonomске promene epohe imperijalizma

Svaki obimniji istorijski period formira se pod pretežnim uticajem jednog ekonomskog oblika, više ili manje protivrečnog i stoga ga treba i obeležiti saglasno prirodi tog preovlađujućeg tipa društvenoekonomskog odnosa. U drugoj polovini XIX veka odigrale su se duboke društvenoekonomske promene koje su bile u očitoj suprotnosti sa dotadašnjom teorijom i praksom liberalnog kapitalizma.¹⁶ Kapital je doživljavao epohu sopstvenog

¹⁵ Upor. Lenjin, *op. cit.*, str. 407.

¹⁶ U ovom poglavlju zadržaćemo se na obeležavanju globalnih promena u ekonomici kapitalizma, koje su neophodne za razumevanje državnopravnih promena kapitalizma i njegove evolucije ka fašizmu. Podrobnije o transformacijama u ekonomskom procesu reprodukcije upor., pored navedenog Lenjinovog dela: Rudolf Hilferding, *Finansijski kapital*, Studija o najnovijem razvitku kapitalizma, II izdanje, Kultura, Beograd 1958; Maurice:

Sturm und Drang-a, a unutar kapitalističke klase dolazi do snažnijeg diferenciranja i izdvajanja novih ekonomskih barona, monopolista. Prva industrijska revolucija, koja je dovela do fabričkog rada, bila je u većini evropskih zemalja okončana 1850. U toku ovog razvoja znatan deo ranijih samostalnih preduzetnika propada i potpada pod zavisnost nove kapitalističke klase. Usled novog razvoja (benzin i elektricitet kao izvori energije, razvoj čelične i rađanje hemijske industrije) kapitalistička industrija u poslednjoj trećini XIX veka ulazi u novu tehničku revoluciju koja dovodi do povećane mašinizacije i koncentracije sredstava za proizvodnju. Od 1870. do 1900. godine opseg svetske industrijske proizvodnje porastao je za više od tri puta. Naporedo sa tehničkim procesom odvija se neverovatno brz proces koncentracije proizvodnje. Još je Marks teorijskom i istorijskom analizom kapitalizma pokazao da slobodna konkurencija rađa koncentraciju proizvodnje, a da ova na izvesnom stupnju razvitka vodi monopolu. Poslednja faza u razvitku monopolnog kapitala nastaje stvaranjem udruženja koja svesno idu za tim da kontrolišu konkurenciju.¹⁷ Od „džentlmenskog sporazuma“, kao najslabijeg oblika udruživanja, preko kartela, trustova i merđžera, pa do „personalne unije finansijskog i industrijskog kapitala“, grč

Dobb, *Studije o razvoju kapitalizma*, Naprijed, Zagreb 1961; Pol Svizi, *Teorija kapitalističkog razvitka*, Načela marksističke političke ekonomije, Naprijed, Zagreb 1959; Ernest Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1972; Wolf Rosenbaum, *Staatsinterventionismus und Wirtschaftsplanung im modernen Kapitalismus*, u zborniku *Der bürgerliche Staat der Gegenwart*, Formen bürgerlicher Herrschaft II, hrsg. R. Kühnl, Rowohlt, Reinbek 1972.

¹⁷ Svizi navodi tri glavna učinka koncentracije i centralizacije kapitala: „U prvom redu ona u okvirima kapitalizma dovodi do socijalizacije i racionalizacije radnog procesa. Drugo, centralizacija koja je i sama nastala kao posledica tehničkih promena i porasta organskog sastava kapitala ubrzava tehničke promene... Treći učinak je da monopolistička ili polumonopolistička kontrola tržišta od strane malog broja proizvođača sve više zamenjuje konkurenciju između velikog broja proizvođača“ — (P. Svizi, *op. cit.*, str. 272—273). Radi se, u stvari, o procesu gde velika većina vlasnika kapitala gubi kontrolu u korist neznatne manjine vlasnika.

kapitalizma je usmeren otklanjanju opasnosti konkurencije i maksimiranju profita. Proizvodnja sve više i više postaje društvena, kao što je to Marks predskazao, dok svojina nad sredstvima za proizvodnju ostaje privatna. Ono što je novo, kaže Lenjin, počev od prekretnice početka XX veka, jeste da je prevlast finansijskog kapitala zamenila prevlast kapitala uopšte.¹⁸ Međutim, monopoli, kao što je istaknuto, ne uklanjaju slobodnu konkurenciju iz koje proizlaze „nego postoje nad njom i naporedo s njom, rađajući time niz naročito oštih i plavih protivrečnosti trvenja i sukoba.“¹⁹

Pomoću brojki i statistike Lenjin pokazuje da se kartelisanje i stvaranje trustova industrijskih grana nastavlja sa snagom i širinom unutrašnje nužnosti, ali da je ono neravnomerno po industrijskim granama a, osim toga, retko potpuno. Tako monopoli naročito povećavaju neravnomernost i nesrazmeru između teške industrije koja je izvanredno opremljena i kartelisana i ostalog dela industrije, kao i između industrije i zemljoradnje uopšte. Imperijalizam je, po Lenjinu, u isto vreme oblik kapitalizma (ekonomski aspekt), oblik klasne vladavine buržoazije (društveni aspekt) i državni oblik (politički aspekt), ukratko nerazdvojna celina u kojoj su politika i ekonomija povezani tešnje nego ikada ranije. Iz ove epohe organizovanog kapitalizma Lenjinova odredba (koja, naravno, ne teži obuhvatanju i formulisanju svih vidova, odnosa i uzajamnih dejstava neke pojave) izdvaja pet osnovnih obeležja: 1) koncentraciju proizvodnje i kapitala, odlučujući organizacioni oblik je monopol; 2) stapanje bankovnog i industrijskog kapitala i stvaranje finansijske oligarhije; 3) izvoz kapitala (a ne samo izvoz robe); 4) stvaranje međunarodnih monopolističkih saveza koji dele svet na uticajne sfere i 5) završetak teritorijalne podele sveta od strane najkrupnijih kapitalističkih država.²⁰

¹⁸ „... finansijski kapital je bankovni kapital monopolistički malog broja krupnih banaka koji se stopio s kapitalom monopolističkih saveza industrijalaca“ (Lenjin, *op. cit.*, str. 403).

¹⁹ *Op. cit.*, str. 403.

²⁰ *Op. cit.*, str. 403.

Ove Lenjinove odredbe od ogromnog su značaja za razumevanje burnih društvenopolitičkih potresa na evropskoj i svetskoj pozornici prve polovine XX veka. Naime, dok prva dva elementa definicije pružaju pravi ključ za razumevanje autoritarnog karaktera države poznog kapitalizma, koja je, kako ističe Horkhajmer (M. Horkheimer), u svim svojim varijantama represivna (unutarsistemijski aspekt), ostala tri elementa otkrivaju strukturno-ekonomske uzroke ekspanzije kapitalističkih zemalja i njihovog krvavog sučeljavanja u oba svetska rata (međusistemijski aspekt). Pošto je o prvom aspektu već bilo reči, osvrnućemo se ukratko na izvoz kapitala koji Hilferding pravilno definiše kao „izvoz vrednosti koja je određena da u inostranstvu proizvede višak vrednosti. Pri tom je bitno da višak vrednosti ostaje na raspolaganju domaćem kapitalu.“²¹ Žestina konkurencije budi težnju za njenim ukidanjem. To se najjednostavnije može izvršiti ako se delovi svetskog tržišta uključe u nacionalno tržište, dakle aneksijom tuđih područja putem kolonijalne politike.²² Ekonomski gledano, uslov za izvoz kapitala je razlika u profitnoj stopi i, naravno, snažni državno-vojni aparat, koji ratom kao *ultima ratio* garantuje plasman kapitala. Otuda vapaj svih kapitalista zainteresovanih u stranim zemljama za jakom državnom vlašću, čiji autoritet štiti njihove interese u najudaljenijem kutku sveta, vapaj za ratnom zastavom, koja se svuda mora videti da bi se mogla pobosti trgovačka zastava.²³ Zato Roza Luksemburg naziva militarizam najveličanstveni-

²¹ R. Hilferding, *op. cit.*, str. 361.

²² Tragajući za logikom imperijalizma Svizi ističe da u kolonijalnoj ekspanziji nije važan dobitak ili gubitak u poređenju sa prethodnim stanjem, već više gubitak ili dobitak u poređenju sa stanjem koje bi postojalo da je suparniku uspelo da nas pretekne. To načelo ima široku primenu u teoriji monopola: kad ga primenjujemo na izgradnju kolonijalnih carstava možemo ga zgodno nazvati načelom zaštitne aneksije. Pripajanje teritorija koje u sadašnjosti imaju malu vrednost, ali mogu postati dragocene u budućnosti, Svizi naziva načelom anticipatorne aneksije. (Upor. Svizi, *op. cit.*, str. 319).

²³ R. Hilferding, *op. cit.*, str. 370.

jim poljem akumulacije kapitala.²⁴ Militarizacija privrede pokrenuta je posredstvom vojno-represivnog aparata države da bi zatim dobila snažnu potporu od strane vodećih grupa kapitalističkih monopola koji su, zahvaljujući vojnim narudžbinama, ostvarivali vanredne dobiti, a i svih drugih kapitala koji su, zahvaljujući međunarodnom vojno-političkom nasilju, dobili proširene mogućnosti ekspanzije.

Svi tokovi ove imperijalističke agresivnosti su se ulili i kulminirali u vladavini nemačkog fašizma. Upravo po ovoj liniji odvijala se politika fašističke diktature, mada sa novim ekstremnim modifikacijama. Njen potpun slom bio je iz početka (kao i u prvom svetskom ratu) determinisan dubokom nesaglasnošću između megalomanskih ciljeva osvajanja i uništavanja i ograničenosti raspoloživih ekonomskih i vojnih snaga. Stoga okrivljavanje isključivo nacionalsocijalizma i njegove ideologije za poraz nemačkog imperijalizma protivreći istorijskom iskustvu koje se potvrdilo i u prvom svetskom ratu i koje ističe da je „tendencija ka samouništenju bila prisutna i očigledna u politici nemačkog imperijalizma daleko pre Hitlera i Trećeg Rajha“.²⁵

Pre nego što pređemo na izlaganje državnopravnih promena epohe imperijalizma, potrebno je prethodno izlaganje dopuniti sa nekoliko primedbi. Pre svega, jasno je da je podvajanje i suprotstavljanje privrede i politike u analizi imperijalizma teorijski neodrživo, jer politička vlast se ovde u najširem vidu javlja kao nosilja ekonomskog procesa, a obe strane su u uslovima reprodukcije samog kapitala međusobno organski povezane i tek združene čine istorijsku životnu putanju kapitala. U tom smislu se u ovom radu polazi od teorije imperi-

²⁴ O tome da militarizam prati ukorak akumulaciju i da se on za kapital čisto ekonomski javlja kao prvoklasno sredstvo za realizaciju viška vrednosti upor. poglavlje „Militarizam kao oblast akumulacije kapitala“, u istoj knjizi R. Luksemburg, str. 357—370.

²⁵ O jednom konstruktivnom pokušaju razjašnjenja ekonomije i politike nemačkog fašizma na temelju Lenjinove teorije imperijalizma upor. raspravu istočnoevropskih teoretičara — Dietrich Eichholtz und Kurt Gossweiler, *Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933—1945*. Aas Argument 47, str. 210—228.

jalizma kao najobuhvatnijeg okvira za analizu funkcionalnog i institucionalno-organizacionog odnosa ekonomije i politike, koji se, s jedne strane, ispoljava u odnosima između pojedinih kapitala i grupa kapitala a, s druge, između vodećih političkih grupa. Ukoliko se pođe od ovako postuliranog shvatanja strateške transmisije između ekonomije i politike, čiji je neophodni mehanizam jedan dovoljno snažan politički režim, tada poznate diskusije oko utvrđivanja primata politike ili ekonomije gube na heurističkom značaju.²⁸ Ipak predloženi sintetički pristup istorijskom razvoju, čija je temeljna pretpostavka razmatranje funkcionalnih promena kapitalističkog društvenoekonomskeg sistema u njegovom monopolnom stadijumu, postavlja više pitanja nego što je u stanju da ih u potpunosti razjasni. Pojam imperijalističkog monopolnog kapitalizma nalazi svoje opravdanje u efikasnom teorijskom razlikovanju jednog novog i opšteg razvojnog stupnja kapitalizma od prethodnih: u tom epohalnom smislu može se, na primer, nacionalsocijalistička vladavina sasvim adekvatno označiti kao državnomonopolistička i razgraničiti od Bizmarkovog carstva, koje to nije. Naredna heuristička vrednost pojma je u ukazivanju na opozicione elemente kojima se zajednički suprotstavljaju država i monopoli: radnička klasa, kolonijalno stanovništvo, sitni robni proizvođači. Međutim, primena pojma nailazi i na svoje granice kada se radi o razmatranju strukture moći unutar sistema, jer se nikad ne radi o potpunom funkcionalnom stapanju države i monopola, odnosno čak se ni kartel moći nacionalsocijalizma ne može u potpunosti shvatiti kao goli egzekutor interesa krupnog kapitala. Ako se u fašizmu ogleda duša epohe onda je u toj epohi otelovljena i metoda. A ona je upravo spoznaja kapitalističkog društva

²⁸ Upor. Tim Mason, *Der Primat der Politik*, Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus, Das Argument 41; potom kritiku u članku Eberhard Czichon, *Der Primat der Industrie im Kartell der nationalsozialistischen Macht*, Das Argument 47 i, odgovor Tim Mason, *Primat der Industrie, eine Erwiderung*, Das Argument 47, kao i J. Agnoli, B. Blanke, N. Kadritzke, Uvod u knjigu Alfred Sohn Rethel, *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus*, Suhrkamp, Frankfurt 1973.

na temelju Marksovih i Lenjinovih misaonih napora. Međutim, mada je marksovska postavka, da se pri analizi fašizma mora početi od proučavanja protivrečnosti društvene strukture i kao fundamentalni problem postaviti odnos prema kapitalističkom privrednom poretku, bezuslovna, i Lenjinova teorija imperijalizma kao istorijska dopuna Marksove teorije teorijsko-hipotetički model koji neosporno pruža najšire analitičke mogućnosti objašnjenja dinamičnih protivrečnosti epohe, ipak se i one moraju dopunjavati neophodnim hipotezama oko procenjivanja značaja pojedinih procesa i teorema radi utvrđivanja posebnih korelacija. A ovo sve, u svakom slučaju, radi očuvanja i potvrđivanja njihove autentične teorijske adekvatnosti i izbegavanja doktrinarne pravolinijske primene.

Državnopravne promene

Empirijski zakon kapitalističke proizvodnje je njeno kretanje u krugu prosperiteta i depresije. Ako hoćemo da utvrdimo zakonitosti u pojavama krize, moramo u isti mah biti u mogućnosti da ih teorijski izvedemo, odnosno povežemo ekonomski i državnopravni aspekt, da bismo pouzdano znali da se ne radi o posebnim pojavama koje odgovaraju jednoj fazi kapitalizma i jednom segmentu sistema, dakle o slučajnim pojavama, nego o tendencijama koje izrastaju iz suštine kapitalističkog razvitka.

Od velike depresije koja počinje 1873. liberalna era sa vidnim obrtom u organizaciji proizvodnje i trgovine ide svome kraju. Počinje kartelisanje i otrustovljenje industrije u velikim razmerama. Monopolni kapital osuđuje liberalizam na smrt. Razvijene kapitalističke države malo-pomalo žrtvuju svete principe slobodne trgovine u korist jednog novog protekcionizma. Ograničenje konkurencije na robnom tržištu, bilo koncentracijom kapitala, bilo udruživanjem velikih preduzeća u koncerne koji zauzimaju oligopolistički položaj bilo direktno podelom tržišta putem ugovora o cenama i proizvodnji, vrši se u poslednjoj trećini prošlog stoleća u međunarodnim

razmerama. Sukobljavanje ekspanzivnih i restriktivnih tendencija, koje je još u razvoju trgovinskog i finansijskog kapitala bilo stalna smetnja liberalizovanju tržišnog prometa, određuje i kretanje industrijskog kapitala i čini, nasuprot optičkim deformacijama klasične ekonomije, da liberalna era ostane samo epizoda.²⁷

Ove društvoekonomске promene krajem XIX veka morale su znatno uticati i na politički sistem buržoaskog društva. Država buržoaskog društva je neminovno represivna, bez obzira na stepen pravne državnosti i liberalnosti, koji ne određuje njenu bit već društvoistorijski uslovljene metode sprovođenja represivne sile. Jer jednakost svih pred zakonom, revolucionarni postulat buržoaske demokratije, u suštini je, kako se izrazio Anatol Frans (A. France), ona jednakost koja u istoj meri zabranjuje bogatima i siromašnima da krađu hleb i u istoj meri dopušta bogatima i siromašnima da spavaju ispod mostova. Ipak između obeležja, koja determinišu strukturu i pojam buržoaske autoritarne države, centralni značaj u istorijskom kontekstu dobija epohalna distanca od liberalne pravne države.

Liberalna država, koja je garantovala jedino osnovu buržoaskog društva, privatnu svojinu, i utvrđivala opšta pravila odnosa privrednih subjekata među sobom, bez mešanja u privredu i društvo, nije više bila efikasna u rešavanju novih problema. Procesi koncentracije kapitala i kriza skidaju veo ekvivalentne razmene s antagonističke strukture društva. Što se društvo jasnije pokazuje kao udruživanje zasnovano na prinudi, utoliko hitnija postaje potreba za snažnom državom. Nada u miran razvoj akumulacije kapitala, u „trgovinu“ i „radinost koje samo u miru cvetaju“ — celokupna ortodokсна mančesterska ideologija harmonije i interesa između trgovinskih nacija sveta, druga strana harmonije između kapitala i rada, izgubljena je. Franc Nojman (F. Neumann) s pravom prigovara liberalnoj samosvesti o „državi noćnih čuvara“: „Liberalna država bila je uvek onoliko jaka

²⁷ Jirgen Habermas, *Javno mnjenje*, Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva, Kultura, Beograd 1969, str. 182.

koliko su to od nje iziskivali politička i socijalna situacija i buržoaski interesi. Ona je vodila ratove i gušila štrajkove, ona je štitila svoje investicije moćnim flotama, branila i proširivala granice jakim vojskama i policijom uspostavljala mir i poredak. Ona je bila jaka u onim sferama u kojima je morala i htela biti jaka. Ova država treba da vlada zakonima, a ne ljudima (angloamerička formula), a ova pravna država (nemačka formulacija) počiva na dva elementa: na sili i zakonu, na suverenitetu i slobodi.²⁸ Prava privredne slobode ne štite se u liberalizmu zbog njihove sopstvene volje, već isključivo zbog toga što su ona na određenom stupnju istorijskog razvoja neophodna za funkcionisanje glavnih institucija kapitalističkog sistema.

Za razliku od liberalne, intervencionistička država monopolnog kapitalizma uključuje se u proces reprodukcije; ona ograničava u određenom smislu kapitalističku proizvodnju, ali njome ne vlada u smislu instance celokupnog planiranja, već i sama postaje neka vrsta izvršnog zakona vrednosti. Zamena funkcije tržišta funkcijama države ne menja globalni karakter ekonomskog procesa. Jer i klasna borba koja, kako je to i Marks pokazao na primeru savremenog zakonodavstva za zaštitu radnika u Engleskoj, može da dovede do zakonskog regulisanja u interesu najamnih radnika, ostaje „momenat kretanja kapitala“. Sa širenjem državne vlasti i opsega njenih ekonomskih funkcija počinje da opada delotvornost parlamentarnih institucija. Oto Bauer tvrdi da imperijalizam smanjuje moć zakonodavne vlasti u odnosu na izvršnu vlast. Razloge nije teško otkriti. Parlament se razvio iz borbe kapitalističke klase protiv samovoljnog vršenja vlasti centralizovanih monarhija, što je obeležilo početke moderne epohe; funkcija parlamenta je nadziranje i kontrola izvršne vlasti. Parlament cveta u liberalizmu. U epohi imperijalizma dolazi do promene. Dok na jednoj strani opada sposobnost parlamenta za pozitivnu akciju, na drugoj strani raste sve veća potreba za snažnom centralizovanom

²⁸ Franz Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, Beiträge zur Soziologie der Politik, EVA Frankfurt/M. 1967, str. 11. Upor., takođe, R. Hilferding, *op. cit.*, str. 384—386.

državom, koja može i hoće da vlada na dalekim područjima, da vodi ratove i rešava složene ekonomske probleme. Ogromno širenje moći i funkcija države i opadanje parlamentarizma nisu, kako ističe Svizi, dva odvojena kretanja, već dva aspekta jednog istog razvitka koji je najtešnje povezan s ekonomskim i socijalnim obeležjima imperijalizma uopšte.²⁹

U ideologiji monopolnog kapitalizma menja se pravni oblik zaštite vlasništva, što zadaje smrtni udarac tradicionalnoj ideologiji privatnog vlasništva, koja je zauzimala glavno mesto u apologiji liberalnog kapitalizma. Ta polusenka, koja zastire kapitalizam XX veka nema mali značaj za istoriju našeg vremena. Ugovor, pravni oblik u koine čovek potvrđuje slobodu, konstitutivni je element buržoaskog društva u periodu slobodne konkurencije. On ukida izolovanost sopstvenika, on posreduje između njih i time postaje isto toliko neophodan koliko i sama svojina.³⁰ Međutim, ta ista sloboda ugovora po pravnoj teoriji liberalizma, a nasuprot Adamu Smitu, implicira pravo sopstvenika da se organizuje u kartele, koncerne, sindikate i trustove radi ovladavanja tržištem. Time pravna teorija liberalizma osuđuje samu sebe na smrt, jer znači ukidanje sloboda ugovora, pa dakle i takvih koji sahranjuju slobodnu konkurenciju. Stoga Nojman zaključuje da je preobražaj pojma slobode ugovora od društvenog pojma, čiji je sadržaj razmena adekvatnih postupaka u ujednačenoj konkurenciji, u formalnopravni pojam doprineo tome da se na osnovu i pomoću ugovornog sistema razvije monopolni kapitalizam u kome ugovor i opšti zakon igraju potpuno sekundarnu ulogu.³¹ Buržoaska država nije pretrpela slom, već se promenila i prilagodila svoju funkciju novom položaju i potrebama. Time je izgubila jedan svoj istorijski kvalitet, prestala je da bude liberalna, ali je ostala buržoaska.

Na dijalektiku liberalizma i buržoaskog društva ukazao je Marks, tvrdeći da ostvarenje progresivnih aspekata liberalizma zahteva ukidanje njegovog istorijsko-poli-

²⁹ P. Svizi, *op. cit.*, str. 336.

³⁰ F. Neumann, *op. cit.*, str. 16.

³¹ *Op. cit.*, str. 26.

tičkog oblika. Zahtev za oblikovanjem sveta po načelima uma ideja je liberalizma, odnosno buržoazije u usponu. Posle učvršćenja buržoaske vlasti um u sve većoj meri stupa u službu konsolidovanja buržoaskog poretka, pružajući mu ideološku podršku. Um, fundamentalna kategorija progresivnog buržoaskog mišljenja, sve više se redukuje na golo operacionalno sredstvo čiji je cilj ispitivanje racionalnosti sredstava radi tehnički što efikasnijeg ostvarenja cilja. Um postaje instrument rentabilnosti, korisnosti i time potencijalni instrument svake diktature.³² Nije nikakva slučajnost što se razvoj kapitalizma odvija naporedo sa razvojem pozitivizma u nauci i filozofiji. Pozitivističko shvatanje redukuje funkciju uma na konkretnu primenu logičkih i metodoloških pravila, čime implicitno eliminiše njegovu nadležnost u pitanjima društvene prakse. Buržoaski um oslobađa se primerene kritičke funkcije, čime uvodi u sumrak liberalizma uopšte; malo-pomalo on se svodi na apologiju sopstvenog društvenog poretka. Ovaj rascep između naprednih postulata prosvetiteljstva (sloboda, jednakost, tolerancija, oblikovanje stvarnosti prema načelima uma) i afirmativnog i iracionalnog karaktera buržoaske filozofije odgovara dihotomiji između teorije i prakse buržoaskog društva, dihotomiji koja permanentno denuncira protivrečje ovog društva.³³ Ključ za razjašnjenje ovog protivrečja pružila je sama istorija liberalnog buržoaskog društva, koje je uvek bilo spremno da napusti osnovne liberalne principe unutrašnje i spoljne politike da bi održalo jedan jedini sveti princip privatnog vlasništva. U studiji *Borba protiv liberalizma u totalitarnom shvatanju države* Herbert Markuze (H. Marcuse) piše: „Već sada možemo sagledati razlog zbog kojeg totalitarno-autoritarna država skreće svoju borbu protiv liberalizma na sukob ‚pogleda na svet’ i zašto ona ostavlja netaknutom osnovnu društvenu struk-

³² Na ovaj aspekt transformacije buržoaskog mišljenja od liberalizma ka totalitarizmu, hod od kritičkog ka instrumentalnom umu, kao pretpostavku fašizma detaljnije ukazuje H. C. F. Mansilla u knjizi *Faschismus und eindimensionale Gesellschaft*, Luchterhand, Neuwied und Berlin 1971.

³³ Upor. Mansilla, *op. cit.*, str. 28—29.

turu liberalizma; ona je, u osnovi, saglasna sa tom strukturom. Njen temelj bila je privatna privredna organizacija društva na bazi priznanja lične svojine i privatne preduzetničke inicijative. Upravo ova organizacija ostala je fundament i totalitarno-autoritarnе државе: u nizu programskih proglaša ona je otvoreno sankcionisana. Često preduzimane izmene i ograničenja rezultat su privrednog razvoja monopolnog kapitala: ove mere ostavljaju neaktinim princip obrazovanja produkcionih odnosa.³⁴

U političkoj praksi italijanskih liberala u začetku političke vladavine nailazimo na ovo otvoreno sankcionisanje novog fašističkog režima kao suštinskog sledbenika. Tako Đovani Đentile (G. Gentile) „liberal iz najdubljeg ubeđenja“, izjavljuje prilikom pristupa fašističkoj partiji da se pravi liberalizam može ostvariti jedino u Musolinijevom režimu.³⁵

Pre nego što pređemo na prikaz specifičnih fašističkih momenata buržoaske државе, što će inače biti predmet narednih poglavlja, pomenimo na ovom mestu još neke tendencije koje se u epohi monopolnog kapitalizma javljaju naporedo i u tesnoj vezi s eliminisanjem liberalizma. U meri u kojoj razvoj industrijalizacije i usložnjavanje moderne tehničke civilizacije zahteva sve više preciznih i detaljnih zakonskih normi, jača formalni karakter i funkcionalni značaj prava i istovremeno se gubi njegova veza sa prirodnopravnim i liberalnim sadržajem. U središte pravnog sistema stupa apsolutno važenje pozitivnih zakona. Bez obzira na sadržaj, odlučujući kriterij važenja je korektnost postupka prilikom donošenja zakona. Ovakva formulacija nesumnjivo zadovoljava nesmetano funkcionisanje državnog aparata i privredne organizacije, kao što, istovremeno, zahteva bezuslovno pridržavanje zakona od strane naroda koji se više ne može pozivati na pravo otpora ili druge prirodnopravne postavke izvan pozitivnog prava kada legalno doneseni zakoni vređaju njegovu slobodu ili druge legitimne principe. Izvorište prava nije

³⁴ Herbert Marcuse, *Kultur und Geschäft* I, Suhrkamp, Frankfurt 1965, str. 23—24.

³⁵ G. Gentile, Pismo Musoliniju. Cit. prema H. Marcuse, *op. cit.*, str. 24.

više racionalna etika, već težnja za što efikasnijim funkcionisanjem državnog sistema prinude, prema kome je jedini adekvatan način ponašanja striktna poslušnost koja može biti zloupotrebljena za svaku vrstu represije. To je smisao specifične nemačke „ponosne poslušnosti“ (T. Man) izražene u devizi: „*Die Ruhe ist die erste Bürgerpflicht*“. Tendencija formalizacije prava, njegovog pretvaranja u tehničko sredstvo za sprovođenje dnevnih političkih ciljeva dostići će kulminaciju u radovima konzervativnog katolika i okretnog oportuniste Karla Šmita, učenika Eriha Kaufmana (E. Kaufmann), koji će golu zapovest suverena, firera, ideološki utemeljiti i proglasiti pravom. Tako će se pod uticajem neoromantičarskih strujanja i uz logičku dedukciju javiti politički decizionizam koji će, kao ilegitimni naslednik pozitivizma, omogućiti u Nemačkoj čudnovat savez jurisprudencije i „nacional-socijalističke revolucije“. Decizionizam postaje pravna teorija autoritarne државе, a pravo samo *arcanum dominationis*, sredstvo stabilizovanja vlasti.³⁶

Antinomije radničkog pokreta

Sa padom bonapartizma u Francuskoj 1870/71. i osnivanjem novog nemačkog carstva na kontinentu je priveden kraju period buržoaskih revolucija, a istovremeno je sa padom Pariske komune okončana jedna revolucionarna epoha. Otada pa za gotovo pola veka zapadna i srednja Evropa neće doživeti ni rat ni revoluciju, a isto toliko vremena se proletarijatu neće ukazati mogućnost efikasne revolucionarne ofanzive. Da su rat i revolucija upućeni jedno na drugo, da je rat svemoćni režiser i ubrzavalac toka svetske istorije, neosporna je činjenica koju je potkrepilo istorijsko iskustvo od Napoleona do Hitlera. Posle 1848. u Evropi su revolucije izbijale samo u sklopu ratova; one se nikad nisu javljale kod pobedničkih, već kod poraženih zemalja. Tako revolucija 1870/71. nije potresla Nemačku već Francusku, 1905/06. ne Japan već Rusiju, 1917. i 1918. ne Francusku i Englesku već Rusiju,

³⁶ F. Neumann, *op. cit.*, str. 44.

Nemačku i Austro-Ugarsku. Posle 1848. revolucija se mogla javiti i rasplamsati samo onda kada su porazi na bojnopolju oslabili vojnu disciplinu i u znatnoj meri oslabili aparat nasilja i sile, kojim je buržoazija obezbeđivala svoj vladajući položaj. Međutim, da bi rat kao režiser snažne ekonomske, političke, nacionalne i internacionalne krize doveo do uspešnog revolucionarnog finala, osim neobičnog ubrzanja svetske istorije, kako ističe Lenin, bili su potrebni njeni naročito oštri zaokreti da bi se na jednom od takvih zaokreta kola isprskana krvlju i blatom romanovske monarhije mogla najedanput prevrnuti.

U periodu između dva revolucionarna ratna potresa, Pariske komune i oktobarske revolucije, evropski radnički pokret rastrzan unutrašnjim protivrečnostima, u kolebanju između reformizma i radikalizma mukotrpno je nastojao da očuva svoj revolucionarni identitet. Tekovine ovog globalnog nastojanja u licima svoja dva istorijska antipoda, revolucionarnog boljševizma i reformističke socijaldemokratije, u ogromnoj su meri zaslužne za fizionomiju evropske istorije XX veka. Za pojavu i uspon fašizma možda najviše, jer je pitanje o značaju cepanja radničkog pokreta za učvršćenje fašizma jedan aspekt opšteg i možda najvažnijeg pitanja o uzrocima eklatantnog razbijanja međunarodnog radničkog pokreta i njegove nesposobnosti da spreči imperijalistički rat od 1914. i fašizam. Stoga je u analizi epohe imperijalizma neophodno osvrnuti se na globalne karakteristike protivrečnog procesa u hodu radničkog pokreta od revolucije preko reformizma, oživljavanja revolucionarnog nasleđa do katastrofalnog poraza pred fašizmom.

Dok je teorija kontinentalnog socijalizma ostala uglavnom revolucionarna, njena politička praksa u periodu poluvekovnog mira ograničila se na borbu legalnim zakonskim sredstvima za reformu unutar postojećeg kapitalističkog poretka. Svi naponi reformizma, ili kako su ga u Nemačkoj zvali revizionizma, bili su usmereni ka stvaranju koalicija sa buržoaskim partijama i ulaženju u vladu da bi se unutar buržoaskog parlamentarizma iznudili minimalni ustupci. Svuda gde je reformističko

vođstvo sledilo ovu strategiju dolazilo je do inertnosti i razočaranja partijskog članstva. Pojedini delovi radničke klase, razočarani političko-parlamentarnom borbom, okreću se sindikatima, težeći da od njih načine instrument revolucionarne akcije. Pošto se oružani ustanak protiv državne sile činio beznadežnim, sada je generalni štrajk trebalo da bude sredstvo za rušenje sistema. To je bila teorija i politika revolucionarnog sindikalizma ili, kako je Oto Bauer naziva, „revolucionarna gimnastika“³⁷ koju je sledilo radništvo razočarano eksperimentima reformizma. Ali iskustvo je ubrzo pokazalo da „revolucionarna gimnastika“ vodi samo porazima i obeshrabrenju sindikata i time slabljenju globalne organizacije radničke klase. Stoga sindikati ubrzo prelaze od revolucionarnog sindikalizma dobro uhodanoj politici engleskih tredjuniona. Tako je kontinentalnom socijalizmu u tom periodu pošlo za rukom da pomiri dnevopolitičku praksu sa frazom o revolucionarnoj perspektivi budućnosti i tako ukinе revolucionarni identitet klase, a klasni kompromis unese u strukturu poznog kapitalizma.

Pokušajmo sada malo поближе osvetliti ekonomske i društvene uslove ovog revolucionarnog kolebanja. Sa stanovišta kapitalističke klase, kako primećuje Svizi, postoje dva načina kojima se suzbija sve veća snaga i jedinstvo radničke klase: prigušivanje i ustupci.³⁸ Iako se te dve metode mogu činiti protivrečnim, one se, u stvari, dopunjuju pa se zajedno koriste u različitim razmerama u pojedinim razdobljima. Obe zahtevaju proširenje vlasti i funkcija države. Razvijaju se sredstva prinude, koja treba da osiguraju unutrašnji „zakon i poredak“ i istovremeno se širi socijalno zakonodavstvo u obliku osiguranja za slučaj nesreće pri radu, bolesti itd.

Na drugoj strani, zahtev za politikom ekspanzije menja i celokupno buržoasko shvatanje sveta. Pre svega, sa snažnim jačanjem države i svim pomenutim promenama u njenoj funkciji ideal mira bleđi, a umesto ideje

³⁷ Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen, Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus?* Eugen Praeger Verlag, Bratislava 1936, str. 248.

³⁸ P. Svizi, *op. cit.*, str. 333–334.

humanosti stupa ideal moći i veličine nacije. Nacionalna misao, koja je svoju prirodnu granicu našla u konstituisanju nacije kao osnove države, pretvara se sada u misao uzdizanja sopstvene nacije iznad drugih nacija. Ova težnja da se sopstvenoj naciji obezbedi gospodstvo nad svetom, ekonomski utemeljena u zakonu ekspanzije kapitala, ideološki se opravdava onim značajnim iskrivljavanjem nacionalne misli koja više ne priznaje pravo svakoj naciji na političko samoopredeljenje i nezavisnost i koja više nije izraz demokratskog načela o jednakosti u nacionalnim razmerama svega onoga što nosi ljudski lik. Umesto izbledele ideala buržoazije u usponu imperijalizam postavlja rušenje svih iluzija da bi sam probudio novu i veću iluziju. On pada, kako ističe Hilferding, u zanos kada otkriva svoj vlastiti ideal. Sa hladnim i jasnim očima on posmatra mešavinu narodâ i iznad svih njih vidi sopstvenu naciju. Uvećanju njene snage usmerena je sva njegova težnja. Time je postignuto žrtvovanje interesa pojedinaca jednom višem opštem interesu. Klasne suprotnosti iščezavaju, a nacionalna ideja kao pokretačka snaga stavljena je u službu politike. Ovoj ideološko-manipulativnoj tehnici, u čijoj se pozadini nalazio hladni i trezveni kalkul kapitala, u različitoj meri je odolevao radnički pokret imperijalističkih zemalja. Zavednički uticaj buržoaske ideologije na mišljenje proletarijata dostigao je trijumf u predvečerje prvog svetskog rata u podložništvu nemačke socijaldemokratije, najbrojnije i najorganizovanije partije evropskog radništva, vilhelmovskog imperijalizmu.

Međutim, ni ovaj idejnoistorijski činilac u razvoju svesti radničkog pokreta ne može se posmatrati van klasno strukturalnih transformacija epohe i promena koje su se dešavale u toku nekoliko prethodnih desetleća.³⁹

Naime, uporedo sa monopolizacijom proizvodnje i sjedinjavanjem posedničkih interesa dolazi do zbivanja

³⁹ Zanimljiva konkretna zapažanja o ovom toku mogu se naći u knjigama: Arthur Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus*, Verlag Allert de Lange, Amsterdam 1938. i W. Abendroth, *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Suhrkamp, Frankfurt 1972.

i radničkih redova. U borbi za veće najamnine, kraće radno vreme i bolje radne uslove, radnici u industriji uviđaju da njihova snaga leži u organizaciji i solidarnosti. Pored stvaranja radničkih stranaka rastu sindikati i obuhvataju sve veće delove radničke klase. Ovaj proces je u Engleskoj uznapredovao već polovinom XIX veka, ali u kapitalističkom svetu kao celini se razvio tek u epohi imperijalizma. Prema tome, imperijalizam se, što se tiče unutar-društvene strukture, karakteriše zbijanjem klasnih redova i zaoštavanjem klasne borbe. Uprkos imperijalističkim suprotnostima vlada sukobljenih zemalja, potreba unutar radničkog pokreta za nadnacionalnom razmenom iskustva i nadnacionalnom koordinacijom delatnosti pojedinačnih radničkih partija iziskivala je stvaranje nove internacionalne organizacije. Tako povodom stogodišnjice pada Bastilje 1889. dolazi do stvaranja Druge internacionale, koja će se održati sve do avgusta 1914, kada će je poznato „Da“ ratu odvesti neizbežnom raspadu. Propast Druge internacionale bio je utemeljen u onom podložništvu radničkog pokreta domaćim imperijalističkim buržoazijama, čiji je uzoran tip bio pacifizam Eduarda Bernštajna (E. Bernstein), koji ga ipak nije sprečavao da se saglasi sa kolonijalnom podelom Kine.

Na ovom mestu potrebno je reći još nekoliko reči o neobično „kontroverznoj zakonitosti“ u ponašanju radničkog pokreta u periodima ekonomskih kriza. Pri analizi neuspeha radničkog pokreta u epohi imperijalizma i fašizma srećemo se sa činjenicom da su sve zemlje učesnice u imperijalističkom ratu, a u kojima buržoaska revolucija nije bila u potpunosti završena, na kraju tog rata stajale na ivici proleterske revolucije. Dok se u razvijenim buržoasko-kapitalističkim društvima (prototip Engleska) postepenim institucionalizovanjem i ritualizacijom klasnog sukoba proletarijat „integrisao“ u postojeći sistem (iluzorna integracija, naravno, ukoliko se pod njom razume ukidanje klasnog antagonizma), u apsolutističkim feudalno-buržoaskim društvima sa kapitalističkom privrednom strukturom proletarijat je politički i ekonomski ostao izvan države. Ovo, pre svega, u carskoj Rusiji, dok je u Nemačkoj i Italiji društveno-

ekonomska i politička integracija bila na višem stupnju. Kada je u toku imperijalističkog rata ideološka i politička stabilnost sistema bila ugrožena i kada se život i uslovi proletarijata (na frontu i u proizvodnji) rapidno pogoršavaju, razvija se objektivna i subjektivna revolucionarna situacija. Naravno da je realizovanje revolucionarne šanse zavisilo i od niza konkretnih istorijskih osobnosti, konstelacija i umešnosti vođstva, ali ostaje na snazi načelna postavka, koju je istorija obilno dokumentovala, da masovna i organizovana radnička partija nikad nije bila dostojna svoje revolucionarne uloge u periodima kriza buržoaskog sistema. Ta čast je, kao po pravilu, pripadala „zaverenički“ organizovanim revolucionarnim manjinama: boljševicima i pariskim komunarima, a ne nemačkim socijaldemokratima i italijanskim maksimalistima. Iako su krize, po pravilu, povezane sa pogoršanjem životnih uslova proletarijata (posleratna inflacija u Italiji i Nemačkoj, svetska privredna kriza itd.) i u vezi s tim omasovljavanjem radikalnih proleterskih organizacija, one istovremeno nisu uslovile rast borbene sposobnosti i otpora buržoaskoj reakciji. Svetski ratni sukob država i naroda bio je moguć samo pod pretpostavkom unutrašnjeg mira, nesuprotstavljanja klasa. Ako se uzme u obzir činjenica da je buržoazija zemalja zakasnelog kapitalizma (Rusija, Austro-Ugarska, Nemačka, Italija) bila nesposobna za vođenje samostalne klasne borbe protiv feudalne aristokratije i apsolutističke državne birokratije i upućena na koaliciju s njom, naročito u kriznim momentima kao što je rat, onda se mogućnost klasnog antagonizma svodi na suprotnost buržoazija — proletarijat. Svetskom ratu naroda i država mogla se kao istorijska alternativa suprotstaviti samo svetska revolucija, vojnim paktovima samo internacionalna solidarnost proletarijata, a svetskom kapitalizmu samo svetski komunizam. Radilo se o realnoj istorijskoj alternativi, a ne o retrospektivnom teorijskom skiciranju, jer je proletarijat kao klasa već postojao, a u Drugoj internacionali je stav iz *Komunističkog manifesta*: „Proleterer svih zemalja ujedinite se“ dobio i svoj organizaci-

oni izraz u solidarnosti radničkih i demokratskih partija i sindikata.

Decenijama je evropski socijalizam iščekivao pogodan krizni momenat kapitalizma, koji bi pružio šansu proletarijatu, koji od buržoaskih revolucija 1848. nije preduzimao nikakve globalne revolucionarne akcije, da u savezu s oružanim masama osvoji vlast. A kada se najzad šansa ukazala u zahuktalom imperijalističkom ratu, moralni i politički pad je jasno demonstrirao sve slabosti i protivrečja poluvekovnog uspona. Uspon kontinentalnog radničkog pokreta izražavao se duhovno-politički, kako je zapažala Roza Luksemburg, u sindikalnom i parlamentarnom optimizmu lišenom svake kritičnosti. Radnički vođi postajali su poslanici obezglavljenih i nemoćnih buržoaskih parlamenata i profesionalni sindikalni funkcioneri, sledeći udoban put klasnog kompromisa.⁴⁰ Svojom osnovnom pacifističkom orijentacijom zapadnoevropska socijaldemokratija je, pored toga, omogućila sve militarističke kombinacije buržoazija svojih zemalja. Ova tendencija naročito se izrazila u nemačkom radničkom pokretu u kojem je zavladala realpolitička, reformistička sadašnjost nasuprot stremećoj, revolucionarnoj budućnosti, pripremana decenijama „parlamentarnog kretenizma“, da bi se zorno iskazala 4. avgusta 1914. godine u socijalsocijalističkom činu glasanja za ratne kredite u Rajshtagu.

⁴⁰ Od svih evropskih zemalja socijalistički pokret je samo u jednoj sačuvao svoj revolucionarni identitet, u carskoj Rusiji. Međutim, i ruski marksizam bio je pocepan: s jedne strane menjševizam, kao evropska varijanta ruskog socijalizma, čiji je ideal bio formiranje velike proleterske masovne partije po uzoru na zapadnoevropske radničke partije, s druge centralistički organizovano boljševičko krilo „profesionalnih revolucionara“, kao politička avangarda masovnog radničko-seljačkog saveza. Oba krila stajala su u oštroj opoziciji prema carizmu i socijalizam je na ovom tlu, između ostalog i stoga, ostao sve do 1917. revolucionaran, jer buržoaska revolucija nije bila u potpunosti ostvarena pa nisu postojali ni minimalni uslovi da se proletarijat zaplete u kolotečinu buržoaskog parlamentarizma. Ni po trijumfu buržoaske revolucije proletarijat ne postaje reformistički, jer ne dolazi do stabilizacije buržoaske demokratije, već posle nekoliko meseci do proleterske revolucije.

III Fašizam: od pokreta do sistema

Sa prvim svetskim imperijalističkim ratom, sa odgovorom velikih oktobarskih dana 1917. na pitanja koja je rat postavio, došlo je do novog svetskoistorijskog stanja društvene stvarnosti. Osnovni događaj evropske istorije u epohi između dva svetska rata je izazivanje kapitalističkog sistema 1917/18. godine proleterskom revolucijom u Rusiji, nošenom od pobjedničke partije boljševizma koja se u Komunističkoj internacionali organizuje u svetsku partiju. Do prvog svetskog rata svetom je vladao kapitalizam. Velike industrijske nacije bile su kapitalistički organizovane, a položaj vladajuće klase je, uprkos postepenom jačanju radničkog pokreta, bio relativno stabilan. Ostali svet bio je zavisn od ovih nacija. On se sastojao iz kolonija, kao što su veliki delovi Afrike i Azije, ili iz ekonomski zavisnih satelita kao Tursko carstvo i Rusija.

Posle prvog svetskog rata scenario se znatno izmenio. Kapitalizam je brzo osetio posledice pobjede oktobarske revolucije. Zemljotresni Oktobar, koji je provocirao ogromnu tektonsku konvulziju evropskog kapitalizma, pokazao je da on nije neprolazan i značio je veliko ohrabrenje za evropske radničke partije. Tako je dvadesetih godina evropski kapitalizam zapljusnuo talas revolucija i štrajkova, koji su u pojedinim zemljama, na primer Italiji, Nemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Francuskoj, ozbiljno potresli postojeće kapitalističke sisteme. Mada je revolucionarni pokret doživeo krah ili su njegovi ciljevi samo delimično ostvareni, mada se reformističko krilo radničkog pokreta distanciralo od ruske revolucije, socijalistički pokret je od tada snažan faktor moći unutar kapitalističke države i, istovremeno, latentna pretnja kapitalističkom sistemu.

Usled prvog svetskog rata u kapitalističkom lageru dolazi do značajnih promena. Dok su 1914, pored sedam-

naest monarhija, u Evropi postojale samo tri demokratske republike, po završetku rata bilo je isto toliko republika (13) koliko i monarhija. Austro-Ugarska se raspala u više manjih država, Otomanska imperija nestala je sa karte, ruska carevina je iščezla u požaru revolucije, a Nemačka je, zajedno sa Hoencolernima, izgubila i kolonije i ratnu flotu. Francuska postaje najснаžnija kontinentalna kapitalistička sila, a SAD napuštaju tradicionalnu politiku izolacionizma i počinju da koračaju ka prvoj svetskoj sili.

Činilo se da je tendencija ka demokratiji, koja se, između ostalog, markantno odražavala u padu Romanovih, Hoencolerna i Habzburga, nezadrživa i da će buržoaska Evropa koja zna da čuva svoju demokratsku baštinu spokojno preći preko autoritarnih apokalipsa o kojima se tu i tamo sanja i držati se dnevnog reda koji odgovara klasičnoj razboritosti. Ali spoljna slika je varala; nekoliko godina kasnije razvoj je krenuo unazad. Kriza je već bila sadržana u trijumfu demokratije. Usled nerešenih problema posleratnog vremena, u Evropi nastaju autoritarni i diktatorski pokreti i režimi novog stila; radikalno-demokratski revolucionarni (SSSR), a većinom antidemokratsko-nacionalistički. Buržoaska autoritarna država se s pravom u literaturi često označava kao „politički fenomen XX veka“. Ona je najkonsekventniji izraz ne samo tendencije ka centralizaciji kapitala, već i težnje ka uniformisanju i što efikasnijem „reglementiranju“ političkog, državnog i duhovnog života i stremi daleko iznad horizonta starih oblika autokratske i diktatorske vlasti. Njena pobjeda pretpostavlja uslove tehniziranog savremenog doba sa mogućnostima potpune kontrole, obuhvatanja i propagandno-ideološkog „glajshaltovanja“ života i mišljenja pojedinca.¹ U ovim uslovima javlja se fašizam kao fenomen *sui generis*, koji se uopšte ne

¹ Termin „Gleichschaltung“, kao i „totalna država“, pronalazak je samih nacista, koji su ga počeli koristiti u početku svoje vlasti. Mada je, pre svega, politički zamišljen, on neizbežno dobija i socijalnu dimenziju. „Gleichschaltung“ uvek znači ukidanje nekontrolisane samostalnosti. Sve u sebe zatvorene institucije i organizacije morale su se skrenuti i pretvoriti u organizacije koje su služile državnim ciljevima i bile personifikovane u fireru.

može, ili samo uslovno može porediti sa ranijim pojavama autokratske ili diktatorske vlasti.

Kao signal i čas rađanja masovnih pokreta, revolucionarne negacije starog poretka i prodiranja demokracije u sve sfere i slojeve, francuska revolucija imala je veliku ulogu u krugu razvojnih elemenata autoritarne vlasti. Buržoaska fašistička diktatura javlja se kao dete ove demokratske ere i istovremeno kao njena najснаžnija negacija. Od perioda političkog buđenja narodnih masa uspostavljanje i očuvanje diktatorske vlasti postaje zavisno od novih oblika manipulacije. U katalogu manipulativnih sredstava klasično sredstvo je i dalje pozivanje na narodnu volju, pseudolegalni oblik osvajanja vlasti i pseudoplebiscitarno zaodevanje samovlade, široko propagandno utemeljenje „narodne diktature i zajednice“, koja se svesno podvlači kao istinska totalna demokratija i distancira od autokratije i despotije manjine. Pošto je postojeći društveni sistem bio diskreditovan, mogao je da se javi jedan politički pokret koji se izdavao za njegovog odlučnog protivnika i koji je optuživao parlamentarizam kao korupciju, kapitalizam kao prevaziđen, obećavajući nešto potpuno novo. On je morao da aktivira mase, da im se udvara. Pri svemu tome postojeći poredak nije smeo biti doveden u pitanje, mase nisu smele postati subjekt istorije i kreatori političkog zbivanja — naprotiv, stvarni protivnik poretka morao je da bude uništen od strane masa. Sam narod upotrebljen je za denunciranje demokratije i doveden do toga da proglasi samog sebe za politički nesposobnog; mase su same morale da traže fanatično starateljstvo nad sobom i da zahtevaju vladu jednoga kojoj bi se potčinile. Buržoaska autoritarna država XX veka, u licu svog najdrastičnijeg predstavnika nemačkog fašizma, rešice efikasno ovaj krajnje ciničan zadatak koji je zahtevao ogromnu demagošku veštinu. Tako se na nemačkim izborima od 5. III 1933. srećemo sa fenomenom „dobrovoljne prinude“, uzajamnog dejstva „odozgo“ i „odozdo“, manipulacije i saglasnosti, naredbi i aklamacija, koji je karakteristična tehnika svih autoritarnih, harizmatički legitimisanih firer-država od rimskih carstava do Napoleona.

Međutim, i pored svega što je ovde navedeno, fundamentalni konstituens autoritarne buržoaske države XX veka može se naći jedino u globalnom kontekstu evropske buržoaske kontrarevolucije. Ova kontrarevolucija je od početka dvadesetih do sredine četrdesetih godina ovog stoleća postepeno poprimala fašističko obličje, a u međuvremenu zaustavila talas oktobarske revolucije, skršila proleterske revolucije u Mađarskoj, Nemačkoj i Španiji i suzbila socijalističke radničke pokrete u Italiji, Austriji i drugim evropskim zemljama. Na vetru revolucije koji je duvao iz Rusije i na nesrećama koje je veliki svetski rat ostavio u Evropi natopljenjnoj krvlju nicali su čudnovate gljive novih pokreta. Javili su se novi ljudi koji su propovedali uništenje, koji su mržnju pretpostavljali solidarnosti, proklamujući rat protiv svega što je čovečanstvo dotle branilo i rušenje svega što je dotle sagrađeno; oni su ratovali protiv slobode u politici, protiv razuma u nauci, protiv osećanja u poeziji. Kontrarevolucionarna negacija svega što se zove čovek počela je uzimati opasne razmere, pa je čak i buržoaskoj Evropi zapretila opasnost da bude izmasakrirana vlastitim harikirijem fašizma. U nagloj promeni evropskih odnosa oštro su se ogledali opšti problemi epohe: od rata, preko neuspele revolucije do fašizma. Naravno da je i politička insolventnost zapadnoevropskog radničkog pokreta doprinela tome da Lenjinova revolucija ostane tragično izolovana u međunarodnim relacijama. Bez dubljeg ulaženja u ovaj problem, na ovom mestu zadovoljićemo se konstatacijom da se uspeh evropskog fašizma, bez obzira na sve okolnosti koje su ga stvorile, u dobroj meri može svesti na koeficijent revolucionarne slabosti zapadnoevropskog proletarijata. Ova činjenica je od ogromnog značaja pri razmatranju opštih uslova nastanka i uspeha evropske fašističke kontrarevolucije.

Godine 1919. u Evropi su se rat i revolucija prožimali tešnje nego pre i ta godina je začetak prvih fašističkih pokreta. Njihov razvoj odvijao se različitom brzinom, ali su odlučujuće godine bile 1922. i 1923, kada prvi fašizmi jasno istupaju na istorijsku arenu: italijanski pobedonosno osvaja vlast, nemački trpi prvi poraz. U isto

vreme, radnički pokret se kolebao u oceni novog protivnika. Dok su pojedinci, kao Klara Cetkin (C. Zetkin), moralno osuđujući neruski proletarijat, odlučno upirali prstom na fašizam, kao kaznu evropskom proletarijatu zato što nije produžio rusku revoluciju,² na IV kongresu Kominterne, koji je otvoren u Moskvi nekoliko nedelja posle Musolinijevog marša na Rim, Zinovjev je u govoru okvalifikovao fašizam kao „istorijsku komediju“.³ Od tada fašistički pokreti niču u Evropi kao pečurke: od belgijskih reksista, finskog Lapo-pokreta, Britanske fašističke unije, Francuske akcije, Španske falange, mađarskih Strelastih krstova, rumunske Gvozdene garde, preko ustaša Ante Pavelića do emigrantskog pokreta Ruske fašističke partije Konstantina Rožđajevskog. Od Olafovog krsta Abrahama Vidkuna Kvislinga do kosovskog krsta Dimitrija Ljotića, Evropa se upinjala da novim simbolima što upečatljivije iskaže sopstvenu epohalnu bit. Od svih fašističkih pokreta i tendencija samo su nemački nacional-socijalizam i italijanski fašizam kao relativno samostalni pokreti dospeli na vlast, a tek je tok događaja u Nemačkoj odlučio da li će novi politički i ideološki organizacioni oblici izaći iz svoje izolacije i dati epohi fašističko obeležje. Razvoj je dostigao kulminaciju sredinom 1941. kada je u velikom delu Evrope ostvaren jedan tip partijsko-državne organizacije i političkog mišljenja, čiji oblik sve do dvadesetih godina niko nije ni slutio. Pokušavajući da u obliku paradoksnе sinteze filozofski obuhvati istorijsko zbivanje međuratnog perioda, Nolte ističe da je upravo vreme stremilo jednom konzervatizmu koji je bio demagoški i revolucionaran, nacionalizmu koji je imao internacionalne tendencije, paramilitarističkoj organizaciji koja je čuvala ratna iskustva, a koju su ipak vodili civilni političari.⁴

Za fašizam, naročito italijanski i nemački, rat i njegova potvrda bili su bitna pozadina, socijalistički revolu-

² Upor. Clara Zetkin, *Der Kampf gegen den Faschismus*, u Nolteovom zborniku *Theorien über den Faschismus*, str. 88.

³ Cit. prema Ernst Nolte, *Vierzig Jahre Theorien über den Faschismus*, u navedenom zborniku, str. 22.

⁴ Ernst Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*, Piper, München 1968, str. 227.

cionarni pokušaji neophodan faktor nastanka, blagonaklonost i potpora vladajuće buržoazije i vladajućih konzervativnih snaga neposredan uzrok osvajanja vlasti, a dominantne ličnosti vođa, strukturalno uslovljena atmosfera jačanja i ekstremnog razvijanja pojedinih segmenata globalne političke strategije. Ovu teorijsku postavku ćemo u ovom poglavlju pokušati da dokumentujemo na temelju istorijskog razvoja Italije i Nemačke, odnosno vladajućih sistema u Italiji posle 1922. i Nemačkoj 1933. koji se u strogom smislu reči, mogu jedino okarakterisati fašističkim. Teorijska i logičko-metodološka kritika može biti ispravna i jasna — međutim, ona dobija svoju dokaznu snagu i postaje ubedljiva tek u dodiru s činjeničnim materijalom koji pruža istorija. Istorija proverava teoriju ili je odbacuje.

Italija

Vekovima je Italija bila uglavnom geografski pojam i tle na kojem su se borili za prevlast Španci, Francuzi i Austrijanci. Razbijanje ostrva na brojne države uvek je bio cilj katoličke crkve, a papa je uvek pozivao strane zemlje kada je pretila opasnost ujedinjenja Italije. Diplomatski, konspirativni oružani pokušaji ujedinjenja Italije počinju još dvadesetih godina prošlog veka, prvi uspesi ostvareni su 1848. i 1859, da bi konačno bili krunisani uspehom u godinama između 1866—1870. To je epoha italijanske istorije, koja se naziva *Rizordimento* (vaskrsnuće). *Rizordimento* je obuhvatao čitav niz federalističkih pokreta koji su stremili ujedinjenju Italije, a sama istorija Italije u drugoj polovini XIX veka neprestano je kolebanje između božje milosti i volje nacije, odnosno snažnog konzervatizma i onih koji su se nazivali liberalima. Na pitanje „Kada se rodila reakcija“. Ignacio Silone odgovara: „Istoga dana kada je počela revolucija“.⁵ Često se ponavlja da je istorija Ne-

⁵ O tokovima novije italijanske istorije i usponu Musolinijevog fašističkog pokreta postoji brojna literatura. Uz sledeće izlaganje upor., pre svega: Ignazio Silone, *Der Faschismus*, Seine

mačke i Italije u XIX veku slična. Ovo stoga što u nacionalnom ujedinjenju odlučujući faktor nisu bili narodni pokreti i revolucije. Međutim, paralelizam ipak nije potpun. U Nemačkoj su jedinstvo i nezavisnost delo gotovo isključivo dinastije i pruske vojske, te je ujedinjenje od samog početka primilo dinastički militaristički i državni karakter, a parlamentarne institucije su javno i legalno priznale lični uticaj cara. U Italiji su, naprotiv, jedinstvo i nezavisnost bili rezultanta dveju različitih snaga: monarhijsko-konzervativne i demokratsko-republikanske. Dakle, ne gola politika moći, već pijemontsko-francusko-austrijska politika plus republikansko-demokratski narodni pokret stvorili su italijansku nacionalnu državu. Isto tako, italijanska buržoazija nije bila prinuđena da se integriše u feudalno-apsolutistički sistem, kako je bilo u Nemačkoj, već joj je postepeno pošlo za rukom da konstitucionalnu monarhiju preobrati u parlamentarnu demokratiju. Na društvenoekonomskom planu i u Italiji, i u Nemačkoj dolazi do udruživanja krupnih zemljoposjednika juga i industrijske buržoazije severa u „državotvorni kartel“, sa ciljem cementiranja društvenoekonomskog *status quo*-a. Ova epoha industrijsko-agrarnog interesnog saveza radi sprečavanja društvenopolitičkog napretka ušla je u italijansku istoriju pod eufemističkim nazivom „transformizam“. Žrtva transformizma bio je, pre svega, radnički pokret. Radnički štrajkovi, nemiri i revolti brutalno su gušeni, radničke organizacije ukidane, a radničke novine zabranjivane. Uprkos ekonomskom poletu Italija od kraja XIX veka i dalje ostaje država ogrezla u korupciji, sili i borniranoj oli-

Entstehung und seine Entwicklung, Europa Verlag, Zürich 1934; Alan Cassels, *Fascist Italy*, Routledge, Kegan Paul Ltd., London 1969; Arthur Rosenberg, *Der Faschismus als Massenbewegung*, u navedenom zborniku *Faschismus und Kapitalismus*; Walter Heinrich, *Der Faschismus*, Staat und Wirtschaft im neuen Italien, Verlag F. Bruchmann A. G., München 1932; Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, Die action française, Der italienische Faschismus, Der Nationalsozialismus, Piper, 2. Aufl., München, 1965; E. Nolte, *Die Krise des liberalen Systems...*, kao i priloge sledećih autora u Nolteovom zborniku *Theorien über den Faschismus*: Giovanni Zibordi, Luigi Salvatorelli, Filippo Turati, Dante Germino.

garhijskoj interesnoj politici, država u kojoj se parlamentarna demokratija preobrazila u „tužnu komediju“. Za razliku od Nemačke, u Italiji je izostajanje prave buržoasko-demokratske revolucije prikriveno formalnom parlamentarnom demokratijom. Uprkos kasnom razvoju u industrijsku naciju i relativnoj nerazvijenosti Italije u odnosu na moćne industrijske zemlje Zapada, u severnoj Italiji ipak dolazi do stvaranja moćnih koncerna koji su težili ekspanziji ka već zauzetom svetskom tržištu. Zaposedanje Eritreje i dela Somalije (1882—1891) gotovo da nije nimalo utolilo imperijalističku glad, dok se zaposedanje Abisinije završilo porazom (1896). Ni posle prvog svetskog rata Italija nije mogla da zadovolji težnje svog imperijalizma: 1919. dobija samo južni Tiro, Istru i nekoliko jadranskih gradova.

U prvi svetski rat Italija ulazi protiv volje nemoćnog parlamenta i većine stanovništva. Glavni zagovornici rata bili su predstavnici teške industrije, krupnog zemljoposeda i nacionalistička frakcija sitne buržoazije, koji razvijaju šovinističku propagandnu kampanju velikog stila.⁶ To je bila prva pobeda ideja i klasne kombinacije u Italiji, koje su kasnije nazvane fašističkim, a na političkom nebu Italije pojavila se nova zvezda u liku Benita Amilkara Andrea Musolinija (čoveka koji je dobio ime po meksičkom revolucionaru Benitu Huarezu). On osniva udruženje radikalnih pripadnika ratne politike. Cilj im je bio da uvuku Italiju u rat. Kada je cilj postignut, raspali su se i tek 1919. dolazi do novog osnivanja fašističke organizacije. Pored eksplozivnih društvenih protivrečnosti, nedostatka demokratske tradicije i bornirane interesne politike vodećih buržoaskih slojeva, posleratna kriza italijanske države rasplamsala se usled pritiska nezadovoljnih i ogorčenih masa ratnom politikom. Pod pritiskom masa imperijalistička frakcija italijanske buržoazije biva prinuđena da preda vlast predratnim liberalima. Ogorčenje masa protiv ratne politike dovelo je do snažnog jačanja socijalizma. Godine 1919. i 1920. Italija je stajala pred revolucijom.⁷ Kulmi-

⁶ I. Silone, *op. cit.*, str. 36.

⁷ A. Rosenberg, *op. cit.*, str. 102.

nacija je dostignuta avgusta 1920, istovremeno sa sovjetskom ofanzivom na Poljsku i velikim štrajkom u centralnoj Evropi, kada radnici u mnogim gradovima zaposedaju fabrike. Pokret su vodila četiri nezavisna sindikata: socijalistički, anarhistički, republikanski i katolički.⁸ Buržoazija je bila u panici, svuda su se vijorile zastave sa znakom sovjeta. Za kratko vreme, u avgustu i septembru 1920. revolucija radnika i seljaka uspostavila je ravnotežu moći između buržoazije i proletarijata, dok su srednji slojevi u tom trenutku još uvek snažno naginjali radikalno-demokratskoj alternativni proletarijata.⁹

Ako tražimo uzroke poraza italijanskog socijalizma, videćemo da su to oni isti uzroci koji su provocirali poraz ili stagnaciju u različitim situacijama i u nizu drugih zemalja. Potčinjavanje organizovanog radničkog pokreta nije sledilo odmah niti odjednom, već je rezultat neobično složenog procesa, u čijoj su suštini bili raz-

⁸ I. Silone, *op. cit.*, str. 61.

⁹ A. Rosenberg, *op. cit.*, str. 107—108.

Rozenberg odbacuje tezu o primerenom strahu srednjeg sloja od proletarizacije i u daljem izlaganju ističe da su italijanski srednji slojevi bili 1919. spremni da saučestvuju u socijalističkom prevratu, kao i nemačka srednja klasa posle 9. novembra 1923. Kada su se u oba slučaja socijalisti pokazali nesposobnim da izvedu posao do kraja, srednji slojevi su se ponovo od njih odvojili. Kada je narod u Italiji očekivao prevrat od socijalista, a ovaj izostao, beda nezaposlenih i nemir srednjeg sloja nisu ublaženi. Kada se, u isto vreme, videlo kako socijalistički saveti posle izbornih ustupaka službuju na srazmerno dobro plaćenim položajima, tada su se kod srednjih slojeva probudili ogorčenje, razočarenje i, na kraju, mržnja. Pošto je revolucija izostala, srednji sloj je u organizovanom radništvu video osamostaljenu oligarhiju koja teži samo da obezbedi za sebe i svoje vođe što veću nadnicu. Tako su italijanski intelektualci, trgovci, službenici i zanatlije počeli da veruju da su organizovani socijalisti postali izdajnici naroda i sve više počeli tražiti svoje utočište u Musolinijevim redovima (upor. Rosenberg, *op. cit.*, str. 108—109). Čini se, ipak, da Artur Rozenberg, stari komunista i savremenik ovih događaja, ogorčen revolucionarnom nesposobnošću vođstva radničkih partija, procenjuje revolucionarnu klasnu svest srednjeg sloja i njegovu primarnu sitnoburžoasku bit ne uzima dovoljno u obzir, čiji je dosledni klasni izraz bio fašistički antimonopolizam, a ne proleterski antikapitalizam.

dor i neusklađenost revolucionarne strategije. Unutar socijalističke partije italijanski maksimalisti¹⁰ su sopstvenom ideološkom konfuzijom, organizacionim haosom i političkom impotencijom najzaslužniji za fatalnu pasivnost i gašenje revolucionarnog požara. Maksimalizam, koji nikad nije postavio pitanje o pokretačkim snagama italijanske revolucije, koji se, uprkos Lenjinovim zahtevima, uzdržavao od produblivanja klasne analize italijanskog seljaštva i koji je brkao partije sitne buržoazije sa njenom društvenom osnovom, bio je nesposoban da koordinira svim snagama podtaknutim krizom u pravcu osvajanja vlasti, pa čak nije bio u stanju ni da brojne buntovne elemente drugih klasa okupi oko proletarijata.¹¹ Italijanska levica poražena je ne zbog snage protivnika već zbog sopstvenog nedostatka čvršćeg revolucionarnog koncepta. Iz društvenih slojeva razočaranih socijalizmom fašizam je zadobijao sve više pristalica. Razvoj revolucionarnog pokreta i u Nemačkoj i u Ita-

¹⁰ Maksimalizam je bio fuzija starog musolinizma i integralizma, fuzija koja se ostvarila u ratu i koja je negirala reformizam i lenjinizam. Njegov najuticajniji eksponent bio je Serati (Serrati). Upor. bliže Silone, *op. cit.*, str. 51—52.

¹¹ Ovom politikom industrijski i agrarni proletarijat ostali su izolovani, a srednji slojevi su se sve više počeli približavati fašizmu. S druge strane, minimalističko krilo socijalista zalagalo se za pragmatičnu koalicionu politiku bez razmatranja dugoročnije perspektive revolucionarne akcije.

Sama Komunistička partija Italije, koja se 1921. otcepila od socijalista i koja, takođe, nije bila lišena partijskog trvenja, nije pridavala toliku važnost fašizmu, a socijalističku partiju je proglašavala za glavnog neprijatelja koji sprečava revoluciju. Anđelo Tasca (A. Tasca) izveštava da se u redovima KPI došlo do apsurdne tvrdnje da će fašističko preuzimanje vlasti, razbijanje „demokratskih iluzija“ masa i potčinjavanje socijalista samo ubrzati revoluciju. (Cit. prema Reinhard Kühnl, *Formen bürgerlicher Herrschaft, Liberalismus, Faschismus, Rowohlt, Reinbek 1971.* str. 113) Isti zaključak donela je Kominternu januara 1934. povodom nemačke situacije: „Uspostavljanje otvorene fašističke diktature razbija demokratske iluzije masa i oslobađa ih uticaja socijaldemokratije, čime ubrzava hod Nemačke ka proleterskoj revoluciji.“ A. Tasca, *Allgemeine Bedingungen der Entstehung und des Aufstieges des Faschismus*, u zborniku *Faschismus und Kapitalismus*, str. 179. Fašizam, međutim, nije uklopio samo „demokratske iluzije“, već i subjekt koji ih je gajio — socijalistički radnički pokret.

liji pokazuje da je fašizam zbilja reakcija na socijalizam, ali ne u smislu odbrambenog bedema protiv nastupajućeg revolucionarnog pokreta, „protiv narasle komunističke opasnosti“, kako se često ističe, već kao proizvod neuspelog pokušaja revolucije, propalog revolucionarnog talasa. Reformistički radnički pokret spasao je „kapitalističku civilizaciju“ od „socijalističkog varvarstva“. Međutim, taj isti reformizam je svojom aktivnošću izazvao regresiju te iste „civilizacije“ ka fašističkom varvarstvu, koja sa stanovišta vrhovnog načela te „civilizacije“ ipak nije bila regresija *ad absurdum* socijalističkih odnosa, već je očuvanje privatne svojine, ugaonog kamena kapitalizma, plaćeno redukovanjem svih progresivnih tekovina buržoaskog liberalizma na голу silu. Fašistički apsurd činio se buržoaziji najefikasnijim sredstvom protiv „socijalističkog apsurga“. Po Siloneu, reformizam je u Italiji odigrao dvostruku ulogu: on je, držeći radnicima demokratske i pacifističke govore, spasio kapital od radikalnog proleterskog udara, a u isto vreme njegov kompromis sa kapitalom nije delovao stabilizatorski na sistem, odnosno ometao je proces oplodnje kapitala i sprečavao porast profita. Ovom svojom protivrečnom prirodom reformizam izaziva fašizam. Od brbljivih maksimalista, koji su od jutra do večeri pevali „Bandiera Rossa“ i „Internacionalu“, branio se kapitalizam zakonima. Međutim, i reformizam postaje smetnja kada svojim miroljubivim parlamentarnim putevima ometa bržu reprodukciju i ekspanziju kapitala, — tada se on uklanja fašizmom. To je bila specifična krizna strategija italijanskog kapitalizma dvadesetih godina, koja će ga posle privremene petnaestogodišnje fašističke stabilizacije sunovratiti u nov imperijalistički rat i novu krizu, čiji će spasioci ovoga puta biti bajoneti Patonovih vojnika.¹²

¹² Kada je jedan američki novinar, u zoru fašističke vladavine, upitao kardinala Gasparija koliko će trajati Musolinijeva vlada, kardinal je odgovorio: „Ona može trajati dve ili pedeset godina“. A ko će doći posle dve godine? „Đoliti“, odgovorio je lažni profet. A ako Musolini ostane pedeset godina, ko će doći posle nega? „Isto Đoliti“, zaključio je papin sekretar. (Cit. prema Silone, str. 147—148).

U trenucima najdublje socijalne i političke krize, posle prvog svetskog rata javlja se u evropskim zemljama mnoštvo organizacija i pokreta mahom nacionalističkog karaktera. Da li u tim situacijama pobeđuju i preživljavaju one koje su po svojoj ideologiji, vođama i socijalnom sastavu u najvećoj meri buržoaske? Istorijsko iskustvo pokazalo je suprotno. U mnoštvu reakcionarnih liga, frontova i udruženja dobijaju primat one koje su u najvećoj meri bile plebejsko-demagoške i ideološki konfuzne.

Da su se uniformama mogle prekriti suprotnosti klasnog društva i da se zastavama mogla prevazići prozaičnost svakodnevice, bilo je uverenje koje se spontano razvilo na mnogim mestima Evrope. Najstariji, i u najpovoljnijoj situaciji nastali evropski fašistički pokret, javio se kao relativno spontan fenomen sa mnogo oblika, koji je unutrašnjom neophodnošću proizašao iz specifičnih prilika posleratnog italijanskog vremena. U zgradi industrijske i trgovinske komore na milanskoj *Piazza San Sepolcro* Musolini 23. marta 1919. od raznih frontovskih borbenih organizacija osniva savez *Fascio di combattimento*. U zoru, 28. oktobra 1922, vratima Rima približavalo se oko 8000 fašista. Ministarski savet htelo je da proklamuje opsadno stanje, ali se kralj uzdržao od potpisivanja dekreta. Musolini je pozvan da sastavi vladu. U daljem izlaganju izložićemo kontinuitet uspona ovog prvog fašističkog talasa koji je zapljusnuo Evropu i neke njegove idejne i društvenoekonomske pretpostavke.

Pre rata Benito Musolini bio je uticajni socijalist i direktor partijskog lista „Avanti“.¹³ On se od početka

Đoliti (Giolitti — vođa italijanskih liberala) je tada imao 82 godine i odgovor kardinalov značio je da je Musolini samo provizorni instrument u rukama krupne buržoazije, srodnost i upućenost Đolitija na Musolinija. Jer, šta je drugo Musolini do nesigurni i uplašeni Đoliti u krizi!

¹³ Neki autori nazivaju Musolinijev period između 1902. i 1914. marksističkim, a prvi biograf i za socijalističkog perioda najbliži Musolinijev prijatelj Torkvato Nani (T. Nanni) izveštava da Musolini nikada nije bio pravi marksist, jer mu je smetala blankistička interpretacija sile. Nolte ističe da je neodrživa po-

suprotstavljao boljševičkoj tendenciji u italijanskom socijalizmu i zbog intervencionističkog stava biva isključen iz partije. Kada je posle rata osnovao svoje „*Fasci di combattimento*“, prvi sledbenici bili su sindikalisti i bivši oficiri.¹⁴ Početkom 1921. broj pripadnika porastao je na oko 100 000.¹⁵ Društvena osnova pokreta nije bila nimalo homogena. Cibordi (G. Zibordi) ističe da su ga činili razni slojevi deklasirane buržoazije, intelektualci i zanesena mladež, za koje je fašizam bio neka vrsta sporta, studenti i bivši oficiri, trgovci i nameštenici.¹⁶ Političku histeriju izaziva ugroženost društvenog položaja i razbuktavanje krize. Sledeći intelektualnu modu Gabriela d'Anuncia (G. D'Annunzi), demokratska i republikanska mladež Italije okreće se nacionalizmu. To je, u decembru 1920, dovelo do ilegalnog zaposedanja Rijeke, kada je pešnik-komandant sa svojim legionarima na Kvarneru za 16 meseci svoje vladavine razvio jedan dotada nepoznat stil života i mišljenja. Legionare koji su paradirali u crnim košuljama natkriljeni zastavama sa mrtvačkom glavom, predstavljajući romantičnu smešu srednjovekovnih i sindikalističkih elemenata, podržavali su fašisti iz unutrašnjosti Italije snažnom agitacijom. Međutim, Musolini nije bilo toliko stalo do Rijeke koliko do Rima. Posle 3. fašističkog kongresa u Rimu, novembra 1921, fašizam se neposredno orijentiše u pravcu osvajanja državne vlasti, a 1922. godina karakteristična je po čitavom nizu terorističkih ekspedicija protiv gradskog proletari-

stavka da je rani Musolini bio revolucionarni sindikalist i pripadnik Sorela i Pareta, već je bio marksista koji je stajao pod uticajem filozofije života i Ničea. Stoga je njegov prelaz ka intervencionizmu i oportunizmu bio normalan. (E. Nolte, *Faschismus in seiner Epoche*, str. 221.)

¹⁴ Fašistima su se nazivale najpre one grupe u Italiji, koje su se oformile pod starorimskim simbolom *fascis*. Odatle je izvedeno *fascio*, u opštem značenju veza, svežanj, snop: tako su se nazivale mesne grupe fašističke partije. U prenosnom značenju ova reč označava savez kojim su se nazivala različita sindikalna udruženja od kraja XIX veka. Između tradicije ovih saveza i Musolinijeve partije prisutan je neosporan kontinuitet.

¹⁵ I. Silone, *op. cit.*, str. 79.

¹⁶ Upor. G. Zibordi, *Der Faschismus als antisozialistische Koalition*, u zborniku *Theorien über den Faschismus*, str. 79—88, kao i A. Rosenberg, *op. cit.*, str. 110.

jata. Fašizam je nailazio na potpuno odobravanje buržoazije, a jedini otpor pružao je proletarijat. Katolicizam u Nemačkoj i Italiji bio je, na primer, daleko od toga da osudi fašizam sa istom odlučnošću kao što je to činio proletarijat. To je logična posledica postrevolucionarne situacije u Evropi, kada se fašizam u svojim prvim pojavnim oblicima okrenuo protiv proletarijata: baltički dobrovoljački odredi gušili su revoluciju u Nemačkoj, a fašističke kaznene ekspedicije skvadrista su početkom dvadesetih godina razarale u Italiji mesne organizacije komunista i zemljoradnika, štiteći interese zemljoposjednika i krupne buržoazije. U toku 1920, godine masovnih štrajkova, osnovana je Generalna industrijska konfederacija (*Confindustria*), sa ciljem suprotstavljanja radničkom buntu. Ona je odmah počela da puni fašistički trezor, a istovremeno se kao saradnici priključuju i zemljoposjednici iz doline Poa.¹⁷ Skvadristi uzvraćaju svojim mecenama i započinju brutalni uništavajući pohod protiv socijalizma na selu, a krajem 1920. i u gradu.

Italijanski fašizam se često označava kao agrarni fašizam (*fascismo agrario*). Posmatrano sa stanovišta ideologije svaki fašizam vezuje se za shvatanje ukorenjenog zdravog seljaštva, dok sa stanovišta društvene osnove njega čine kako gradska sitna buržoazija tako i seoske grupe, od zemljovlasnika do nadničara. U pojedinim zemljama, kao u Finskoj, fašizam je posle prvog svetskog rata po svojoj strukturi bio isključivo agraran, kao što je i u Austriji došlo do formiranja regionalnog fronta agrarnih okruga protiv crvenog industrijskog Beča. Internacionalna fašistička mitologija krvi i tla imala je ekonomsko utemeljenje u manipulativnom potčinjavanju poljoprivrede logici akumulacije kapitala.¹⁸ Usled slabijeg industrijskog razvoja i dominacije poljoprivrede u Italiji je posredstvom fašizma naročito došla do izražaja koordinacija interesa zemljovlasnika i industrijalaca. Međutim, zadatak fašizma nije bio otklanjanje neposredne opasnosti od radničkog pokreta, već da učvrsti državu izašlu iz rata, da stvori novu društvenu ravnotežu ume-

¹⁷ A. Cassels, *op. cit.*, str. 29.

¹⁸ Upor. bliže A. Sohn Rethel, *op. cit.*, str. 78—120.

sto ratom razbijene Đolitijeve ravnoteže i da ojača kapitalistički poredak povezivanjem krupne buržoazije s određenim širim slojevima sitne buržoazije, nastalim raslojavanjem koje je izazvao rat. Italijanski kapitalizam nije bio toliko ugrožen snagom svoga protivnika koliko sopstvenom imanentnom slabošću i protivrečnošću: ne toliko moćnim i revolucionarnim usponom radničkog pokreta već nesposobnošću da održi privredni proces sredstvima kapitalističkog samoregulisanja i parlamentarnom demokratijom.

Sitnoburžoaska struktura pokreta je u znatnoj meri determinisala oblike fašističkih akcija,¹⁹ ali je, kako ističe Silone, neposredno posle evakuacije Rijeke, sredinom 1922. krupna buržoazija bila u svim fazama razvoja ona snaga koja je stalno usmeravala sadržaj i pravac delovanja fašizma. Otpor italijanske radničke klase, najčešće uobličen u generalnom štrajku, koji bi organizovali reformisti, maksimalisti, anarhisti i komunisti energično je razbijan od strane fašista i policije koji su gotovo svuda delovali zajedno. Bio je to Kaporeto radničkog pokreta. U isto vreme okretni oportunisti Musolini²⁰ pregovara sa buržoaskim političarima Dolitijem, Nitijem i Salandrom, obećavajući istovremeno lojalnost Vatikanu i kruni. Dok se fašistička okupacija javnih institucija i kasarni širom severne Italije odvijala u atmosferi nove nacionalističke euforije gotovo bez otpora, a „fašistička revolucija“ postala gotovo srdačna i dok su se četiri maršujuće kolone fašista, koje su mogle biti razbijene sa

¹⁹ Videti program „*Fasci di Combattimento*“ sa izbora od 14. 9. 1919. u knjizi I. Silone, *op. cit.*, str. 94.

²⁰ U nastojanju da razore mit dučea antifašistički pisci su naročito podvlačili njegov oportunizam, koji je zbilja besprimernan. Godine 1924. Musolini izdaje Socijalističku partiju i postaje „intervencionist leveice“; 1919. izdaje intervencioniste leveice i postaje ekspanzionist; 1920 izdaje ekspanzioniste (D'Annunzio) i postaje sledbenik zemljovlasnika; 1921. izdaje zemljovlasnike i potpisuje mirovni pakt sa socijalistima; potom izdaje pakt i vraća se zemljovlasnicima; 1922. kao republikanac sklapa sporazum sa monarhijom, kao antiklerikalac jedan sličan sporazum sa katolicima; konačno, 1923. on realizuje program potpuno suprotan onome sitnoburžoaskom sa kojim je dospao na vlast. Upor. Silone, *op. cit.*, str. 183—184.

nekoliko stotina uvežbanih vojnika, zaustavile na propisnom rastojanju od Rima, Rim je u međuvremenu osvojen u salonu Kvirinala. Musolini je preuzeo vladu i ministarstva unutrašnjih i spoljnih poslova, ostala mesta zaposeli su nacionalisti, liberali i popolari. Opozicione novine su i dalje izlazile, a kada je mladi ministar-predsednik u svom prvom govoru u parlamentu zahvalio bogu na pomoći i u poslednjem uzviku „*Viva l'Esercito*“ podigao na noge i poslanike leveice, u Italiji su štrajkovi počeli da zamiru: italijanski proletarijat podlegao je bez borbe, a čim je Musolini ponudio socijalističkom lideru Baldeziju (G. Baldesi) mesto ministra privrede, ovaj ga je oduševljeno prihvatio.²¹ Na drugoj strani, savez crkve i fašizma ostvaren je u Italiji bez velikih teškoća, između

²¹ Koliku je razmeru dostigla fašizacija buržoazije vidi se iz Siloneovog izveštaja da su se čitave kompaktne grupe italijanskih partija pridružile fašistima: od većine članova Partito Repubblicano Italiano, preko brojnih grupacija Đolitijevih i Nitijevih demokrata, maksimalista i reformista, udruženja „Zironda“, desnice i centra Popolara do desnih liberala. Uključivanje starog političkog personala buržoazije u fašističku partiju doprinelo je širenju društvene osnove fašizma. Silone tvrdi da su pristupili čak i slobodni zidari. (*Op. cit.*, str. 156.)

Da je prava platforma euforičnog fašiziranja bio antikomunizam zorno pokazuje, između ostalog, jedan mnogo citirani stav Vinstona Čerčila, „velikog antifašističkog legata“, iz jedne adrese rimskim fašistima posle njegove posete Italiji 1927: „Kada bih ja bio Italijan, sigurno bih od početka do kraja bio na vašoj strani u vašoj pobedonosnoj akciji protiv bestijalnih nastojanja i strasti lenjinizma“. (Cit. prema E. Nolte, *Die Krise...*, str. 117.) Nije li ovo tipičan stav zapadne demokratije prema fašizmu, credo njenog kolonijalnog „antifašizma“.

S druge strane, italijanska katolička tradicija se bez većih trzavica ulila u fašizam, postavši snažna poluga daljeg fašiziranja nacije. To pokazuje, između ostalog, i jedan izveštaj sa otvaranja mise „Campo dux“ iz 1938. i smotre bataljona mladosti pred vratima Rima. „Pre početka mise otepevana je Đovineca (*Giovinezza*). Potom je usledila molitva za Musolinija kao *fondatore dell' Impero*. Služio je lično partijski sekretar. Fašistička Italija je katolička. Kada je prineto pričešće u jedan mah je sevnulo 15 000 bajoneta u jednom impulsu prema nebu. Katolička Italija je *soprattutto* fašistička i poštuje svog boga vrhom mača“. (Cit. prema E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, str. 337.) O fašiziranju italijanskih aristokratskih nacionalista, najviših monarhijskih struktura, uključujući i kraljevsku porodicu Viktora Emanuela III, upor. Cassels, *op. cit.*, str. 32—33.

ostalog i zato što je zemlja bila konfesionalno jedinstvena. Fašizam je katoličkoj crkvi proširio privilegije i ojačao pozicije lateralnim ugovorom iz 1929. i konkordatom, koje je ona usled naglog posleratnog procesa sekularizacije počela da gubi. Katolicizam je postao državna religija, religiozna nastava obavezna, a anticrkvena propaganda zabranjena. Papa se izjašnjavao: „Musolinija nam je poslalo providenje“, a katolička crkva je zvanično pozdravila dućevnu kolonijalnu misiju u Etiopiji.

U razvoju fašizma Toljati razlikuje nekoliko perioda: prvi period, fašizam do pohoda na Rim, do kraja 1922, drugi period koji se proteže od 1922. do 1925, period koji se može označiti kao pokušaj stvaranja jednog netotalitarnog fašističkog režima i, na kraju, treći period, od 1925, period stvaranja totalitarizma i početka velikih ekonomskih kriza.²² Još u martu 1922. Musolini prezivo govori o „manje ili više truloj lešini boginje slobode“ preko koje fašizam mora neizbežno po drugi put da prekorači. Od prvog koalicionog kabineta u kojem su fašisti bili u manjini postepeno se prelazi totalnom fašističkom jednopartijskom sistemu. Fašizam je konstitucionalan samo u usponu, nema konstitucionalnog fašizma. Posle 3. I 1925. počinje epoha diktature: zabranjuje se opoziciona štampa, konstituiše se vrhovni vanredni sud — Musolini počinje sa stvaranjem „granitno monolitnog bloka nacije“.²³

²² P. Toljati, *op. cit.*, str. 369.

²³ Istovremeno sa fašističkim osvajanjem vlasti dolazi do konflikta između oblika i sadržaja pokreta, između sitnoburžoaske strukture partije i kapitalističke politike vodstva. Kako tvrdi Silone, samo u toku 1923. isključeno je iz partije oko 10 000 fašista koji su učestvovali u maršu na Rim. U Rimu, Bolonji, Livornu i drugim gradovima dolazi do pobuna protiv Musolinijeve izdaje i izneveravanja starog fašističkog programa. Govorilo se čak i o neophodnosti drugog marša na Rim. Naravno da je vlada odmah ugušila ove zahteve (Silone, *op. cit.*, str. 167—69).

Naredna kriza režima izbija sa ubistvom socijalističkog poslanika Mateotija, 10. juna 1924. Kako izveštava Nolte, Italija je u jednom danu postala antifašistička. Međutim, Musolini nije pao, jer su ga podržavali kralj i papa, senat i industrijalci, plašeći se novog konfrontiranja sa socijalistima i komunistima. Posle ubistva Mateotija parlament napuštaju svi komunistički maksimalistički, reformistički, demokratski i katolički poslanici.

Moćne ekonomske grupe italijanskog kapitala s pravom su od fašizma očekivale i očuvanje spoljnopolitičkih interesa. Pošto se italijanski kapitalizam, kao i nemački, kasno primakao imperijalističkoj trpezi, sada je fašizam trebalo da odlučnom politikom ekspanzije konačno zadovolji imperijalističke želje krupnog kapitala. *Mare nostrum* imperijalizam, lišen kolonijalnog sektora eksploatacije, polagao je, pre svega, pravo na severnu i istočnu Afriku, na bosanske rudnike gvožđa dalmatinski boksit i slovenački ugalj i šume. Prevazilaženje ekonomske krize istovremeno je traženo putem povećanja izdataka za naoružanje, koji u predvečerje ekspanzije dostižu ogromne sume.²⁴ Međutim, Musolini uopšte nije bio u stanju da ostvari plan anahroničnog *Mare nostrum* imperijalizma. Teorija je bila starija od fašizma i sastojala se iz doktrine nacionalista o borbi mladih i dinamičnih naroda protiv umiruće plutokratije, tj. programa orijentisanog ka imperijalnim reminiscencijama na prevlast Rima nad svetom. Moć Italije pružala se u stvarnosti samo u okvirima nacionalističke politike prestiža na Balkanu i dunavskom području — dok joj je fašistička doktrina nove Imperije u potpunosti ostala van dometa.

Pod vladavinom fašizma ekonomska i društvena struktura Italije pretrpela je značajne promene. Dolazi do snažne industrijalizacije zemlje, a protivrečnosti slobodne konkurencije zaoštravaju se u protivrečnostima monopola. Mada je italijanski fašizam od 1922. do 1934. vladao na drugačijoj ekonomskoj pozadini od nemačkog nacionalsocijalizma (u Italiji do 1934. fašistička privreda

²⁴ Prema oficijelnim izvorima vojni izdaci Italije iznosili su 1929/30. više od 25% budžeta, a 1936/37. 53%. U isto vreme V. Britanija je izdvajala 23,9%, a Francuska 28,5%. (Cit. prema R. Kühnl, *Formen bürgerlichen Herrschaft*, str. 124.) Usiljena oplodnja kapitala uz podršku vojno-represivnog sistema učinila je da se čist profit Fijatovog koncerna popne sa 23,5 mil. lira u 1938. na 55 mil. lira u 1940 (*op. cit.*). Sve snažnji kontrast između ogromnih profita finansijske oligarhije i beda masa (povećanje poreza, opadanje nadnica, manja proizvodnja životnih sredstava) jasno su demonstrirali društvenu funkciju fašističke vlasti.

nije imala otvoren planski karakter)²⁵, ipak se i ovde u načelu može govoriti o državnom kapitalizmu kao sredstvu jačanja koncentracije i centralizacije kapitala. Nastaje nov tip države, korporativna država, koja je izgrađena na privrednim osnovama državnog kapitalizma. Država je, u stvari, nastojala da oformi organizacije koje bi obuhvatale sve zaposlene u jednoj privrednoj oblasti, i radnike i kapitaliste. Te strukovne „natklasne“ organizacije nazivane su korporacijama. Musolini je ideju korporativizma preuzeo iz sindikalizma Žorža Sorela. Cilj je bio mir unutar nacije, odnosno neutralisanje klasne borbe i osiguranje stabilnosti kapitalističkog društva preko zaštite privatne svojine i čvršćeg vezivanja najamnih radnika.

U korporativizmu iščezava sloboda, ostaje kapitalizam, iščezava demokratija, ostaje buržoazija. Privreda je prožeta politikom, a laž o formalnoj demokratiji zamenjena je lažju o korporativnoj privredi. Kako ističe Silone, ovde je mobilisana čak i filologija, jer se kapitalisti i radnici više ne nazivaju svojim imenima, već producentima, privatna svojina nacionalnom imovinom, a kapitalistička pljačka državnih kasa nacionalnom solidarnošću.²⁶ Međutim, nacija je ubrzo denuncirana kao buržoazija, a idealna fašistička država kao vulgarna beskrupulozna klasna država. Krajem dvadesetih godina privredna kriza zahvatila je i fašističku Italiju. Musolinijev prestiž je opadao i samo je nastupanje druge fašističke sile moglo otvoriti put njegovim ciljevima i kolonijalnoj ekspanziji. Po rečima Noltea „Musolini je zvao Hitlera, inače više ne bi mogao da ostane veliki čovek“²⁷, a kada je Hitler, u maju 1938, uzvratilo posetu Musoliniju, niko više nije sumnjao u učvršćenje saveza dva režima; papa je demonstrativno napustio večni grad u čijim se zidinama pojavio krst koji nije bio Hristov.

²⁵ P. Sering, *Der Faschismus als Revolte gegen Europa*, u zborniku *Theorien über den Faschismus*, str. 407.

²⁶ I. Silone, *op. cit.*, str. 229.

²⁷ E. Nolte, *Die Krise...*, str. 110.

Nemačka

Nemački fašizam nije nikakva istorijska slučajnost, kao ni italijanski. Njegova predistorija seže duboko u XV i XVI vek. Jedan od značajnih događaja iz toga doba je gušenje seljačkog ustanka 1525, o kome je Engels pisao u delu *Nemački seljački rat*. Trijumf feudalne reakcije nad demokratsko-revolucionarnim seljačkim pokretom učvrstio je u Nemačkoj za dug vremenski period feudalizam i apsolutizam i time otežao konstituisanje buržoazije. Ovaj događaj uvodi u „tragediju nemačkog naroda“ koja se, kako ističe Lukač, sastoji u tome što je suviše zakasnio u modernom građanskom razvitku.²⁸ U ovom kontekstu skiciraćemo neke za nastanak fašizma važne ekonomske, društvene i političke tendencije razvitka u XIX veku, koje su sa industrijskom revolucijom preobratile Nemačku iz konglomerata tradicionalističkih, feudalno-apsolutističkih malih država u snažnu imperijalističku ekspanzivnu svetsku silu.

Istorija Nemačke u XIX veku je istorija jedne ekonomski i politički zakasnele nacije.²⁹ Nemačka je istovremeno morala da rešava probleme koje su Engleska i Francuska već ostavile za sobom: političko konstituisanje u naciju, buržoasku revoluciju i industrijalizaciju. Nacionalno ujedinjenje je istovremeno značilo i „prusifikaciju“ Nemačke. Političko potčinjavanje buržoazije najvišoj pruskoj državnoj vlasti (*Obrigkeitsstaat*) uslovalo je preuzimanje „vrlina“ feudalne klase: autoritarizam,

²⁸ Đerd Lukač, *Razaranje uma*, str. 35. Upor., takođe, Helmut Plessner, *Die verspätete Nation*, Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes, 5. Aufl., W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1969.

²⁹ Dok je Nemačka, rascepkana na niz državica, doživljavala u doba Prosvetiteljstva pod prosvetćenim apsolutizmom samo svojevrstan duhovni uspon, dotle su Engleska i Francuska doživljavale svestran, ne samo duhovni nego i politički napredak. Nemci su misaono i afektivno još slavili revoluciju i onda kada je ona već postala predmet kontrarevolucionarne kritike u zemljama „s one strane Rajne“.

poslušnost, obožavanje otadžbine itd.³⁰ Politički i ekonomski liberalizam bili su u Nemačkoj preburžoaski strukturisani. Proces umiranja liberalizma postao je star pre nego što se i razvio. Dok su se buržoazije Engleske, SAD i Francuske već sučeljavale sa problemima kapitalističke ekspanzije, nemačka buržoazija je u koaliciji sa pretkapitalističkim društvenim grupama težila zaštititi preburžoaskih političkih institucija. Nemačko društvo nije postalo buržoasko, već je ostalo kvazi-feudalno. Industrijalizacija nije stvorila u Nemačkoj klasno-svesnu buržoaziju, već je dovela do političke identifikacije buržoazije sa bonapartističkim sistemom Vilhelma II. Etabliiranje industrij-sko-kapitalističkog načina proizvodnje sa svim njegovim društvenim posledicama odvijalo se u osnovi pod restaurativnim obeležjem tesnog klasnog saveza buržoazije i, u najmanju ruku, polufeudalne države i njenih društveno-političkih grupa. Pred Nemačkom se postavilo pitanje da li će se njeno protivrečje razrešiti na račun jednog ili drugog pola, tj. da li po uzoru na Zapad postepeno ukinuti feudalna obeležja na račun parlamenta i demokratije ili, obrnuto, građanski život organizovati po modelu armije. Ovo drugo rešenje nisu zagovarali samo armija i plemstvo, već i veliki deo nemačke inteligencije koja se zalagala za odbranu nemačke ekskluzivnosti od moderne Evrope. Uprkos socijaldemokratskom antimilitarizmu (koji je i sam na kraju posrnuo) Nemci su, kako

³⁰ Ovaj mentalitet ubedljivo prikazuje Lukač: „Ostaci apsolutizma koje je Bizmarkov „bonapartizam“ istovremeno konzervirao i modernizovao imaju poseban oslonac u političko-moralnoj duhovnoj kulturi činovničke duše; birokrat smatra svojim posebnim „staleškim ponosom“ da naređenja više instance izvršava tehnički potpuno i onda kada se sa njima sadržajno ne slaže... Bezuslovno povinovanje odlukama vlasti smatra se, nasuprot zapadnoevropskim liberalnim pogledima, posebno nemačkom vrlinom i ono se sve više veliča kao karakteristika socijalno višeg stupnja... Ova tendencija se u vilhelmovskom periodu izrodila u spolja hvalisavu, a iznutra gmizavu servilnost najširih srednjih slojeva (Lukač, *op. cit.*, str. 62—63). *Wehrmacht* se pretvorio u stopostotni granit onog pojma koji se nemački naziva *Pflicht-Gefühl*, tu tipičnu svest o „osećaju dužnosti“, zbog koje su oni ginuli u ratu, za razliku od Anglosaksonaca koji su to činili iz daleko profanijih, plaćeničkih rezona kalkula.

se izražava Nolte, ostali poslednji narod Marsa u Evropi. U odnosu na kolonijalne pohode drugih zemalja Nemačka je ostala relativno pasivna. Dok je parlamentarna Engleska s početka ovog veka vodila rat sa Burima, Francuzi u Maroku, a Italija se trvila sa već lipsalom Otomanskom imperijom, narod Marsa bio je miran. Tek početkom ovog veka Nemačka postaje vodeća evropska imperijalistička država koja je najneobuzdanije hrlila novoj podeli sveta. Dugo pripremana erupcija izbila je tek 1914. kada „industrijski feudalizam“ polazi na osvajanje novog životnog prostora. Ponovo vaskrsava stari pangermanizam u poznatoj tradicionalno-agresivnoj formuli „*Drang nach Osten*“. Životni prostor mogao se nadoknaditi samo na račun Rusije i nemački Rajh je morao krenuti tragovima viteških ritera, ovoga puta prvi put u oklopu kapitala.

Političku i interesnu strukturu carstva Klemenc definiše kao interesni savez dnevno-političkih koalicija agrarnog i krupnog industrijskog kapitala, banaka i delova srednjeg sloja, podržavan od krune, birokratije i vojske, do čijeg udruživanja dolazi, pre svega, zbog frontalnog sučeljavanja sa proletarijatom, a potom i s izvesnim ogradama usled neophodnosti imperijalističke ekspanzije.³¹ Ideološka pozadina ovog saveza bio je rezon socijalnog imperijalizma izražen u pregnantnoj formuli Sesila Roda: „Ako želite izbeći građanski rat morate postati imperijalist“, odnosno ekonomski i politički utemeljen proces manipulacije kojim se uz pomoć intenzivne psihološke propagande skreću društvene snage emancipacije i bunta unutar države na plan ekspanzije van granica i uzdizanja nacionalnog prestiža, prividno zadovoljavaju i konačno preobraćaju u instrument imperijalističke politike moći. Pored toga, imperijalizam je uslovio konjunkturni rast realnih nadnica, što je uz politiku postepenih političkih i socijalnih ustupaka socijaldemokratiji i istovremenu birokratizaciju socijaldemokratskog partijskog aparata (tri tendencije koje su se uzajamno pojačavale) ubrzalo integraciju radništva u vilhelmovski sistem. Sada se može uočiti jedna od najvažnijih paralela između

³¹ Manfred Clemenz, *op. cit.*, str. 83.

imperijalizma i fašizma. Naime, dok su interesi krupnog zemljoposeda naginjali sukobu sa Rusijom, interesi teške industrije provocirali su koliziju sa drugim dvema imperijalističkim silama, Engleskom i Francuskom. Izbornim uspesima i savezom sa liberalnom buržoazijom socijaldemokratija u isto vreme postaje imanentna pretnja sistemu. Buržoasko društvo u internacionalnom imperijalističkom sistemu pokušava da prevaziđe sopstvene unutrašnje protivrečnosti obuzdavanjem radništva, uz istovremeno rešavanje neumitne ekspanzivne akumulacije kapitala konfrontacijom sa drugim imperijalističkim silama. Pripremajući se za ekspanziju fašizam je bio prinuđen da najpre reši unutrašnje probleme. Žrtve ovog inverznog „rešavanja konflikta“ bile su, pre svega, one grupe koje su potencijalno ili realno ugrožavale *status quo* kapitalizma (etničke ili političke manjine). Stoga Klemenc s pravom zaključuje da je fašizam u svojoj prvoj fazi ka unutrašnjosti usmereni inverzni imperijalizam.³²

Vojni poraz Nemačke u prvom svetskom ratu je sigurno mnogo doprineo padu monarhije i uspostavljanju demokratske republike. Godine 1918. izgubila je političku osnovu jedna od najumešnijih klasa moderne istorije, autoritarna „elita“ nemačkog carstva.³³ U nemačkom razvoju od monarhije ka republici jasno se ispoljavaju određena kretanja karakteristična za kapitalizam „zakašnelih nacija“. Nemačka država je stvorena 1871. odozgo. „Drugi Rajh“ je egzistirao na tri velika problema, zbog kojih se konačno i raspao: na neokončanoj „nacionalnoj revoluciji“, na rascepu između društvenoekonomske modernizacije i nepotpune buržoaske demokratije, kao i na internacionalnim problemima prestiža, koji su izrastali iz ukupnosti imperijalističkih zahteva nemačkog kapitala. Put u rat bio je više od nesrećnog spleta okolnosti; on je bio istovremena posledica nerešenog nacionalnog i im-

³² Op. cit., str. 87.

³³ Pojam „autoritarnih struktura“ postaje istorijski i sociološki smisao tek ako se shvati u vezi sa interesnom konstelacijom (npr. kao imperijalistička koalicija carstva), a ne samo da se, kao kod Darendorfa, odnosi na dimenziju formalne vlasti, odnosno dimenziju subjektivnih autoritarnih dispozicija.

perijalističkog pitanja, ali i unutrašnjih slabosti Bizmarkovog carstva, bez Bizmarka, sa hvalisavim carem i apolitičnim građanstvom. Ratni slom dovodi do Hindenburgove i Ludendorfove vojne diktature, a tek u jesen 1918. sa prvim revolucionarnim talasom počelo se razmišljati o parlamentarizmu, koji je zvanično proklamovan Vajmarskim ustavom 31. jula 1919. Prvi republikanski koraci Nemačke odvijali su se u atmosferi straha od proleterske revolucije, iako u njoj nije u potpunosti bila ostvarena ni buržoaska. Ovaj kartel straha još više je ~~ostvaren i ovako nesvojena temelje mlade republike i distanciranjem od univerzalnog shvatanja demokratije.~~ usmeravajući latentnu strepnju antikomunizma u otvoreni antirepublikanizam.

Odnos države i demokratije u republici koja je rođena iz poraza, bio je više odnos napetosti nego saradnje, više suprotstavljanja nego identifikacije. Bila je to, kako se izrazio Hans Majer (H. Maier), tradicija kancelarske demokratije situirana u monarhijskoj državi prosvetnog apsolutizma. Samo država može štiti slobodu, zato nema slobode bez države. Ovde progovara specifična nemačka svest sa tradicionalnom težnjom za ekskluzivnošću i distanciranjem od univerzalnog shvatanja demokratije. Demokratija se ne temelji na slobodi već na nadindividualnoj snazi, jedinstvu sa državnim ubeđenjem kao nadgradnjom.³⁴ Vajmarska Republika je u ovoj klimi stalno živela pod senkom prezidijalne diktature, a Karl Šmit i drugi ideolozi autoritarnog državnog uređenja nisu propuštali priliku da iz diktatorske vlasti predsednika Rajha izvedu ustavno-političko ograničenje demokratije od strane države, da bi konačno opravdali njeno razaranje. Državno-restaurativna protiv-ideologija našla je oslonac na vrhu republike, u položaju i funkciji predsednika Rajha (Reichspräsident). U perfekcionističkom stremljenju ka sintezi angloameričkog i francuskog oblika vlasti, za šta su se takođe zalagali Hugo Projs (H. Preuss) i Maks Veber (M. Veber), predsednik Rajha postaje snažna diktatorska protivteža parlamentarnoj demokratiji, on se isu-

³⁴ Pored navedenih studija Plesnera i Lukača upor., takođe, Ljubomir Tadić, *Tradicija i revolucija*, SKZ, Beograd 1972, str. 104—142, kao i K. D. Bracher, *Das deutsche Dilemma*, str. 34—35.

više lako mogao razumeti kao *Ersatzkaiser* i postati poluga antiparlamentarnih, državno-autoritarnih stremjenja.

Nestabilnost i dilema prve nemačke republike su utemeljene u njenoj društvenopolitičkoj strukturi. Nova država zasnovana je na čitavom nizu isforsiranih prividnih kompromisa između starog i novog: između carske armije i parlamentarizma, moćnih koncerna kapitala koji su se oporavljali od ratnog potresa i narasle klasne svesti sindikata, centralističkih i federalističkih tendencija, između gotovo nepokretnih i po tradiciji i političkom programu i interesima suprotstavljenih političkih partija. Na njenom kormilu nije se nalazio civilni političar, već legendarno glorifikovani, mada vojno poraženi, politički neiskusni carski feldmaršal. Mlada republika se usled opstrukcije i levice i desnice od početka nalazila u odbrambenom položaju. Činjenici da su njene ustanove bile formalno demokratske, da su je socijaldemokratija i organizacije radničke klase podupirale i da je istovremeno bio prisutan levičarski zahtev za radikalnijim merama, koji je nalazio odraza u radničkim demonstracijama i štrajkovima, dodaje se neprijateljstvo kojim su ekstremisti sa desnice gledali novu vladu. Otvoreno je isticano da vernost domovini isključuje vernost prema republici. Republikanska vlada morala je da snosi nezadovoljstvo zbog potpisivanja najpre kapitulacije, a zatim i uslova mira. Za ogorčene i bezobzirne bilo je lako da izopače ovo u laž, da su socijaldemokrati i republikanske stranke hotimično potpisali kapitulaciju, izdale Nemačku i zabole armiji nož u leđa, s ciljem da se popnu na vlast. U Evropi istočno od Rajne nastalo je vreme teškog nemira, nesigurnosti i straha. Nemirno krizno stanje, neizbežni službenik iscrpljujućeg poratnog vremena dobija političku formu u obliku kortešovanja i zavera protiv postojećeg režima; za vreme tog uzbudljivog perioda Hitler je prvi put dobio obeležje političara.

Posleratnu krizu poražene Nemačke pratila je grčevita aktivnost militantnih saveza i antidemokratski nastrojenih borbenih udruženja, što je vodilo opštoj militarizaciji društvenopolitičke afere. Neuspeli revolucionarni pokušaji širom Evrope ostavili su dubok trag u

društvenopolitičkom sukobljavanju, jer je buržoazija bila spremna da pribegne ekstremnim odbrambenim merama radi očuvanja političke prevlasti. Ovo je još više bilo izraženo u zemljama u kojima je opasnost od socijalizma bila akutna, kao u Nemačkoj, ili tamo gde je proleterska aktivnost počela da beleži i praktične uspehe, kao u Italiji. Jedan kontrarevolucionarni pokret neizbežno je morao nastati: tokom svog nastanka on je poprimalo različite oblike. Opšte antikomunističko držanje buržoaskog društva, kontrarevolucionaran stav prisutan širom Evrope u spregi sa specifičnim nemačkim društvenoekonomskim razvojem, stvorili su tendenciju spremnosti posedničkih buržoaskih slojeva za povezivanjem sa pretkapitalističkim, feudalnim, militarističkim i antisemitskim pokretima i partijama protiv zajedničkog neprijatelja, proletarijata. O ovoj mogućnosti razmišljali su i buržoaski krugovi drugih evropskih zemalja,³⁵ ali je krupna buržoazija uhodane liberalno-demokratske tradicije zapadnih zemalja ipak imala više poverenja u državu nego što je to bilo u Nemačkoj dvadesetih godina. Čitav splet uslova, od posleratnog nezadovoljstva širokih masa do nezadovoljnih imperijalističkih težnji krupnog kapitala, uslovio je snažan nemački desni zaokret. Na ovom mestu zadovoljićemo se konstatacijom da je novi neliberalni antikomunistički radikalizam nacionalsocijalista, pošto nije pao na tle liberalne već jedne aliberalne autoritarne tradicije, našao u Nemačkoj put ka vlasti, što mu inače nije pošlo za rukom u liberalnim zemljama.

Pre nego što se suočimo sa društvenoekonomskom krizom, koja je u Nemačkoj znatno ubrzala uspon fašizma, potrebno je da se osvrnemo na neke aspekte nastanka i uspona Nacionalsocijalističke nemačke radničke partije (NSDAP) i u vezi s tim na situaciju u nemačkom

³⁵ U svojim uporednoistorijskim istraživanjima Nolte pokazuje da ni buržoazije ostalih evropskih zemalja nikad nisu isključivale fašističku mogućnost. Čak se i „liberalni“ britanski gornji sloj ozbiljno pitao nije li „*British union of Fascist*“ jedina alternativna pretećem levom krilu laburističke partije. E. Nolte, *Die Krise...*, str. 331.

radničkom pokretu. Nationalsocijalizam kao duhovna sila delo je nekih severnonemačkih intelektualaca iz dvadesetih godina; kao živi politički cilj on je naslednik ogromne otadžbinske partije Svenemačkog saveza, a njegov samostalan život počinje 1919.³⁶ Sam nationalsocijalistički pokret imao je tri korena: ideološki, on je živeo od dvostrukog protesta nacionalizma (prema spoljašnjosti) i antiparlamentarizma i antikomunizma (prema unutrašnjosti). Ekonomski gledano, on je bio ukorenjen u onoj panici srednjeg sloja u kojoj se borba protiv privrednog, društvenog i propadanja prestiža mogla lako pomeriti na nivo šovinizma i imperijalizma. Bitna karakteristika novog tipa partije nije bio njen militantni, već militaristički karakter sa jedinstvenom ideologijom, koja je trebalo da što snažnije usmeri prema spoljašnjosti heterogene interese članstva, antagonizam između sitne buržoazije i seljaštva, nezadovoljstvo intelektualaca, nacionalističku avanturu za mističnom zajednicom i potisnutu agresivnost. Kao apsolutna kristalizacija u pokretu i iznad pokreta stajao je vođa (Führer).³⁷

³⁶ Upor. Konrad Heiden, *op. cit.*, str. 7.

³⁷ U teoriji se često postavlja pitanje u kojoj se meri uopšte može zamisliti nationalsocijalizam bez Hitlera. Hajden s pravom ističe da Hitler nije bio nikakav slučaj, on je bio „stanje“, pre svega nemačko stanje. Hitler se isticao izvanrednom sposobnošću povezivanja ideologije sa praksom, organizacije i manipulacije, a kvintesenciju njegove tehnike činila je filozofija „prava jačega“ u jednoj svetskoistorijskoj borbi rasa, koja je kulminirala u radikalnoj politici ekspanzije. Braher podvlači da je ovim oblicima mišljenja bila u osnovi poluobrazovanost šarlatana zaostalog u pubertetu i lutajućeg vagabunda iz Beča; sada je ono, međutim, uzdignuto do uobraženog pogleda na svet i učinjeno politički efikasnim sa virtuožnošću instinktivnog demagoga masa. (Karl Dietrich Braher, *Die deutsche Diktatur*, Entstehung, Struktur. Folsen des Nationalsozialismus, Kiepenheuer Witsch, Köln, Berlin 1969, str. 141.)

Slična je i Nolteova tvrdnja da je mnogo lakše zamisliti fašizam bez Musolinija, nego nationalsocijalizam bez Hitlera. Hitler, infantilni medicinski monoman (1933/34. ponovo je pročitao celokupna dela Karla Maja) u obesnoj raspuštenosti svoga bića hteo je da bude sve: državnici šef, generalima naredbovac, ženama šarmer, narodu otac. U monomanijskoj suštini ovoga bića ništa se nije promenilo od Beča do Rastenburga. (E. Nolte, *Faschismus in seiner Epoche*, str. 356—364.)

NSDAP se od početka predstavljala kao istinska narodna partija, koja ravnopravno zastupa interese svih društvenih slojeva. Nasuprot ovoj paroli, naučne analize su dokazale da su program, ideologiju i propagandu partije zagovarale određene društvene grupe, iste one koje su izazvale njen uspon od udarne grupe do masovne partije. Posle 1920. NSDAP se, pod vođstvom Adolfa Hitlera, razvija u jednu isključivo kontrarevolucionarnu, antisemitsku i nacionalističku partiju, koja se povezuje s ostalim grupama nacionalne desnice radi uklanjanja marksizma. Ona je tako prešla isti put kao i italijanski fašizam, u čijem su programu socijalistički akcenti bili još jači, ali koji se posle 1918. začuđujuće brzo razvija u antikomunističku terorističku organizaciju. Posle neuspelog Minhenskog puča, 1923, NSDAP napušta avanturističku politiku i postepeno se orijentiše ka politici legalnog buržoasko-parlamentarnog osvajanja vlasti.³⁸ Hitler istovremeno počinje sa kursom konsekventnog približavanja krupnoj industriji i sklapanju političkog saveza sa partijama nacionalne desnice. Tradicionalne buržoaske partije desnice i centra nisu mogle u periodima pojačanih društvenoekonomskih kriza zadržati široku masovnu osnovu. Mada su sve snažnije naglašavale autoritarne i nacionalističke elemente, mada su poostravale antiparlamentarnu i antisocijalističku kampanju, ipak nisu uspele privući birače, jer su važile kao zastupnici interesa onog kapitalističkog sistema koji je široke slojeve uvukao u bedu. Vodeći industrijski krugovi počinju pružati obilnu finansijsku podršku novom „radikalnom“ pokretu u čijem programu ideološke sfere doživljavaju obrt i sazvučuju u novoj harmoniji. Očuvanje kapitalističkog društvenog sistema, kako se poentirano izrazio Konrad Hajden (K. Heiden), postaje moguće jedino preko onoga što je Hitler nazivao socijalizmom, a ostvarenje njegovog socijalizma samo preko očuvanja kapitalizma. Na vrhuncu privredne krize nationalsocija-

³⁸ Ograničeni okvir ovoga rada ne dopušta nam bliže konkretno-istorijsko razmatranje uspona NSDAP. Pored navedene Hajdenove knjige iscrpnije obaveštenje o ovom procesu može se naći kod A. Baloka, *op. cit.*

lizam je požnjeo plodove svojih starih odnosa sa bečkom školom Otmara Špana (O. Spann) i njenom romantičnom sociologijom koja vaskrsava univerzalizam staleškog poretka u borbi protiv individualizma, kapitalizma, socijalizma, liberalizma i demokratije. S izborima od 14. septembra 1930. i senzacionalnim uspehom nacista završava se prava istorija NSDAP. Ono što tada počinje jeste odeljak nemačke politike u kojem je Hitlerova partija igrala glavnu ulogu.³⁹

Iz dosadašnjeg izlaganja videli smo, s jedne strane, da je Vajmarska Republika zbog karaktera svog nastanka, zbog socijalnih sredstava svoje odbrane (od leve), zbog učvršćenja svog razvoja, bila republika bez republikanaca, demokratija bez demokrata i, s druge strane, ukratko smo skicirali one elementarne društvenopolitičke faktore koji su s izvesnom nužnošću uslovili pojavu fašističkog radikalizma. U okviru ovih razmatranja potrebno je da se osvrnemo i na teorijski i praktično možda najaktuelnije pitanje: kako se moglo dogoditi da se jedan brojno snažan i dobro organizovan proletarijat, kao što je bio nemački, skoro bez ikakvog značajnog otpora slomi i potčini kapitalističko-fašističkom režimu terora i da za nekoliko meseci skoro sve tekovine nemačkog proletarijata, uključujući njegove vođe i organizacije, budu likvidirane. Sa rasvetljavanjem ovog problema tesno je povezano pitanje pod kojim je istorijskim pretpostavkama u manjoj ili većoj meri teroristički izražena mogućna slična sudbina radničkog pokreta u ovoj ili onoj kapitalističkoj zemlji, odnosno da li je moguće zaprečavanje snažnog samosvesnog radničkog pokreta vojno-fašističkim nasiljem od Lajpciškog procesa 1933. do Čilea 1973. Jer istorija je uvek samokritika: ako je istorija kapitalizma istovremeno i samokritika kapitalizma, istorija fašizma nije samo samokritika kapitalizma, već i socijalizma. U ovom delu analize pokušaćemo uhvatiti niti ove samokritike u haotičnoj masi događaja i previ-

³⁹ K. Heiden, *op. cit.*, str. 291.

ranja na klasno-političkoj pozornici Evrope tridesetih godina, Vajmarskoj Nemačkoj.⁴⁰

Uzroci katastrofalnog poraza nemačkog proletarijata pred fašizmom sežu sve do politike nemačke socijaldemokratije u vreme revolucionarnih posleratnih zbivanja 1918, koja snosi glavnu odgovornost što se stari vilhelmovski kartel moći ekonomski i politički ponovo učvrstio i tako pod povoljnijim uslovima mogao nastaviti klasnu borbu.⁴¹ Dok se u Ruskoj socijaldemokratskoj partiji poli-

⁴⁰ Upor., pre svega, W. Abendroth: *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Suhrkamp, 8. Aufl., Frankfurt 1972, str. 87—126; M. Clemenz, *op. cit.*, str. 163—188; A. Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus*; Leo Trotzki, *Wie wird der Nationalsozialismus geschlagen*, Auswahl aus „Schriften über Deutschland“, hrsg. von H. Dahmer, EVA, Frankfurt 1971; Ossip K. Flechtheim, *Die KPD in der Weimarer Republik*, EVA, Frankfurt 1969, kao i Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen*.

⁴¹ Artur Rozenberg, do 1926. član KP Nemačke, smatra da su socijaldemokratske partije, formirane šezdesetih godina prošlog veka, od samog početka bile partije novog tipa, suštinski različite od revolucionarnog marksizma (*op. cit.*, str. 281). To su bile partije radnika kao profesije, a ne revolucionarne partije proletarijata kao klase. Optimalni okvir njihovog delovanja je liberalna građanska demokratija, a ne revolucionarni pokret. Izolovanost revolucionarnog proletarijata u borbama 1848. bila je, po Rozenbergu, presudan faktor u formiranju novog tipa radničkih partija. Porazom Pariske komune ova izolovanost se još više pojačala. Klasna svest radnika, formirana kroz iskustvo poraza, morala je biti obeležena snažnim nepoverenjem prema svim ostalim klasama, slojevima, državnom aparatu i svim buržoaskim partijama. U odnosu prema njima sve je to bila jedna reakcionarna masa (*op. cit.*, str. 276). Potreba za osnivanjem samostalne radničke partije javila se u toj situaciji kao prirodna. Zbog izuzetno teške situacije, u kojoj se radništvo nalazilo pod konzervativnim političkim režimima, bezizglednostima novih revolucionarnih pokreta i fizičkog uništenja avangarde proleterske klase, sav napor je koncentrisan na izgradnju partije i sindikata. Perspektiva revolucije pomerena je u drugi plan. U Nemačkoj su i posebne okolnosti išle u prilog ovoj orijentaciji. Flethajm iznosi isti stav, da situacije u kojima zbog postojećih otpora ostvarenje revolucionarnog projekta zahteva duže vreme, izvanredno pogoduju preostanku svakog revolucionarnog pokreta u reformistički (O. Flechtheim, *op. cit.*, str. 79). S druge strane, teorije koje se oslanjaju na Mihelsovu tezu o oligarhizaciji, izvodeći revizionizam socijaldemokratije iz njene tendencije za birokratizacijom, skreću analizu na formalnoorganizacioni plan, predviđajući činjenicu da je birokratizacija posledica revizionizma, a ne obrnuto.

tička i teorijska diskusija nije vodila oko pitanja revolucija ili reforma, već oko oblika koji treba da preuzme revolucija u specifičnim ruskim uslovima, kod nemačke socijaldemokratije alternative su bile: otvoreni reformizam ili praktični reformizam opervažen revolucionarnom retorikom, dakle eksplicitni ili pritvorni revizionizam. Revolucionarna levica oko Roze Luksemburg, Klare Cetkin, Karla Libknehta i Franca Meringa bila je praktično bez-uticajna. Došlo je do neke vrste podele rada između verbalno-revolucionarnog partijskog vođstva i reformističkih dnevnopolitičkih praktičara, tako da je Žan Žores (J. Jaures) mogao s pravom konstatovati da između broja glasaova i realne moći nemačke socijaldemokratije zjapi isti ponor kao i između njenih radikalnih parola i sposobnosti i spremnosti za akciju.⁴² Duboka kriza kapitalizma, koja je postala evidentna sa izbijanjem imperijalističkog rata, aktualizovala je latentne napetosti u otvoren sukob novembarske revolucije nemačkog proletarijata 1918. U takvoj situaciji Nemačka socijaldemokratska partija pomera neposredni interes radničke klase u neizvesnu budućnost, a u prvi plan stavlja održanje poretka i opstanak sindikata i partije kao institucija. Tako se ona od partije protesta industrijskog radništva preobražava u konzervativnu partiju koja stupa u koaliciju s ostalim konzervativnim buržoaskim partijama. Ovo početkom 1919. godine dovodi do katastrofalnog poraza revolucije, likvidiranja revolucionarnog udruženja „Spartak“ i streljanja R. Luksemburg i K. Libknehta. Ponovila se tragedija pariskog proletarijata iz 1871, a uz pomoć aparata socijaldemokratije buržoazija se smireno obračunavala sa poslednjim otporom proletarijata. Iste godine kada je Karl Libkneht zavitlao svoje plameno „I kada nas bacite u okove, mi smo tu i tu ćemo ostati i pobeda će biti naša“ u lice reakciji koja je trijumfovala, Maks Veber je hladno objašnjavao minhenskim studentima kako je čak i revolucionarni fanatik zavisao od „aparata“ koji mu mora obećati izvesne nužne unutrašnje ili spoljašnje nagrade, nebesku ili zemaljsku nadnicu, inače neće funkcionisati. Nemačka revolucija okončana

⁴² W. Abendroth, *op. cit.*, str. 72.

je preobražajem vojne monarhije u buržoasku republiku. Lenjinovo očekivanje evropske socijalističke revolucije se ispunilo; međutim, revolucija je pobedila samo u Rusiji. Doduše, kada se revolucionarni pokret počeo širiti na Francusku, Italiju i Englesku, saveznici obustavljaju intervenciju u Rusiji. Sada je građanski rat u Rusiji mogao biti okončan, a revolucija se mogla stabilizovati. Uspeh ruske revolucije delimično je tekovina neuspele evropske revolucije.

Sam revolucionarni pokret nemačke radničke klase, čiji se počeci nalaze u masovnim štrajkovima 1917. i 1918. završen je oktobarskim porazom 1923. Naredna decenija karakteriše se njegovom relativno mirnom aktivnošću u okvirima parlamentarne republike i žestokim frakcijskim trvenjem unutar sopstvenih redova. Univerzalno obeležje istorije komunističkih pokreta, sukob demokratskog i diktatorsko-birokratskog komunizma, nije mimoišao ni nemačku Komunističku partiju, koja posle integrisanja socijaldemokratije u vladajuću garnituru Vajmarske Republike postaje centar revolucionarnog pokreta. Rano ubistvo Roze Luksemburg i uklanjanje njenih sledbenika prouzrokovali su potčinjavanje demokratskog krila nemačkog komunizma. Sa pojačanim naporom KP da nađe svoju poziciju između sindikalizma i socijaldemokratije istovremeno jača i njena tendencija zavisnosti od Moskve. Poverenje u državu i rusku revoluciju preobražava se u mit o nepogrešivosti Sovjetskog Saveza, a boljševizacija Komunističke partije Nemačke počinje već u leto 1920.⁴³ Umesto da razvija sopstvenu samostalnu političku strategiju, ona je pasivno iščekivala revoluciju i pravoverno sledila staljinizirani kurs Internacionale i utopijsko-hilijastičku veru „velikog romantičara

⁴³ Upor. W. Abendroth, *op. cit.*, str. 101; O Flechtheim, *op. cit.*, str. 93, kao i Reinhard Kühnl, *Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus*, Zur Problematik bürgerlichen Gesellschaft seit 1918, C. Hanser Verlag, München 1969, str. 37. Pri tome su, jedan za drugim, članovi prve vodeće grupe isključivani i denuncirani najpre kao „desni“, a potom kao „levi“ oportunisti: u Nemačkoj Brandler i Talhajmer, godinu dana kasnije njihovi „levi“ sledbenici Rut Fišer, Maslov, istoričar Artur Rozenberg i pravnik i filozof Karl Korš.

svetske revolucije“ Zinovjeva u neizbežnu pobedu svet-ske revolucije. Trend ka staljinizaciji bio je uslovljen strukturnim problemima partije, ali je staljinizacija KP Nemačke daleko premašila istorijsku neminovnost. U peri-odu od 1924. do 1929. već je bio završen proces staljini-zacije partije. Na XII kongresu KP Nemačke mogla se konstatovati staljinistička monolitnost; to je bio prvi kongres na kojem je došlo do ovacija vođi.⁴⁴ Usled unu-trašnjih frakcijskih borbi vođstva, u kojima su se deli-mično odražavale unutrašnje borbe vođstva KP SSSR-a, komunisti koji su se, doduše, konsolidovali u snažnu masovnu partiju, ali koji su se ipak efektivno mogli uk-ljučiti u političku igru jedino u koaliciji sa socijaldemo-kratima i sindikatima, sami nisu bili sposobni za efikas-nu akciju. Jaz između komunista i socijaldemokrata pos-tajao je sve dublji. Tada se, u situaciji „kada je teorija zahvatila mase i postajala materijalna sila“, nemačkom socijalizmu činilo da postoji samo jedna alternativa: de-mokratija bez socijalizma ili socijalizam bez demokra-tije. Većina nemačkih socijalista bila je čvrsto ubeđena da je sinteza demokratije i socijalizma nemoguća. Dok su se komunisti iz dana u dan sve više pozivali na SKP (b), u isto vreme antisovjetizam socijaldemokratije bivao je sve žešći. Iako je socijaldemokratija od svog osnivanja proklamovala kao cilj podruštvljavanje sredstava za pro-izvodnju, ona je sada mrzela državu koja je ovaj cilj ostvarila. Pošto je socijalizam u Sovjetskom Savezu kre-nuo drugim tokom od onoga koji je ona očekivala i kome je težila, socijaldemokratija se suprotstavlja socijalizmu. Međutim, u ovom suprotstavljanju socijalizmu koji se tek počeo ostvarivati raspršile su se i njene socijalističke ideje i iščezao socijalistički identitet socijaldemokratije uopšte.

⁴⁴ Kako navodi Flethajm na 12. kongresu KP Nemačke priređene su prave ovacije kada je Telman uzeo reč da podnese referat. Zvanični izveštaj to ovako prikazuje: „Kongres je prire-dio drugu Telmanu burne ovacije. Delegati su se podigli i zape-vali Internacionalu. Omladinska delegacija je prvog predsednika Partije pozdravila sa trostrukim uzvikom „Živela Moskva“ (O. Flechtheim, *op. cit.*, str. 256). Po kultu vođe KP Nemačke utrkiva-la se sa NSDAP.

Kako u Italiji tako je i u Nemačkoj levica bila po-cepana na dve velike partije i čitav niz malih grupa. Komunisti i socijaldemokrati su po broju birača bili čak i krajem 1932. jači od Hitlera. Ipak usled čitavog niza razloga nije došlo do zajedničkog fronta protiv fašizma. Naprotiv, oni su se uzajamno denuncirali kao saveznici fašizma. Komunisti su plasirali „teoriju socijalfišizma“, kao izraz za globalni karakter i čitavo političko biće soci-jaldemokratske partije, optužujući je da je glavni stub režima, jer je raspolagala pruskom policijom i tolerisala Briningov režim. Borba protiv socijaldemokratije tekla je paralelno sa borbom protiv slobodnih sindikata i ig-norisanjem reformističkog sindikalnog vođstva.

„Teorija socijalfišizma“ je u novoj istorijskoj situ-aciji ponovila najpresudniju grešku lasalijanizma. Kom-interna je donela odluku da se prekine sa taktikom jedinstvenog fronta, koja nikada nije vođena sasvim dosledno i iskreno u postrevolucionarnom periodu, i da se koncentriše na borbu protiv socijalfišizma.⁴⁵ Na 12. plenumu Kominterne, avgusta 1932, u Moskvi je

⁴⁵ Koren ove komunističke strategije, odnosno ignorisanja svake koalicije sa ostalim buržoaskim partijama, koju je diktirala Moskva, Abendrot traži u porazu kineskog radničkog po-kreta. Naime, pošto se koalicija sa Čang Kaj Šekom, koju je zagovarao sam Staljin, pokazala neuspešnom, nepromišljene bi-rokrate su zaključile da će svaka politika sa nesigurnim savezni-cima dovesti radnički pokret do katastrofe. (W. Abendroth *op. cit.*, str. 116.) Sasvim je opravdano bilo ukazivati na srodnost buržoaskog parlamentarizma i fašizma, ali je potpuno besmisleno bilo iza svakog poteza buržoaske države naslućivati fašizam i denuncirati čitavu socijaldemokratiju kao „levi stub fašizma“. Doduše, u oba državna oblika se neosporno radi o varijantama buržoaske države, ali je suštinska razlika u tome što buržoaska demokratija u osnovi toleriše razvoj opozicije dok fašizam guši i uništava radnički pokret. Iz poraza nemačkog i italijanskog proletarijata mogu se izvući konsekvence, koje su od presudnog značaja za izgradnju jedne realne antifašističke strategije. Naime, ona mora početi od toga da i levica ima elementarnog interesa u odbrani buržoaske demokratije od fašizma i da ona u trenutku fašističke pretnje mora težiti savezu antifašističkih snaga, koje su zainteresovane za očuvanje buržoaske demokratije. Jer, ovo je fundamentalna pretpostavka legalne egzistencije radničkog pokreta i uslov potencijalnog razvoja u socijalističku demokra-tiju.

odlučeno da se glavni pravac akcije usmeri protiv socijaldemokratije. Vođstvo Kominterne ističe da je skoro nemoguće da nemačka buržoazija preda vlast Hitleru, jer on očigledno ne bi bio u stanju da spase nemački kapitalizam. Sovjetska diplomatija se više plašila Pape nove profrancuske politike nego Hitlerovog uspona. Uzalud je Trocki iz izgnanstva s ostrva Prinkipo slao upozorenja nemačkim komunistima da moraju biti spremni za antifašistički blok sa socijaldemokratima uz dosledno poštovanje samostalnog programa: „Nikakve zajedničke platforme sa socijaldemokratijom ili vođima nemačkih sindikata. Odvojeno marširati, zajednički udarati! Sporazumevati se samo o tome kako udarati, koga udarati i kada udarati. O tome se može čak i sa đavolom sporazumeti, sa njegovom babom, pa čak i sa Noskeom i Grezinskim. Pod jednim uslovom: ne dozvoliti da nam vežu sopstvene ruke!“⁴⁶ Međutim, sjajni pamfleti Trockog nisu nalazili odjeka u redovima radničke klase, a Kominternu je na najoštrij način osuđivala „zločinačke teorije bankrotiranog fašiste“.

S druge strane, socijaldemokrati su polazili od neke vrste teorije o totalitarizmu. Pošto su Vajmarsku Republiku shvatili kao svoju državu sa kojom su se u potpunosti identifikovali, oni su u komunistima i fašistima, „u ekstremistima sleva i sdesna“, gledali kvalitativno iste protivnike koji smeraju rušenju republike, te su stoga u najmanju ruku objektivni saveznici. Ovim stavom socijaldemokratija je dosledno okončala najkatastrofalniju etapu svoje kontrarevolucionarne delatnosti, koju je započela 1918. spasavajući Nemačku od prole-

⁴⁶ Pismo nemačkim komunistima od 8. XII 1931, u knjizi L. Trotzki, *op. cit.*, str. 63.

U drugom pismu od 29. I 1932. Trocki piše: „Ova Staljinova filozofija je u biti jednostavna. Iz marksističkog poricanja apsolutne suprotnosti ona izvodi poricanje suprotnosti uopšte, čak i relativne. To je tipična greška vulgarnog radikalizma. Ako između demokratije i fašizma nema nikakvih suprotnosti, čak ni u sferi buržoaskih oblika vlasti, onda oba režima moraju jednostavno propasti. Zaključak: Socijaldemokratija = fašizam. I bilo kakvog razloga se tada socijaldemokratija označava kao *socijal-fašizam*. Šta u tom kontekstu znači *socijalni* do danas nije jasno (*op. cit.*, str. 80).

terske revolucije. Međutim, 1933. kontrarevolucionarna politika socijaldemokratije pokazala se poraznom i po nju samu; jer, kako ističe Trocki, dok je socijaldemokratija spasila buržoaziju od proletrske revolucije, sam fašizam je spasio buržoaziju od socijaldemokratije.⁴⁷ Uočavajući ovu ulogu socijaldemokratije Alfred Zon Retel (A. Sohn Rethel) je naziva automatskim mehanizmom za cepanje radništva. Zato buržoaski režim koji počiva na liberalnom društvenom ustrojstvu ne samo što mora biti parlamentaran, već se mora oslanjati i na socijaldemokratiju i njoj pružati izvesne ustupke; buržoaski režim koji uskraćuje ove ustupke mora žrtvovati socijaldemokratiju i parlamentarizam, mora naći surogat za socijaldemokratiju i preći čvršćem državnom ustrojstvu.⁴⁸ Pošto su odredi SS i SN munjevitom akcijom zaposeli širom Nemačke domove sindikata i sva mesna uporišta radničkog pokreta i pošto su svi rukovodioci i funkcioneri sindikata odvedeni u KZ logor, otpor nemačke radničke klase je paralisana bez potpore socijaldemokratije. Umesno sindikata uvedena je prinudna organizacija nacionalsocijalističkog „Nemačkog fronta rada“, u kojoj je socijaldemokratska zabluda socijalnog partnerstva pretvorena u fašističku prisilnu zajednicu kapitala i rada. Socijaldemokratija, automatski mehanizam za cepanje radništva, postaje izlišna, a buržoaska fašistička država je odbacuje kao prevaziđen i neefikasan instrument u odnosu na nova integrativna sredstva, institucionalizovani teror i demagogiju.

Neprijateljstvo dve najveće radničke partije omogućilo je u najvećoj zemlji srednje Evrope pobedu fašizma. A kada je 30. januara 1933. proglašen za kancelara psihopata, koji je simbolizovao demonsku bolest zavedene zemlje, nije usledio nikakav štrajk, nikakav građanski rat, nikakva oružana akcija. Teror protiv levice postaje sve sistematičniji, sve jeziviji,⁴⁹ na koji

⁴⁷ L. Trotzki, *op. cit.*, str. 294.

⁴⁸ A. Sohn Rethel, *op. cit.*, str. 170.

⁴⁹ Već 2. februara 1933. izdata je zabrana demonstracija protiv KP. Pošto je KP Nemačke bila isuviše paralisana, čak i za provokaciju, sam Gering organizuje „bolševički puč“, koji je

reformistička sindikalna centrala ne odgovara otporom, već sramnim proglasom sindikalnog rukovodstva od 19. aprila 1933, sa pozivom na učešće u „Danu nacionalnog rada“, u šta su nacisti preokrenuli Prvi maj.

nacistima bio potreban da bi kamuflirali svoj državni udar. 27. februara izbija požar u Rajhstagu. Iste noći Gering izdaje naredbu za hapšenje oko 4 000 komunističkih funkcionera i uništenje ostatka legalnih KP organizacija. Narednih 12 godina KP Nemačke nije samo ilegalna, već i isključena kao masovna partija i faktor nemačke politike. Ipak, na izborima za Rajhstag od 5. marta 1933. komunisti uspevaju da dobiju 4,7 miliona glasova. Ali, njihov 81 poslanik nikad nije kročio u Rajhstag, već su uz otvoreno kršenje Ustava proganjani od fašista.

IV Srednje klase, krupni kapital i fašizam

Kada jedna epoha poput naše stoji u znaku hegemonije privrede, tada je široke mase stanovništva moguće učiniti sledbenicima jednog pokreta tako što će se osloniti na dovoljno širok blok ideološki uobličenog privrednog mentaliteta. Međutim, privredna određenost epohe i ekonomski različit položaj društvenih klasa u ideološkoj mobilizaciji pokušavaju se prevazići još snažnijim, iracionalnijim vezama. Ključ uspeha fašističkih partija je upravo u veštom korišćenju i manipulaciji obeju mogućnosti.¹

Fašizma nema bez fašističke partije, čija je funkcija da ovom bespravnom vladajućem obliku kapitala pruži, s jedne strane masovnu podršku, a s druge ideološko utemeljenje u obliku militantnog pokreta s ideologijom „narodne zajednice“. Međutim, društvene grupe koje su fašizmu obezbedile masovnu osnovu, uspon i izborni trijumf, nisu one čijim je interesima on stvarno služio. Fašizam je utemeljen na protivrečju pokreta i sistema, odnosno sitnoburžoaske masovne osnove i ideologije i ekonomske politike u službi krupnog kapitala, protivrečju koje će permanentno denuncirati sve njegove ideološke fikcije i pseudolegalnu politiku. Ovo strukturalno klasno protivrečje ipak ne bi moglo u potpunosti da se svede na kontroverzu između fašističkog pokreta s antikapitalističkom ideologijom i fašističkog sistema koji se pokazuje kao otvoreno kapitalistički. Postoje bar dva razloga koja se suprotstavljaju ovoj unekoliko uprošćenoj interpretaciji: najpre, fašizam je sve do svog pada zadržao demagošku antikapitalističku ideologiju, a po-

¹ Theodor Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage, Soziologische Gegenwartsfragen, 1. Heft, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1932, str. 112.

tom gotovo od samih njegovih početaka subvencionisao ga je upravo krupni kapital. Otuda se postavlja dvostruko pitanje: kako je bilo moguće da srednje klase zadrže svoje poverenje u fašizam čak i onda kada je država, čijoj su pobjedi kumovale, donosila dekrete potpuno suprotne njihovim stvarnim interesima, odnosno kako je bilo moguće da magnati krupne industrije subvencionišu jedan „antikapitalistički pokret“? Odgovor na ovo pitanje možda je najvažniji aspekt mnogo šireg pitanja, na koji način je kapitalizam tridesetih godina ovog veka, kada je strahovita ekonomska kriza preko socijalne krize trebalo da dobije svoje pobjedonosno revolucionarno finale, uspeo da klasni konflikt održi latentnim, odnosno kako je ukinut socijalni identitet i kako je rascepkana klasna svest radničkog pokreta. Razumevanje i razjašnjenje ovih događaja, koje nije samo od retrospektivnog istorijskog već i neposrednog aktuelno-političkog značaja, mnogo će olakšati sociološka analiza koja sa stanovišta društvene strukture polazi od uzročnog značaja srednje klase za nastanak i uspon fašizma.

Srednja klasa je ono što jeste, samo u funkciji klasa koje su ispod ili iznad nje; stoga se ona i određuje najčešće negativno — kao heterogena grupa slojeva koji ne pripadaju nijednoj od klasa jasno oformljenih na dva suprotna pola društvene strukture. Te srednje klase činili su ljudi koji su imali nekakvu, makar i mršavu ekonomsku nezavisnost zato što su bili sitni vlasnici i preduzetnici. Oni su činili individualne ekonomske jedinice direktno povezane sa tržištem, ponekad su i sami upošljavali tuđi rad, a njihova proizvodna delatnost bila je povezana sa sredstvima za proizvodnju koja su sami posedovali i kontrolisali. Zato su kao predstavnici sitne robne proizvodnje imali i posebnu ulogu u društvu, posredujući tako osnovnu protivrečnost klasnog kapitalističkog društva, jer su u sebi sjedinjavali neposredan rad i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Sredinom prošlog veka Marks je u *Komunističkom manifestu* očekivao progresivno uništenje materijalne osnove svih pre-

laznih slojeva između proletarijata i kapitalista. Ubrzana koncentracija kapitala i pojačana konkurencija trebalo je da dovede do potpune polarizacije društva po osi namjani rad — kapital. Međutim, srednja klasa je, uprkos unutrašnjoj logici kapitala, na koju je Marks ukazao, i dalje postojala. U epohi imperijalizma, koju karakteriše zaoštavanje klasne borbe i zbijanje klasnih redova, u redovima srednjih klasa umesto sve veće solidarnosti interesa, koja bi se izražavala u organizacionom jedinstvu i svesnijoj političkoj akciji, nailazimo na potpunu zbrku i najrazličitije interese i težnje.² U periodu sazrevanja kapitalističkih suprotnosti sudbina srednje klase je u tome što je ona priklještena između monopolnog kapitala i zahteva radničke klase za boljim uslovima i većom sigurnošću. Ovaj položaj rađa stav dvostrukog fronta neprijateljstva i prema organizovanom kapitalu i prema organizovanom radu, a može se ispoljiti na naizgled protivrečne načine. Naime, srednje klase su izvor različitih oblika neproleterskog antikapitalizma a, s druge strane, upravo nemogućnost da efikasno zastupaju svoje društvenoistorijski već prevaziđene ekonomske zahteve čini srednje klase nesposobnim za samostalnu politiku, a tu politiku neizbežno prirepaškom. Te klase su uopšte unapred predodređene na pasivnost ili na stalno kolebanje amo-tamo između vladajućih klasa i onih koje nose revoluciju, a njihove eventualne eksplozije moraju na sebi nositi pečat nečeg praznoelementarnog, besciljnog, pa su čak i u slučaju neke trenutne pobjede osuđene na konačan poraz.³ Bez mogućnosti sopstvene samostalne klasne politike one postaju plen svake demagogije koja imalo vodi računa o njihovom neprijateljstvu prema radničkoj klasi. Od ekonomskog protivnika radnika one postaju njihov politički protivnik, a u političkoj slobodi koju više nisu kadre da iskoriste za sebe vide potporu jačanju političke, a time i ekonomske moći radničke klase. Srednja klasa

² O položaju srednjih slojeva u epohi imperijalizma upor. R. Hilferding, *op. cit.*, str. 389—404; P. Svizi, *op. cit.*, str. 327—333.

³ Đerđ Lukač, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1970, str. 113.

postaje politički buntovnja i što je njena kuća manja to ona veću važnost polaže na pravo da u njoj ostane gospodar. Što su srednji i sitni posed žesće ugroženi privrednom krizom ili krupnim kapitalom to se grozničavije i fanatičnije brani ideja svojine. Ovaj front sopstveničkog mišljenja vapije za čvrstom rukom u vladi i spreman je da pruži podršku svakoj politici sile, ako se ona okrene protiv radnika.⁴ Takve grupe su sklone traženju jednog vođe koji naizgled ne bi podržavao nijednu postojeću političku partiju. U vremenima akutnih kriza oni su najoduševljeniji pobornici jake vlasti i zanoseći se vojskom i autoritarnom birokratijom naročito naginju bonapartizmu kao političkom idealu.⁵ Budući da nemaju zajedničke interese i zajedničku organizacionu osnovu, srednje klase su nepostojane, pa ih privlače nejasni ideali o nacionalnoj veličini i rasnoj superiornosti. Nacija i rasa postaju zamena za solidarnost klasnih interesa, koju one nemaju zbog svog usamljenog položaja u društvu, pa su široki delovi ovih klasa objektivno najzreliji za

⁴ R. Hilferding, *op. cit.*, str. 400.

⁵ Naročito upečatljivo prikazuje Hilferding „novi srednji stalež“, pre svega nameštenike u trgovini i industriji, koje naziva glasačkom marvom finansijskog kapitala. Interes za karijerom, težnja za unapređenjem, do čega dolazi u svakoj hijerarhiji budi se u svakom namešteniku i pobeđuje njihova osećanja solidarnosti. Svaki se nada da će preteći drugoga i da će iz poluproleterskog položaja izbiti na površinu sve do visine kapitalističkog dohotka. To su krugovi u kojima strah od srozavanja u proletarijat održava živom težnju: samo ne biti ubrojen u proletere. To su ujedno krugovi u kojima je mržnja prema proletarijatu i odvratnost prema proleterskim sredstvima borbe najveća. Socijalizam im je ideološki još dalek i, u stvari, suviše opasan, dok imperijalistička ideologija izgleda da im pruža izlaz i otvara primamljive izgleda za napredovanje i povišenje plate. (Upor. R. Hilferding *op. cit.*, str. 401—403.)

Usled nesposobnosti nalaženja vlastitog klasnog puta u teoriji se često umesto srednjih klasa upotrebljava pojam — *srednji stalež*. Naravno, strogo uzevši to nije „stalež“, već u njemu žive stari profesionalni staleži. U njemu se, u stvari, ujedinjuju srednji i sitni preduzetnik, s jedne strane, i visoki kvalifikovani najamni radnici, s druge. Upotrebom pojma srednji stalež moguće je naglašavanje ugleda i prestiža kao komponenti klasnog položaja, što je inače važno u socijalnopsihološkom razmatranju uspona fašističkih partija.

stupanje u službu spoljne ekspanzije. Ovu objektivnu osetljivost položaja srednjih klasa koristi imperijalizam na taj način što tešnje vezuje srednje klase uz krupni kapital, produbljujući istovremeno jaz između srednjih klasa i radničke klase.

Za razliku od Engleske i Francuske, u kojima se polovinom prošlog veka već osećao snažan uticaj krupne buržoazije, u Nemačkoj je prevladavao sitni zanatski i trgovački srednji sloj. To je i uzrokovalo činjenicu da 1848. politička revolucija nemačkog ekonomskog i socijalno emancipovanog prosvetnog građanstva bude praćena radikalnim i reakcionarnim protivpokretom zanatske sitne buržoazije koja je u slobodnoj konkurenciji i industrijski naklonjenoj politici države videla glavni uzrok propadanja zanatskog sloja. A predsednik frankfurtske Nacionalne skupštine Hajnrih fon Gagern (H. v. Gagern) proklamovao je za cilj revolucije obezbeđivanje odlučujućeg uticaja srednjeg sloja u državi.⁶ S pravom se ističe da je nacionalni pokret u biti socijalni pokret i da se on raspada u trenutku kada se buržoazija okreće protiv principa jednakosti i poima sebe samu kao naciju. Sa parolom „bolje poredak nego sloboda“ nemačka buržoazija se u tesnom savezu sa sitnoznanatskim i seljačkim srednjim slojem suprotstavljala radikalnom revolucionarnom pokretu 1848/49. da bi posle gušenja revolucije proglasila samu sebe politički nesposobnom i potčinila se tradicionalno vladajućem aristokratskom sloju. Dok se aristokratija u Engleskoj postepeno prilagođavala socijalnim normama buržoazije, aristokratiji u Nemačkoj pošla je za rukom feudalizacija buržoazije. Sa moralom nemačkog srednjeg staleža, koji je dugo vremena bio „preindustrijski relik“ (poštenje, marljivost, štedljivost i, iznad svega, poslušnost) tesno je bio povezan zahtev za reprezentativnim nacionalnim uvažavanjem; miroljubivi, vrlji srednji stalež je oslonac države i nacije, iz čega logično sledi zahtev za državnom garantijom njegovog

⁶ Helga Grebing, *Nationalismus und Demokratie in Deutschland*, u zborniku *Rechtsradikalismus*, hrsg. von Iring Fetscher, EVA, Frankfurt/M. 1967, str. 38.

društvenoekonomskog položaja.⁷ Specifičan socijalni karakter ovog sloja, kao i snažno razvijen osećaj dužnosti i spremnosti za identifikovanje sa sredstvom za ostvarenje idealnog nadindividualnog cilja, pružio je autoritarnim strukturama mogućnost zauzdavanja i iskorišćavanja i tako stvorio osnovu onoga što se u teoriji naziva autoritarnom predispozicijom.⁸ Postulat pesimističke antropologije (svet nije samo naprosto rđav, već treba i da ostane rđav) i njegova politička konsekvencija da čovek treba da se podvrgne autoritetu ukoliko ne želi da doživi perverziju sopstvene volje (de Maistre) razvio se u centralnu tezu konzervativne filozofije i etike i odigrao ogromnu ulogu u formiranju društvene svesti, pre svega srednjih slojeva.

Lako je pojmljivo ukazivanje na nesumnjivo veliku važnost koju za razumevanje fašizma ima razmatranje psihološke strukture autoritarne ličnosti. Kako je pokazao Adorno, svim oblicima autoritarnog mišljenja zajedničko je shvatanje da je život uslovljen silama koje su izvan domašaja uma i akcije čoveka. Sreća se, prema tome, redukuje na potčinjavanje ovim silama. Individua ne zapada u fatalističku kontemplaciju, već dobija snagu za delanje oslanjanjem na višu nadređenu silu. Najviša vrлина mazohističkog karaktera je безусловna poslušnost; ne samoodređenje sudbine već bezostatno podvrgavanje njoj shvata se kao heroizam. Ova mazohistička crta dopunjava se sadističkom, odnosno težnjom za potčinjavanjem slabijih.⁹ U društvenim krizama ovaj proces može se, pre svega, pratiti kod srednjeg sloja. Asketski duh protestantizma i Kalvinov nemilosrdni bog izazivaju u srednjem sloju neprijateljstvo prema samom sebi i prema drugima, jer su upravo ovi slojevi najviše osetili izolovanost individue posle teističke skepse renesanse i na neposrednom socijalnom planu razapeti položaj između

⁷ H. Grebing, *op. cit.*, str. 47.

⁸ Upor. bliže Erih From, *op. cit.*

⁹ Upor. Theodor W. Adorno, *Studien zum autoritären Charakter*, Suhrkamp, Taschenbuch, Frankfurt/M. 1973.

bogatih i siromašnih.¹⁰ Najsnažniji izraz ove tendencije je hilijastičko slavljenje vođe, masovne ekstaze kao neizbežni pratioci cezarističko plebiscitarnih pompeznih skupova, na kojima malograđanska nacionalistički opijena masa izgrađuje svoje Nad-Ja, mešajući strah ili strepnju sa ljubavlju.

Sa osnivanjem republike u Nemačkoj, položaj srednjeg sloja postaje još ugroženiji, a psihološke frustracije snažnije. Stara vladajuća klasa ponovo je osvojila pozicije moći tako što je parlamentarnu demokratiju nakalemila na birokratski, plebiscitarno-manipulativni, konstitucionalno-autoritarni sistem državnog poretka, povezavši ovaj sistem sa vilhelmovsko-imperijalističkim nacionalizmom.¹¹ Panika srednjeg sloja bila je jedna opšta potreba za sigurnošću, koja je posle doživljaja ratne katastrofe i inflacije politički reagovala na novu krizu tražeći novu partiju. Slični osećaji vladali su i u Italiji, iako je ona iz rata izašla kao formalan pobednik koji ipak nije mogao zadovoljiti imperijalističke težnje. Na ova kretanja srednji slojevi reagovali su različito. Jedan deo poklonio je poverenje tradicionalnim buržoaskim partijama, razočarani elementi su u periodu krize prišli ekstremnim anti-komunističkim grupama, a znatan deo sitne buržoazije priklonio se socijalističkom pokretu. Tek kada su se leve partije pokazale nesposobne za stvarno ukidanje postojećeg sistema, grupe srednjeg sloja masovno prilaze fašističkim partijama. Specifičan ekonomski položaj starih srednjih slojeva (sitne buržoazije) koji neprestano lebde između preteće proletarizacije i željenog uspona u vrhove kapitalističkog preduzetništva, postao je stvarna osnova

¹⁰ Ovaj potencijal društvenog sadomazohizma, pokrenut pri vrednim i političkim krizama umnogome je doprineo izrazito terorističkom karakteru fašizma u Nemačkoj. Aktivizam fašističkih pokreta ispoljava se, pre svega, u naklonosti prema terorističkim akcijama, koje prevladaju nad ostalim oblicima političkog delanja. Teror uopšte postaje stil političkog delanja, sredstvo izlivanja sopstvene mržnje i slepog resantimana na sve postojeće. Sledbenici su bili spremni da svojim životom plate uspešan izraz samog Sebe, odnosno priznavanje sopstvene egzistencije od strane normalnog društva.

¹¹ H. Grebing, *op. cit.*, str. 52.

njihove političke prevrtljivosti i ideološke nedoslednosti. Sličan stav prema kapitalizmu imaju uglavnom i oni slojevi sitne buržoazije koji se danas nazivaju novom srednjom klasom, a u biti su određeni kao neproizvodni najamni radnici. Međutim, ono po čemu se oni jasno razlikuju od stare srednje klase jeste neposredovanje vlastitih sredstava za proizvodnju i potpuna zavisnost od kapitalističkog preduzetnika ili „državne službe“. Mada se po svom ekonomskom položaju približavaju radničkoj klasi, ovi slojevi imaju zajedničku negativnu karakteristiku utoliko što ne pripadaju ni buržoaziji ni proletarijatu.

Upravo na toj negativnoj zajedničkoj karakteristici fašizam je znao da svojom rastegljivom demagogijom („za svakog po nešto“) okupi ove heterogene društvene slojeve, koji do tada nisu imali jedinstvenog političkog predstavnika, u „njihovu partiju“, u autentičnu društvenu snagu. Za svaku političku partiju, koja postavlja zahtev da bude socijalistička, osnovno pitanje je odnos prema privatnoj svojini. Program od 25 tačaka Nationalsocijalističke nemačke radničke partije polazi od privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i dopušta jedino korekture na račun srednjeg staleža.¹² Svi ovi zahtevi imali su za cilj zaštitu sitnoburžoaskih preduzetnika od krupnog kapitala, ali su u osnovi pretpostavljali buržoaski svojinski princip. Ukoliko se nezadovoljstvo srednjih klasa i artikulisalo u antikapitalizam, treba reći da se taj antikapitalizam suštinski razlikuje od socijalističkog, proleterskog antikapitalizma. Antikapitalizam zanatlije, trgovca, sitnog preduzetnika iscrpljuje se pred vratima

¹² Upor. Program NSDAP kod K. Heiden, *op. cit.*, str. 21—24, kao i kod R. Kühnl, *Die nationalsozialistische Linke 1925—1930*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1966, str. 64—65.

Musolinijev program iz 1919. u svom „antikapitalizmu“ sledi takođe sitnoburžoaske tradicije socijalizma XIX veka, kada, između ostalog, zahteva: „raspuštanje anonimnih i akcionarskih društava, ukidanje svake vrste špekulacija, ukidanje banaka i berzi, uspostavljanje državnog kredita stvaranjem nacionalnog organa za njegovu raspodelu, konfiskaciju svih prihoda koji nisu stečeni radom, izuzetan progresivni porez na kapital“. (Cit. prema Daniel Guérin, *Fascisme & Grand Capital*, Maspero, Paris 1971, str. 83—84.

sopstvenog dućana i pretvara u nemoćnu srdžbu i zavist prema „plutokratiji“. Ako se on i deklarise kao protivnik kapitalizma, to je stvarno samo u meri u kojoj ne želi, kao što je primetio Marks, njegove negativne posledice — konkurenciju, koncentraciju kapitala, hipotečki dug. Pošto srednji sloj u svojoj privrednoj delatnosti nije mogao da konkuriše ni sindikatima ni krupnim monopolima, on od početka naglašava „nacionalnu solidarnost“. Jedna snažna, iznad klasa postavljena državna vlast, trebalo je da iskoreni klasnu borbu i uspostavi „zajedničko dobro“, tj. osigura ugroženi status srednjeg sloja. Izvan kapitalizma i socijalizma politika „trećeg puta“ ideološki je identifikovana sa dobrobiti celine. Što se tiče političke taktike, alternativa je bila da li zastupati sitnoburžoaske interese u savezu sa radništvom ili sa krupnim kapitalom protiv proletarijata. Jasno je bilo da „treći front“, zbog moćnih saveza krupnog kapitala, s jedne, i brojnog i dobro organizovanog radništva, s druge strane, nije mogao sam realizovati svoje ciljeve. Unutar fašističkih partija dolazi do rasepa. Protiv kursa partijskog vođstva, koji će preko saveza sa nacionalnom desnicom dovesti konačno do osvajanja političke vlasti, rasplamsavao se više puta u sopstvenim redovima delom rasplnuti antikapitalistički delom decidirani sitnoburžoasko-socijalistički otpor koji je vođstvo uspelo da slomi tek po osvajanju vlasti.¹³

Zakonita tendencija u razvoju fašističkih pokreta je pojava dosledne sitnoburžoaske opozicije (fašističke levice), koja savez sa krupnim kapitalom posmatra kao izdaju fašističkih principa. U Italiji je već 1923. izbio.

¹³ U programskom načelu koji Musolini izdaje 1921. traži se odustajanje od „podržavljenja, komuniziranja i socijaliziranja“. Musolini se sasvim jasno ograduje od socijalizma: „Mi se neopozivo razlikujemo od svih socijalističkih sekti, jer nam je stran svaki internacionalizam i svaka državna intervencija u privredi“. (Cit. prema R. Kühnl, *Formen bürgerlichen, Herrschaft*, str. 92.) A Hitler, kako piše Hajden, već u avgustu 1920. na jednom minhenskom skupu proklamuje da je za nacionalsocijaliste normalno ostaviti netaknutim industrijski kapital, koji stvara vrednost i da se treba boriti jedino protiv jevrejskog, internacionalnog zelenošog kapitala. (K. Heiden, *op. cit.*, str. 30—31.)

konflikt. U Rimu se partija podelila na dve frakcije. U mnogim mestima izbile su pobune sa parolom „drugog marša na Rim“. Duče odgovara čišćenjem partije od svih levih sindikalista (sledbenika Sorelovih nazora), kao što je bio Farinači, isključuje oko deset hiljada crnokošuljaša iz partije i zabranjuje sve provincijske kongrese.¹⁴ Što se Hitlera tiče, on je još pre dolaska na vlast morao da obuzda nacionalsocijalističku levicu (grupu oko braće Štraser i mladog Gebelsa).¹⁵ Razlika između dva partijska krila, kako ističe Kinl, nije bila u tome što je levica usmeravala proleterski, a partijsko vođstvo sitnoburžoaski kurs, već u tome što je levica težila da zastupa realne interese nacionalsocijalističkog članstva — pri čemu je ove subjektivno identifikovala s interesima radnika, dok je partijsko vođstvo, koje se trudilo da po svaku cenu dođe do vlasti, bilo spremno da napusti interese članstva radi saveza sa vladajućom krupnom buržoazijom.¹⁶ Stoga govoriti o fašističkoj levisi ne znači govoriti o „levom fašizmu“, jer su desni elementi bili dominantni i unutar nacionalsocijalističke levice, a partija kao celina je pogotovo pokret koji se svrstava na desnu stranu političkog spektra, već se jedino može govoriti o levom krilu koje se suprotstavljalo kruvom kapitalu i bilo spremno na ograničenu kooperaciju sa radničkim pokretom. Njegova pobeda unutar fašističkog pokreta ne bi nikada došla u obzir, jer tada ne bi bilo dopušteno njegovo osvajanje vlasti od strane buržoazije. Tako je, u stvari, levo krilo u fašističkom pokretu imalo objektivno samo demagošku funkciju i onda kada se subjektivno pošteno zalagalo za svoja ubeđenja. Program „fašističke levice“ proklamo-

¹⁴ Upor. O. Bauer, *op. cit.*, str. 131—132.

¹⁵ Braća Štraser (O. und G. Strasser) bili su za praktičnog Hitlera isuviše veliki teoretičari. Naročito je Oto Štraser, „Trocki nacipartije“, izrađivao planove neofeudalnog, konzervativno-socijalističkog poretka, s udaljavanjem Nemačke od svetskog tržišta, „ukidanjem“ privatne svojine, decentralizacijom nemačke privrede i politike i spoljnopolitičkim savezom sa SSSR-om.

¹⁶ O ovom unutarpartijskom sukobu u NSDAP upor. navedenu opsežnu studiju R. Kinla, *Die NS Linke* kao i Klemens von Klemperer, *Konservative Bewegungen, zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus* R. Oldenbourg, München und Wien 1957, str. 148 i dalje.

vao je, sociološki posmatrano, sitnoburžoaski, politički reakcionaran i objektivno iluzoran cilj. Opozicija prema krupnom kapitalu nije vodila socijalističkim konsekvencama, jer je u njenoj osnovi bila principijelna odbrana privatne svojine. Cilj ovog opozicionog sitnoburžoaskog pokreta nije bilo podružljavanje privrede, već povratak na pretkapitalističko stanje. Održanje ekonomske nezavisnosti sitnih preduzetnika i njihovog prestiža nad proletarijatom, bilo je objektivno nemoguće, a politički kurs istovremene borbe protivrećnog srednjeg sloja protiv privredno i politički moćnih gornjih klasa i organizovanog radništva bio je bezizgledan. Dodajmo, na kraju, da činjenica što se fašizam po osvajanju vlasti sve više razotkriva kao imperijalistički nacionalizam, koji se žustro trudi da iz pokreta isključi sve „socijalističko“, ne protivreći činjenici da je fašizam po svojoj masovnoj osnovi stvarno pokret srednjih klasa. Pod njihovim pritiskom fašističko vođstvo otpočelo je s antikapitalističkim merama, a pod pritiskom krupne buržoazije moralo ih je obustaviti. Zato, kako s pravom tvrdi Rajh (W. Reich), treba praviti razliku između interesa u masovnoj osnovi fašističkog pokreta i objektivne funkcije pokreta koja tim interesima protivreći.¹⁷ U suprotstavljenosti ova dva aspekta fašističkog pokreta utemeljena su sva njegova protivrečja, pa je fašizam svojim suštinskim anahronizmom ciljeva i sredstava i protivrečnošću između iluzornog sitnoburžoaskog cilja i neposredno ostvarljivog klasnog saveza sa krupnom buržoazijom bio predodređen da preuzme ulogu demagoškog instrumenta za očuvanje kapitalizma.

U daljem izlaganju nastojaćemo da malo pobliže odredimo odnos srednjeg sloja i krupnog kapitala i njihovu ulogu u uspostavljanju fašističkog sistema vlasti. Mada na izgled radikalno suprotstavljavanje, ove dve društvene grupe su, delujući u harmoničnom skladu, doprinele usponu fašističkog pokreta i ustoličenju njegove države. Lapidarno rečeno, prvi su dali svoje glasove a drugi novac, očekujući od fašizma u osnovi isto: očuvanje kapi-

¹⁷ W. Reich, *op. cit.*, str. 166.

talističkih društvenoekonomskih odnosa. Naravno, kako je napred već pokazano, njihove zamisli kapitalizma razlikovale su se u meri u kojoj se razlikovao i njihov stvarni društvenoekonomski položaj. Dakle u stepenu, a ne u suštini. U buržoaskoj društvenoj misli srećemo se sa različitim oblicima autonomnih socioloških kategorija, teorijskih *deus ex machina*, koje pokušavaju da razjasne mistično jedinstvo fašističkog pokreta i krupnog kapitala kao, na primer, „prinudna integracija“, „fundamentalni konsensus“, „vezivanje za državu“ itd. Kategorija interesa se, po pravilu, ispušta, a i kada se uvodi u analizu obično je formalnosociološki rasplinuta, odnosno ne izvodi se iz jedino adekvatne početne vizije koja pretpostavlja zamisao globalnog kapitalističkog društva kao klasno strukturisanog, u kome iz različitih društvenoekonomskih položaja izviru i različiti interesi koji se obražavaju u konflikte i koji su osnovna poluga promene društvenog sistema. Tako se jedino, posredstvom interesno suprotstavljenih društvenih grupa i njihovih konflikata, proučavanje strukture društva uspešno može povezati sa njegovom dinamikom. Svi teorijski pokušaji razjašnjenja fašizma, koji ne uzimaju u dovoljnoj meri u obzir ovako postuliranu načelnu viziju društvenog sistema, ne mogu adekvatno niti u potpunosti obuhvatiti uslove i strukturu društvene kohezije i dinamike. Naše istraživanje trebalo bi da pokaže, polazeći od napred izložene teorije imperijalizma, kako je evropski kapitalizam dvadesetih godina uspeo posredstvom fašizma ne samo da izbegne propast već i da se privremeno stabilizuje i dostigne neviđenu ekspanziju krajem tridesetih godina.

Dva događaja obeležila su prelaz konjunktura u krizu i demokratije u diktaturu; u oktobru 1929. sa krahom njujorške berze počinje svetska privredna kriza. „*The great depression*“ počinje svoj marš smrti oko sveta, a već u martu 1930, sa padom Milerovog kabineta u Nemačkoj, Evropa ulazi u deceniju najcrnju po demokratiju. Kapitalistička civilizacija doživljavala je najveću privrednu krizu, a Tojnbi (A. Toynbee), dopisnik Britanskog kraljevskog instituta za međunarodne poslove, pisao je da se zapadna civilizacija od turske opsade Beča

1683. nije osećala tako ugroženom kao u ovim užasnim danima međunarodne kreditne krize. „Zapadna civilizacija“, o kojoj je reč, bila je ona ista „civilizacija“ kapitalizma, koja je dovela na rub propasti 25 miliona nezaposlenih radnika.

Godine 1929. nije se radilo o običnoj krizi sistema, već o totalnoj privrednoj katastrofi koja je u temelju uzdrmla svetski kapitalizam. Ekonomski slom izazvao je političku krizu, a oboje su u uzajamnom delovanju stvorili globalnu društvenu i kulturnu krizu. Ova situacija se nigde nije tako ubedljivo ispoljila kao u monopolističkoj, ratom i inflacijom oslabljenoj Nemačkoj. Istorijski Vajmarske Republike veoma je instruktivan primer učvršćenja, razvoja i razaranja buržoaske demokratije. Nemački Rajh je znatno oslabljen zbog izgubljenog rata, reparacija i teritorijalnih gubitaka. Srednji sloj je usled ratnih kredita izgubio finansijske rezerve, tako da mu je zbog privredne krize bila ugrožena egzistencija. Dok su ostale industrijske zemlje mogle da odgovore na privrednu krizu pojačanom eksploatacijom kolonija, Nemačka je 1918. izgubila kolonije, pa je nemački kapital bio prinuđen, ukoliko je želeo da se održi, da poštiri eksploataciju najamnih radnika.

Privredna kriza je unutar buržoaskog tabora zaoštrila borbu oko raspodele viška vrednosti. Usled pregrupisanja snaga, kao rezultat krize iskristalisala se nemogućnost uspostavljanja saglasnosti između starih buržoaskih partija i neposrednog klasnog saveza nemačkog imperijalizma. Ovaj rasep istovremeno se manifestovao u pokušaju stvaranja jedinstvenog bloka onih političkih grupacija koje bi konsekventno sprovodile privredne interese nemačke buržoazije i krupnog zemljoposeda.¹⁸ Fa-

¹⁸ Uz problem krize vajmarskog kapitalizma i društveno-ekonomsku uslovljenost klasnog saveza krupne buržoazije i fašističke partije upor., pre svega: A. Sohn Rethel, *op. cit.*; Eberhard Czichon, *Wer verhalf Hitler zur Macht*, Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik, Pahl Rugenstein Verlag, 3. Aufl., Köln 1972; navedenu diskusiju između Czichon, Mason, Gossweiler vidi u *Das Argument* 47.

Za širi uvod u problem nemačkog imperijalizma videti A. S. Jerussalimski, *Der deutsche Imperialismus*, Geschichte und Ge-

šističko rešenje ekonomski uzrokovane krize sistema prve nemačke republike postajalo je utoliko verovatnije ukoliko je radnički pokret sve više pokazivao nesposobnost revolucionarnog ukidanja krize i ukoliko se ubedljivije manifestovala neefikasnost tradicionalnog načina rešavanja krize preko socijaldemokratije i sindikata. Pored toga, između protivrečnosti koje je trebalo da neutralizuje fašistička država navode se i one unutar same kapitalističke klase; najpre između krupnog monopolnog i srednjeg kapitala, a potom između teške i lake industrije. Od niza neposrednih ekonomskopolitičkih mera koje su bile preduzete radi stabilizovanja kako globalnog sistema tako i novog saveza različitih, često suprotstavljenih frakcija kapitala na fašističkoj liniji od naročitog su značaja: politika ekspanzije, gušenje radničkog pokreta i povezivanje industrijske i agrarne politike.¹⁹ Dakle, krizna strategija nemačkog kapitala, koja nije suma konkretnih ekonomskih interesa pojedinih kapitalista već globalni izraz zahteva za oplodnjom kapitala, nužno je iziskivala političkog egzekutora krize i istovremenog garanta svoje nesmetane dalje reprodukcije. Fašizam je bio taj koji je obećavao efikasno, ekspanzivno privredno „ozdravljenje“, uz istovremeno garantovanje unutrašnjeg političkog mira potčinjavanjem radničke klase. Do iste simbioze industrijskih interesa i političkih ambicija jednog samostalno nastalog pokreta došlo je deceniju ranije u fašističkoj Italiji: industrija je morala ubrzati akumulaciju prekinutu dvadesetih godina i osigurati je na spoljnom i unutrašnjem planu, a fašistički pokret težio je svetskoistorijskom i političkom preporodu Italije.

Ogromni kapaciteti nemačke industrije, njen enormni stupanj koncentracije, relativno osiromašenje masa, kao i nedostatak likvidnog kapitala i ograničenost unutrašnjeg tržišta onemogućili su Nemačkoj rešenje eko-

genwart, Dietz Verlag, Berlin 1968, kao i Jürgen Kutzynski, *Studien zur Geschichte der staatmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1918—1945*, Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 16, Akademie Verlag, Berlin (Ost) 1963.

¹⁹ Ova tri aspekta fašizma težište su analize Alfreda Zona Retela u navedenoj knjizi.

nomske krize u okvirima buržoaske demokratije, poput onog u Americi, koji je delimično uspeo preko antideflacione politike u drugoj fazi Nju Dila 1933/36. Nemačkoj je preostalo jedino prevazilaženje krize uspostavljanjem socijalističke demokratije u korist proletarijata, čije bi najodlučnije konsekvence bile podrštavanje krupne industrije i zemljoposeda ili uspostavljanje autoritarnog režima u korist kapitala. Koalicija sa nacionalsocijalizmom činila se kapitalu i antidemokratskim grupama armije i krupnog zemljoposeda najjednostavnijim i istovremeno najcelishodnijim instrumentom obuzdavanja krizom zahvaćenih širokih slojeva.

Kako je već napred istaknuto, razjašnjenje odnosa ekonomije i politike je *conditio sine qua non* razumevanja i sociološkog objašnjenja fašizma. Jedino analiza koja polazi od ovako shvaćenog primarnog načela adekvatna je problemu koji je, istovremeno, istorijsko-filozofski i aktuelno-politički. Poricanje njene načelne adekvatnosti vodi stvaranju apsurdnih mitova, negiranju ekonomskog prioriteta u društvenoj strukturi i njenog odlučujućeg uticaja na sekundarne političke infrastrukture. U našoj analizi, međutim, neće biti u potpunosti obuhvaćeni svi aspekti ovog veoma složenog odnosa, već ćemo pokušati da osnovno stanovište što jasnije formulišemo i dokumentujemo na njegovoj čvornoj tački, odnosu fašističke partije i krupnog kapitala. U buržoaskoj historiografiji i sociologiji rasprostranjeno je uverenje da je teza o finansijskoj potpori, koju je krupni kapital pružio fašističkom pokretu, plod marksističke uobrazilje, naročito preterivanja Treće internacionale,²⁰ ili se, pak, oprezno dopušta da je ova sprega zasnovana na novcu uspostavljena tek dolaskom fašizma na vlast i da nije bila presudna za osvajanje vlasti.²¹ Najnovija istraživanja su, međutim, pokazala da je pretpostavka fašističkog osvajanja vlasti, kao i famoznog izbornog uspeha NSDAP, koje nemarksistički autori naročito revnosno podvlače da bi retro-

²⁰ E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*.

²¹ Upor. V. Laqueur, *op. cit.*, str. 306 i S. M. Lipset, *op. cit.*, str. 185.

spektivno opravdali fašističke mogućnosti kapitalizma,²² kako novac uticajnih industrijalaca tako i njihova politička, psihološka i organizaciona podrška.²³

Kao što je već rečeno, počelo se sa plaćanjem grupa antiradničke milicije za gušenje revolucionarnih pokreta posle prvog svetskog rata,²⁴ da bi se sa konstituisanjem fašističkih partija prešlo na otvoreno subvencioniranje njihovih glasila.²⁵ Od beznačajnih vođa i političkih avanturista krupna buržoazija je Hitlera i Musolinija učinila svojim reprezentativnim eksponentima.²⁶ Naravno da se

²² Videti studiju Davida Schoenbaum-a, *Hitler's Social Revolution, Class and status in nazi Germany 1933—1939*, Doubleday Co. New York 1967, koja se naročito ističe brižljivom analizom strukture nacionalsocijalističkih glasača, dok je šira društveno-ekonomska analiza ispuštena.

²³ Upor. navedene radove E. Chiczon-a, kao i F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, Univers. of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.

²⁴ Baltički dobrovoljački odredi gušili su revoluciju u Nemačkoj, a fašističke kaznene ekspedicije su u Italiji, podržavane od krupnih zemljoposjednika i industrijalaca, već početkom 20-tih godina razarale mesne organizacije komunista i zemljoradnika. (A. Rosenberg, *Der Faschismus als Massenbewegung*, str. 105; F. L. Carsten, *op. cit.*, str. 55.)

²⁵ Prilozi i pokloni industrijalaca i armijskih vrhova omogućili su Hitleru i Musoliniju da svoje listove („Il Popolo d' Italia“ i „Völkischer Beobachter“) pretvore od nedeljnika u dnevna visokotiražna partijska glasila. (Upor. F. L. Carsten, *op. cit.* str. 98.)

²⁶ Gotovo da nije potrebno isticati da se ni ovaj proces nije odvijao monolitno i bez čestih trzavica i protivrečnosti. Tako Geren, konstatujući načelnu nehomogenost buržoazije kao klase, nalazi da su u Italiji i Nemačkoj fašizam podupirali magnati naročito teške industrije i bankari koji su imali interesa u teškoj industriji, pitajući se zašto su ostale kapitalističke grupe imale rezervisan ili ponekad čak i odbojan stav prema fašizmu. Odgovor leži u činjenici da teška industrija, pored toga što isporukom sirovina i mašina nameće lakoj monopolističke cene, radi ponajviše za ratne potrebe, a laka za mirmodopsku potrošnju. Stoga teška industrija zahteva ratobornu spoljnu politiku, a laka mirmodopsku... teška industrija se nada da će uz pomoć diktatorske države ojačati svoju ekonomsku hegemoniju, laka industrija strahuje od tog suviška moći (D. Gueren, *op. cit.*, str. 21—22). Jedinствена računica od Krupa do Pentagona. Kada su profiti teške industrije u prvim godinama mira (naročito u Nemačkoj, koja je Versajskim ugovorom bila prinuđena da radikalno smanji svoju armiju i ograniči proizvodnju za vojne potrebe)

ovim stavom ne misli negirati izvestan element spontanosti u nastanku i jačanju fašističke partije. Krajem dvadesetih godina Hitlerova partija je već predstavljala snažan faktor moći na klasnoj pozornici Vajmarske Republike. Članstvo NSDAP predstavljali su mahom pripadnici sitne buržoazije, zanatlije, nameštenici, vojni avanturisti i romantična mladost.²⁷ Za vreme stabilnog ekonomskog pe-

očeli da opadaju, huškački Mušolinijevi (Mare nostrum) i Hitlerovi (Lebensraum) govori ukazali su magnatima na perspektivu boljih dana; otada oni ne oklevaju da deo svojih profita preliju u fašističke partijske blagajne.

Kako izveštava Meson, u godinama posle ekonomske krize u Nemačkoj, čitavom procesu reprodukcije zapretila je opasnost sloma. Krupni kapital nije bio u stanju da sopstvenim ekonomskim merama dovede do ponovnog oživljavanja privrede. Za jedan takav potez bila je potrebna snažna vlada, koja bi bila u stanju da uskladi suprotstavljene interese teške i potrošačke industrije, uspostavi unutar privrede „red i mir“, zadrži životni standard radnih masa na kriznom nivou i uspostavi strogu politiku korišćenja deviza i time odstrani duboko ukorenjeni strah stanovništva od inflacije. (T. Mason, *op. cit.*, Das Argument 41, str. 447.)

²⁷ U članstvu fašističkih partija pripadnici srednjih slojeva bili su i apsolutno i relativno (u odnosu na svoj broj u ukupnom stanovništvu) najbrojniji. U tom pogledu karakteristične podatke navodi N. Poulantzas u knjizi *Fascisme et dictature*, Maspero, Paris 1970. Između 1930. i 1934 (doba najvećeg izbornog uspona NSDAP) među članovima se procent nameštenika-najamnih radnika kreće od 25,6%—26,6%, znatno iznad njihovog procenta u ukupnom stanovništvu (oko 12%). Procent službenika, a naročito nastavnika u članstvu povećava se od 8,3% na 13%, da bi 1935. dostigao 29%, dok je njihov procent u stanovništvu 5%. Procent članstva „nezavisnih zanatlija“, trgovaca, održava se na oko 20%, dok je njihov procent u ukupnom stanovništvu 9% (*op. cit.*, str. 283). Na istom mestu se poseća da je među srednjim i višim rukovodiocima NSDAP bilo 37% nameštenika — što potkrepljuje tvrdnju da je nova srednja klasa obezbedila fašizmu politički kadar partije, a kasnije i administraciju fašističke države.

Gotovo ista struktura članstva nalazi se i u Musolinijevoj partiji 1921. Prema uzorku od 150 000 članova (od 320 000 koliko ih je partija tada imala) oko 10% su bili sitni trgovci, 10% nameštenici u sitnim preduzećima, 7,5% državni službenici, 12,5% studenti buržoaskog i sitnoburžoaskog porekla. Za razliku od NSDAP među italijanskim fašistima bilo je i preko 10% zemljoposjednika, 13% industrijalaca. U ovom slučaju investitori su se neposredno angažovali u pokretu od koga su očekivali očuvanje

rioda Vajmarske Republike nacisti su imali uspeha samo kod dela srednjeg sloja, koji je u konjunkturi ostao ekonomski i ideološki frustriran, naročito kod nezaposlenih činovnika u poljoprivredi čija strukturna kriza nije mogla biti prevaziđena ekonomskim poletom i kod mlade inteligencije čije se šanse uspona nisu poboljšale.²⁸ Sve dok je privredna egzistencija najvećeg dela srednjeg sloja bila relativno sigurna nacionalsocijalizam ga nije mogao politički probuditi. Tek se sa pooštavanjem globalnog privrednog stanja 1929. NSDAP-u otvorila šansa za uspon u masovni pokret. U akutnim trenucima krize, kada se proces proletarizacije srednjih slojeva strahovito razmahao, oni gube svako poverenje u konkretne programe i sopstvenu snagu. U panici koja ih je zahvatila bacili su se u naručje fireru, koji je obećavao potpuno ukidanje postojećeg sistema. Fraza o „narodnoj zajednici“ zadovoljila je njihovu težnju za sigurnošću i harmonijom, a ona o „nacionalnoj veličini“ njihovu potrebu za ugledom i prestižom.²⁹

Ipak bi bilo neopravdano tvrditi da je srednji sloj bio neminovno antiproleterski nastrojen. Naprotiv, u fazi relativne ravnoteže snaga između buržoazije i proletarijata on nije bio koalicioni partner krupnog kapitala već je, štaviše, pokušavao da ostvari parcijalnu koaliciju sa proletarijatom u iznalaženju autonomnog „srednjeg puta“ između kapitala i rada. Međutim, dok je proletarijat, delimično zbog dogmatskog pridržavanja teorije a delimično zanesen euforijom uspeha, pokazivao malo razumevanja za saradnju sa srednjim slojem, buržoazija ustupcima i obećanjima pokušava da ga pridobije za savez-

svojih profita. Što se tiče partijskih vrhova, tri četvrtine sekretara federacija i partijskih rukovodilaca dolazi iz gradske sitne buržoazije (op. cit., str. 289—290). Upor., takođe, i Gajgerov pokušaj kvantitativnog određenja srednjeg staleža, kao primarne sfere regrutovanja NS, u navedenoj knjizi, str. 72 i dalje.

²⁸ Niz konkretnih podataka o usponu Nacionalsocijalističke partije u svetlu odnosa između privredne krize i političkog radikalizma pruža Heinrich Bennecke u knjizi *Wirtschaftliche Depression und politischer Radikalismus*, Die Lehre von Weimar, G. Olzog Verlag, München, Wien 1968.

²⁹ R. Kühnl, *Deutschland zwischen...*, str. 57.

nika ne zato što sam heterogeni srednji sloj može biti pretnja sistemu već zato što on to može postati u savezu sa proletarijatom. Pošto nije raspolagao nikakvom razrađenom principijelnom alternativom sopstvenog kapitalističkog ili socijalističkog rešenja krize, srednji sloj je u tim situacijama reagovao deekonomizacijom svoje realne društvene dileme. Kao što je radnička klasa reagovala na prvobitno uvođenje mašina njihovim razbijanjem tako je i srednji sloj reagovao romantično-reakcionarno na perspektivu proletarizacije. On je u Nemačkoj, piše Klemenc, reagovao poput nemačke buržoazije, koja je na svoj poraz od 1848. odgovorila depolitizacijom svojih problema. Fašističke ideje korporativne staleške države, zajedno sa srednjestaleškom metafizikom prestiža i reakcionarnom romantikom, odgovarale su egzaktno ugroženoj društvenoj i ideološkoj situaciji srednjeg sloja, postajući snažan instrument njegovog radikalizovanja. U svom političkom programu fašizam se prilagođavao izmenjenom položaju srednjeg sloja. U vreme parcijalnih koalicija proletarijata i srednjeg sloja (Musolinijev program iz 1919. i NSDAP iz 1920) fašistički programi su sadržavali socijalističke i srednjestaleške elemente, pri čemu su prvi utoliko više napušteni ukoliko su se jasnije manifestovali neuspeh proletersko-srednjeslojne revolucije i slabljenje parcijalne koalicije.³⁰ Ubrzano približavanje fašizma interesima krupne buržoazije nije bio nikakav reverzibilni oportunistički, već manje ili više jasno sagledavanje uslova efikasne buržoaske kontrarevolucije, uz pomoć srednjestaleškog radikalizma.

Vratimo se sada toku međusobnog približavanja krupnog kapitala i fašizma u drugoj polovini dvadesetih godina, kada nemačka buržoazija prelazi postepeno od platonskih demonstrativnih zahteva za povratkom kolonija na ekonomsku i političku borbu za proširenje i snajženje svog uticaja. Uprkos činjenici što je u vojnom pogledu bila još slaba, bez jake armije i značajnije ratne flote i uprkos pogoršanom privrednom položaju između 1929. i 1930, apetit buržoazije za kolonijama je rastao. Što je više jačala moć NSDAP, koja je najbrutalnije za-

³⁰ Upor. M. Clemenz, op. cit., str. 221—222.

stupala ove zahteve, to su oficijelni krugovi nemačkog kolonijalnog pokreta požudnije zahtevali vezu sa Hitlerom. Jedan od glavnih aspekata militarističke ideologije pangermanizma, koji je došao do izražaja u poznatoj tradicionalno-agresivnoj formuli „*Drang nach Osten*“, bio je glavni most približavanja i podrške krupnog kapitala fašizmu.³¹ Kako ističe Cihon (E. Czichon), za vreme poslednjih kabineta Vajmarske Republike u industriji se mogu razgraničiti tri velike interesne grupe: 1) otvoreni profašistički industrijalci, tj. većina industrijalaca okupljenih oko nacionalnog fronta Hitlera i Hugenberg; 2) „desni kejnzijanci“, tj. grupacija koja je zagovarala rušenje Briningovog i uspostavljanje Papenovog kabineta; 3) „levi kejnzijanci“, grupa oko generala Šlajhera koja je bila za opreznu saradnju sa sindikatima.³² Krajem 1932. godine industrijskim grupama oko Tisena (Thyssen), Kirdorfa (Kirdorf), Šahta (Schacht) i bankara Šredera (Schroeder), kojima su se pridružili i predstavnici koncerna IG Farben i čelične industrije, pošlo je za rukom da ubede najveći deo krupne buržoazije i krupnog zemljoposeda u neophodnost jačanja nacista u vladi i Hitlerovog kancelarstva.

³¹ Upor. J. Kutzyński, *op. cit.*, kao i Jerussalimski, *op. cit.*

³² E. Czichon, *op. cit.*, str. 39.

Integracija Hitlerove i Papenove interesne grupe uspostavljena je 4. I 1932. Time je bila stvorena politička baza Hitlerovog kancelarstva. O cilju ovog razgovora izveštava prisutni bankar Šreder: „Opšti cilj industrijalaca je tada bio... jedan snažan vođa Nemačke na vlasti. Kada je 6. novembra 1932. NSDAP pretrpela svoj prvi poraz i počela slabiti, podrška nemačke teške industrije bila je naročito hitna stvar“. (Cit. prema M. Clemenz, *op. cit.*, str. 52.) Posle sporazuma Hitlerovog i Papenovog krila nemačke industrije, najvažniji finansijski problemi NSDAP bili su rešeni; jedan industrijski konzorcijum plaćao je deo izbornih troškova i preko Šrederove banke isporučio milion maraka za finansiranje SS trupa. U ovom krugu industrijalaca Hitler je često gostovao i držao govore, obećavajući „oživljavanje privrede, uklanjanje nezaposlenosti, raspuštanje sindikata i likvidiranje demokratskog sistema. Industrijalci su ga burno pozdravljali i obećavali puno poverenje“. (E. Czichon, *Wer verhalf Hitler zur Macht*, str. 33 i dalje; A. Balok, *op. cit.*, str. 175.)

Bez podrške ovih interesnih grupa, pošto je ekonomska kriza već počela da jenjava, nacionalsocijalizam verovatno ne bi uspeo da osvoji vlast.

Analizom funkcije nemačke industrije u manipulativnom nacionalsocijalističkom osvajanju vlasti dokazano je da Hitler 30. I 1933. nije osvojio vlast usled strukturalnog vakuuma moći između društvenih klasa,³³ već da mu je ona ustupljena posle jednog sporazuma između finansijsko-industrijske grupe rudarske teške industrije i predstavnika finansijsko-industrijske grupe hemijske i elektroindustrije u Kelnu 4. I 1933, jer su obe grupe zbog privredne krize zauzele jedinstven stav da posledice krize treba prevladati državnim merama zapošljavanja u okviru forsirane politike naoružanja, što je istovremeno trebalo da pripremi dugo očekivanu militantnu reviziju rezultata prvog svetskog rata.³⁴ Alfred Zon Retel podvlači da je fašističko rešenje krize sledilo iz problema oplodnje kapitala u tački kulminacije reproduktivnih teškoća ekonomskog i političkog sistema u celini. Pri tome se u rešavanju ekonomskih problema ističu, pre svega, dva politička poteza koje fašizam obećava, a koji istovremeno predstavljaju zajedničku interesnu platformu međusobno protivrečnih frakcija kapitala: dugoročno sprovođenje politike ekspanzije radi proširenja tržišta za nemački kapital, pre svega u pravcu južne Evrope i, drugo, terorističko disciplinovanje nemačkog radništva na nivou niskih nadnica, što bi znatno poboljšalo akumulacione mogućnosti nemačkog kapitala.³⁵ Dakle, i za fašizam je konstitutivno ono što važi za svaki oblik organizovane kapitalističke reprodukcije. Naime, upravo na tom zadatku i usled nemogućnosti otvaranja alternativnog puta oplodnji kapitala propala je buržoasko-parlamentarna politika Vajmarske Republike s autoritarnim režimima u svojoj završnici, a kontrarevolucionarni fašistički poredak postao je nužan uslov dalje reprodukcije monopolnog kapitala.

³³ Tezu o vakuumu moći zastupa K. D. Bracher u knjizi Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer, Gerhard Schultz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Studie zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34, 2. Aufl., Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1962.

³⁴ E. Czichon, *Der Primat der Industrie*, str. 172.

³⁵ Upor. šire obrazloženje kod A. S. Rethel, *op. cit.*, str. 53—78.

Ipak su koalicione vlade sve do svetske privredne krize u Nemačkoj bile u stanju da obuzdaju aktuelne klasne protivrečnosti, a da pri tome ne ugroze globalni kapitalistički sistem. Međutim, privredna kriza zaoštrila je kako klasnu borbu tako i trvenja unutar buržoaskog tabora i time narušila stabilnost vajmarskog sistema. Ona je izazvala masovnu nezaposlenost i razotkrila klasni antagonizam na svim nivoima, kao što je pogodila i krupnu buržoaziju koja se više nije mogla oslanjati na američki kapital.³⁶ U takvoj situaciji dobar deo vrha nemačke buržoazije video je rešenje u iracionalnom zahvatu u „čistu politiku“ i zagovarao autoritarno rešenje strukturalnih problema vajmarskog društvenog poretka. U burnim godinama od 1930. do 1933. pokušano je da se *modus vivendi* ostvari preko niza prezidijalnih režima autoritarne buržoaske države.

Sama tehnika nacionalsocijalističkog osvajanja vlasti oslanjala se na primer italijanskog fašizma iz 1922. Nacisti su se, međutim, još odlučnije i uspešnije služili modernim sredstvima masovne propagande, kombinacijom prinude i ubeđivanja, obmane i sile, od bilo koje druge političke grupe. Jedan od najpoznatijih liberalnih teoretičara fašizma Karl Ditrh Braher osporava tvrdnju da je Hitler došao legalno na vlast. Kako on ističe, nacionalsocijalizam na slobodnim izborima nije pridobio više od trećine stanovništva i stvarnost njegovog osvajanja vlasti, preko obmane, terora i permanentne povrede državnopravnih principa nepobitno svedoči protiv još danas rasprostranjenog uverenja o legalnom kontinuitetu u prelazu od parlamentarne republike ka totalitarnoj jednopartijskoj državi.³⁷ Ako se složimo sa Braherovom

³⁶ U izlaganju pod naslovom „O interesnom položaju nemačke industrije u krizi“ Alfred Zon Retel pokušava da nađe srž antagonizma koji je morao da bude prevaziđen da bi došlo do interesne koncentracije nemačkog finansijskog kapitala. Po njegovim rečima, antagonizam koji je ometao koncentraciju nije bio ništa drugo do duboko ukorenjeno i uopšte kapitalističkoj robnoj proizvodnji primereno protivrečje između industrije i poljoprivrede. Kako je ono razrešeno i kako je posredstvom fašističke konjunktore poljoprivrede u potpunosti podvrgnuta lošici akumulacije kapitala upor. opširnije op. cit., str. 78—120.

³⁷ Bracher, Sauer, Schultz, op. cit., str. 21.

tvrdnjom da se Hitler zbilja nije pridržavao državno-pravnih postulata građanske demokratije u osvajanju vlasti, ipak se ne možemo složiti s implicitnim odbrambenim stavom buržoaske demokratije, koji je ideološka pozadina ovog tumačenja. Jer Hitler nije nikakav rene-gat, već najdublja konsekvencija, histeričan izdanak kriznog stanja te iste demokratije i najžešći branilac njenog privatnosopstveničkog fundamenta.

Poslednje godine Vajmarske Republike nisu samo proces gubljenja moći demokratskih snaga (koji je, po Braheru, doveo do vakuuma moći), već i istovremeni proces koncentracije moći antidemokratskih, autoritarnih i fašističkih snaga. Interesne suprotnosti unutar novih koalicija moći vodile su padu i ponovnom stvaranju prezidijalnih kabineta. Stabilizacija se mogla ostvariti tek posle uspostavljanja optimalnog političkog i ekonomskog kompromisa, naime tada kada su se posjednici efektivne moći (krupna industrija, krupni zemljoposed, vojska i predsednik republike) složili sa vođstvom NSDAP, koje do tada nije učestvovalo u direktnom političkom kartelu moći, odnosno sa partijom koja je do tada predstavljala političko-stratešku rezervu prezidijalnih kabineta.³⁸ Ovaj kompromis je, kako je već istaknuto, usledio u trenutku kada je ekonomski trend započeo ponovni uspon, a politički trend NSDAP počeo da opada. Tako su fašizam i kapitalizam uzajamnim pomaganjem prebrodili sopstvene krize. Tridesetog januara 1933. Hindenburg je preneo na Hitlera kancelarstvo a time i ključnu poziciju za osvajanje one moći za koju je Hitler javno rekao da kada je jednom bude posedovao neće je više ispuštati, tako mu bog pomogao.

³⁸ Da su pobeđe Musolinija i Hitlera postignute, pre svega, na političkom nivou (kriza Facta u oktobru 1922. i kriza Schleicher 1933), ističe i Taska u zborniku *Faschismus und Kapitalismus*, str. 179.

V Društenopolitička struktura i funkcija fašističkog sistema

Ako se s puno razloga može tvrditi da je autentična istorija fašizma neponovljiva, jer su, s jedne strane, posle iskustva fašizma tridesetih i četrdesetih godina i posle promene odnosa snaga između kapitalizma i radničkog pokreta teško ostvarljivi ponovna oportunistička zabluda i potpuno paralisanje radničke klase a, s druge, samoubilačka krizna strategija buržoaskog društva koje je fašizam sunovratio u klanicu svetskih ratova i novu epohu socijalnih revolucija koje su nicali na razvalinama tog rata, onda se na ovu tvrdnju odmah nadovezuje i pitanje o smislu retrospektivne sociološke analize fašizma. Da ovo iskustvo ipak ne pripada istorijskim arhivima upozoravaju nas aktuelna protivrečja kapitalizma, njegove globalne krize i neosporno fašističke ili fašizmu srodne autoritarne i destruktivne tendencije u savremenom međunarodnom kapitalističkom procesu. Razmatranje društvenopolitičke strukture i funkcije fašističkog sistema vlasti na temelju njegova dva najrazvijenija istorijska oblika u Italiji i Nemačkoj centralni je deo rasprave koja ukazivanjem na univerzalne elemente autoritarne buržoaske države pokušava da predoči njenu liniju kontinuiteta od Musolinija do danas. Smislaono uopštavanje i analitičko raščlanjavanje mogući su samo onda kada teorijska sinteza polazi od funkcije fašizma, koja će usmeravati analizu u raščlanjavanju konkretnih društvenopolitičkih procesa koji su konstituisali delovanje fašističkih sistema. Ovaj teorijski zahtev tesno je povezan sa razmatranjem fenomenološke dimenzije fašizma, odnosno sa pitanjem o društvenopolitičkoj strukturi i organizaciji fašističkog sistema vlasti.

U određenju ekonomskog sistema fašizma kod zapadnih teoretičara totalitarizma naročito je rasprostranjen pojam „dirigovana privreda“ (Befehlswirtschaft), ko-

jim se podvlači činjenica da je i privreda, poput ostalih sektora društvene organizacije, pretvorena u potpuno pasivan instrument u rukama fašističke vlasti. S druge strane, na temelju Lenjinove teorije imperijalizma istočnoevropski teoretičari slede uprošćenu tezu da je fašistički sistem u celini gola agentura monopolnog kapitala, čime se sve društvene sfere implicitno degradiraju na epifenomene monopolne privredne strukture. Razvoj monopolnog kapitala ne propisuje nikakvu striktno determinisanu strukturu vlasti i društva, već se njegov tok odvija u čitavom nizu istorijski različitih strukturnih oblika (SAD, Engleska itd.) koji se radi što adekvatnije procene istorijski specifičnog u fašizmu stalno moraju imati u vidu. Dakle, sama analiza državno-monopolnog sistema, bez obzira na apsolutnu evidentnost i dokaznost tesnog uzročnog odnosa između privrednih grupa i globalne spoljnopoličke koncepcije fašizma, ne može razjasniti čitav niz bitnih imanentnih tendencija fašističke vlasti. Ekspanzija je neosporno temeljna pretpostavka reprodukcije monopolnog kapitala, ali ekspanzija nemačkog fašizma je daleko premašila potrebe privrednog sistema za njom. U tom smislu odnos ekonomije i politike u fašističkom sistemu vlasti postaje složeniji, jer ne samo što je političko vođstvo fašističke države prešlo na grupe koje su posredno (mada vrlo efikasno) zastupale interese krupne buržoazije, već i usled čisto iracionalnih poteza fašističke države koja, kako ističe Meson (T. Mason), nije posedovala ni političku ni privrednu koncepciju *Status quo*-a.¹

Uprkos navedenim rezervama, u ovom poglavlju ćemo poći od razmatranja ekonomske osnove fašističkog sistema. Stvaranje fašističkih sistema u Italiji i Nemačkoj počiva na savezu fašističkih pokreta i delova kapitalističke klase. Da bi se razjasnila društvena funkcija fašističkog sistema potrebno je, pre svega, utvrditi zajedničke interese koji leže u osnovi ovog saveza. Iz mnoštva komponenti koje su uticale na povezivanje fašistič-

¹ T. Mason, *Der Primat der Politik*, Das Argument 41, str. 489.

kih partija i kapitala osvrnućemo se ukratko na najvažnije, pošto se one inače provlače kroz čitavo izlaganje.

Fašizam je, pre svega, trebalo da stvori snažnu egzekutivu koja bi bila u stanju da zahvatom u privrednom životu prevaziđe ekonomsku krizu, jer mehanizmi tržišta i konkurencije nisu više mogli da održavaju stabilnost privrednog sistema. Kapitalizam se u periodu snažne krize tridesetih godina, koja se s pravom označava kao ekonomska prirodna katastrofa, mogao održati jedino preko paradoksalne formule korporativne države u kojoj je protivrečnost društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja kapitala primila oblik državne privrede na privatnoj osnovi. Država preuzima ulogu kapitaliste u njenom dispozitivnom delu, ali kapital ostaje kao i ranije privatn. Država reguliše šta će se proizvoditi, na koji način, visinu profitne stope i cene; država odlučuje o uvozu i izvozu svake firme, o snabdevanju i raspodeli sirovina; odlučuje o poreskoj stopi stanovništva kao proizvođača i o ceni robe kao potrošača, građevinskoj i investicionoj politici, odobravanju i obustavljanju bančnih kredita itd. Suspendovanje buržoaskih prava, kao bitno obeležje fašizma, omogućuje nesmetano obezbeđenje kapitalističke funkcije države, koja deluje u službi monopolnog kapitala ugroženog egzistencijalnom krizom.² Međutim, buržoazija se nadala da će, uprkos delimičnom osamostaljenju političke sile, ipak moći kontrolisati fašističku egzekutivu, što se pokazalo iluzornim, jer je fašističko vođstvo u svojim masovnim organizacijama raspolagalo sopstvenom osnovom moći — što ga je činilo sposobnim da potvrdi samostalnost u slučaju sukoba. Fašizam je trebalo na jedan poseban način da prevlada krizu, odnosno obezbedi plasman kapitala. Kako ističe Moris Dob (M. Dobb), pored političke kontrole nad stranim teritorijama, druga i novija mera za plasman kapitala su državni izdaci za naoružanje, koje podupiru zahtevi mehanizovanog ratovanja u XX veku, a koji vrše glavni uticaj na čitav niz industrija, naročito na tešku industriju; način potrošnje koji za kapitalističko društvo

² Upor. A. Sohn Rethel, *op. cit.*, str. 187—188.

ima jedinstvenu prednost da stvara sredstva za uništavanje umesto dodajnih sredstava za proizvodnju i da se oslanja na potražnju koja je očito nezajažljiva. U fašističkoj ekonomiji, a naročito u nacističkoj Nemačkoj obe politike bile su povezane; sistematska teritorijalna ekspanzija države i organizacija normalne mirnodopske ekonomije kojoj su oslonac državne narudžbine naoružanja. U tom spajanju dveju politika jedna je pojačavala drugu.³

Kao rezultat ovih procesa, u Nemačkoj je od 1933. do 1938, uprkos velikom porastu zaposlenosti došlo do izrazitog pada realnih najamnina, dok su profiti, u poređenju sa prilikama u drugim zemljama,⁴ bili izvanredno visoki. Pod pritiskom velike krize opada cena radne snage. Međutim, u periodima visoke konjunktуре ona se održava na tom nivou, tako da nacistima, uprkos punoj zaposlenosti,⁵ uspeva prvo „nemačko privredno čudo“

³ M. Dob, *op. cit.*, str. 435. O oružanoj privredi kao sredstvu prevazilaženja krize upor. opširnije J. Kutzynski, *op. cit.*, str. 123—147.

⁴ Kako piše Mandel, ukoliko kapitalu pođe za rukom da odlučujuće oslabi sindikate i druge organizacije radničke klase i da ih razori, ukoliko uspe da proletarijat u toj meri atomizira i potrese, da svaki oblik kolektivne odbrane postane nemoguć, tada je vrlo moguće: 1) značajno sniziti realne nadnice pod pritiskom nezaposlenosti; 2) u periodu poleta posle krize ne dozvoliti povišenje radničkih nadnica, tj. održavati tendenciju permanentnog pada vrednosti robe radne snage; 3) preko manipulacije, zakidanja i lopovluka čak spuštati cenu robe radne snage i ispod ove snižene vrednosti; 4) istovremeno znatno povišenje prosečnog društvenog intenziteta rada i čak tendenciozno produženje radnog dana.

Rezultat svih ovih promena mogao je biti samo brz porast stope viška vrednosti. Upravo ovo se desilo posle pobeđe Hitlera kada, kako tvrdi Mandel, pozivajući se na Nojmanovu studiju *Behemoth*, realna nadnica nemačkog radnika pada za više od 10% u poređenju sa periodom pre krize, uprkos znatnom povećanju proizvodnje (koja je 1938. bila za 25% veća nego 1929) i povećanju prosečne produktivnosti rada (1938. za 10% veća nego 1929). Nije nikakvo čudo da je pod takvim odnosima snažno porasla profitna masa: od 15,4 miliona RM u 1929. i 8 miliona u 1932. na 20 miliona RM u 1938. (E. Mandel, *op. cit.*, str. 150.)

⁵ Sa opadanjem rezervne armije rada javlja se šansa da radnici promenom radnog mesta povećaju nadnicu — fluktuacijom. Međutim, snažnom intervencijom fašističkog državnog

trajnog redukovanja vrednosti robe radne snage i istovremenog potiskivanja cene ove robe ispod njene vrednosti. Sve je ovo moguće jedino uz uslov gušenja buržoaskih sloboda radnika i njihovih organizacija, što intenzivira eksploataciju ukupne radne snage i obnavlja ugroženu akumulativnu moć kapitala. Još je značajnije da fašistički poredak unutrašnjeg i međunarodnog klasnog nasilja teži proširivanju produkcije kapitala na tržištu ekonomski deprimiranih i politički obespravljenih radnih snaga, podložnih nadeksploataciji kao neophodnom dodatnom izvoru akumulacije kapitala ugroženog u procesu reprodukcije.⁶ Bespoštedna eksploatacija domaće radne snage bila je prva kompenzacija za oduzeta preimućstva kolonijalnog sektora, te je u fašizmu sažimala dva sektora kapitalističkog načina proizvodnje: metropolski i kolonijalni. Ostvarivši prisilnu mobilizaciju kapitalističkih resursa pomoću prinudnog najamnog rada i militarističko-industrijskog kompleksa monopolnog kapitala, fašizam je pripremao osvajanje drugih evropskih zemalja sa striktnim vojno-političkim i ekonomskim planovima da velika područja Evrope pretvori u kolonije, tj. da na njih proširi fašističku simbiozu dva sektora kapitalističkog načina proizvodnje.⁷

Moćne ekonomske grupe očekivale su od fašizma i očuvanje spoljnopoličkih interesa. Ekspanzija *Mare nostrum* imperijalizma ka jednom anahroničnom kolonijalnom cilju, bio je Musolinijev odgovor Hitlerovom kontinentalno zamišljenom *Lebensraum* imperijalizmu. Nemački fašizam je možda više iz nužde nego namerno poklonio pažnju susednim zemljama na evropskom kontinentu, zemljama koje su već bile industrijalizovane ili delimično industrijalizovane. Tu izvoz kapitala nije mogao biti srž

aparata na račun kapitalizma, zakonskom zabranom promene radnog mesta i prinudnim vezivanjem radnika za radno mesto, omogućuje se maksimalna eksploatacija najpovoljnije konstelacije na tržištu rada. (E. Mandel, *op. cit.*, str. 152, kao i J. Kutzinski, *op. cit.*, str. 147—148.)

⁶ Zoran Vidaković, *Anahronizmi*, Fašistička tendencija u savremenom kapitalizmu, Treći program, proleće 1974, str. 67. i dalje.

⁷ Z. Vidaković, *op. cit.*, str. 70.

politike.⁸ Umesto toga bitno je bilo povezati njihove privrede uz nemačku privredu kao ekonomski zavisne sate-litske privrede. Takav plan nužno je uključivao mere deindustrijalizacije tih novih kolonijalnih područja, u kojima bi nemačke industrije našle nova i preferencijalna tržišta i mogle uživati monopol.⁹

Svi napred navedeni ciljevi: politika naoružanja, povećanje profita i imperijalistička osvajanja nisu se mogli ostvariti unutar buržoaske demokratije. Sve dok je bilo radničkih partija i sindikata, dok je postojala mogućnost kakve-takve javne kritike i dok je bilo slobodnih izbora, moralo se računati s otporom toj politici. Fašistička država morala se osloboditi demokratskih smetnji, leвица je morala biti uništena i zamenjena diktaturom. Uništenje svih demokratskih organizacija i uspostavljanje fašističke diktature nudili su kapitalistima ne samo prednost u vođenju politike naoružanja i imperijalističke ekspanzije, već su, takođe, ponovo uspostavili vlast u svojim preduzećima. Ukinuti su radnički saveti i sindikati, a „Zakon o uređenju nacionalnog rada“ u Nemačkoj od 20. I 1934. proglasio je kapitaliste „vođama preduzeća“ koji su donosili sve odluke, dok su radnici i nameštenici degradirani na sledbenike koji su bili dužni da slušaju. Ideologiji klasnog mira i partnerstva mogle su doprineti samo one organizacije koje su bile pod kontrolom fašističkih partija, kao *Nationalsozialistische Betriebsorganisation* (NSBO) u Nemačkoj ili fašistički sindikati u Italiji. Klasni mir je još efikasnije ostvarivan putem udruživanja preduzetnika i najamnih radnika u zajedničke orga-

⁸ M. Dob, *op. cit.*, str. 438.

⁹ Za poljoprivredne krajeve slovenskog sveta na Istoku, koje je trebalo podjarmiti ratom, predviđalo se nešto slično ponovnom pretvaranju domorodačkih proizvođača u kmetove nemačke vlastele, što neodoljivo podseća na nemačku ekspanziju istočno od Labe u XII i XIII veku. Svakako je to trebao da bude, kako kaže Dob, imperijalizam mnogo savršenije i grabežljivije vrste; nemilosrdniji, beskompromisan, organizovanije i sistematski planiran, držeći se u velikoj meri načela plantažne ekonomije, opremljen modernim tehničkim metodama, ali zasnivajući se na radu stanovništva, čija je potrošnja svedena na goli fiziološki minimum.

nizacije, koje su bile potčinjene fašističkoj državi: u Nemačkoj Front rada (DAF), u Italiji korporacije, u Španiji „sindikati“. Najamni rad je dobio maltene status prinudnog rada, a radni odnos se preobrazio u kvazimilitarističku službu.

Ideal je korporativna država (konzervativna ideja preneti iz socijalnog učenja katoličke crkve), oblik proizvodnje koji društvo prisilno organizuje u udruženja po strukama i staležima u kojima su udruženi i radnici i poslodavci. „Staleški princip“ je, kako ispravno primećuje Gajger (T. Geiger), pre svega protest protiv tendencije izravnavanja (*Einebnungstendenzen*) klasnog društva.¹⁰ Prinudna i prikrivena eksploatacija odvijala se u Italiji preko fašističkih sindikata; i radnici i poslodavci bili su prinudno udruženi u sindikate, tako da je dosadašnji oblik individualnog ugovora zamenjen ugovorom između pravno priznatih sindikata.¹¹ Trebalo je što efikasnije ugušiti klasnu borbu, tj. pokušati da se klase održe i sačuvaju njihovim zatvaranjem u „korporacije“, koje će se kao poslušni organi društveno sjediniti u totalnu solidarnost „korporativne države“. Cilj je ukinuti demokratiju i „stegnuti“ klase unutar svake korporacije i fašističkom diktaturom pretvoriti ih ponovo u poslušne srednjeklasne staleže i korporacije, te „organe“ jedinstvenog državnog tela, koje svome vođi stavlja na raspolaganje radništvo kao masu koja je stvorena da sluša.

Ubrzo posle razbijanja i potčinjavanja radničkog pokreta, unutar fašističkog sistema javljaju se prve interesne divergencije. Kako smo videli, još pre osvajanja vlasti u redovima fašističke partije javljao se više puta sitnoburžoaski otpor protiv kursa partijskog vođstva. I u Italiji i u Nemačkoj javljaju se parole „druge revolucije“. U Nemačkoj je odlučujuća prepreka u slamanju opozicije otklonjena potčinjavanjem levog krila u leto 1930. da bi ona konačno bila uništena tek masakrom od 30. juna

¹⁰ T. Geiger, *op. cit.*, str. 121.

¹¹ Samo su sindikati kao nosioci javnog prava mogli zaključivati punovažne ugovore. (Upor. opširnije H. Walter, *op. cit.*, str. 71—99.)

1934, u tzv. „Noći dugih noževa“.¹² Dan nacionalsocijalističkog bratoubistva“ je u Nemačkoj istovremeno datum žrtvovanja sitne buržoazije i srednjeg sloja krupnom kapitalu.¹³

Pobeda monopolnog kapitala nad svojim sitnoburžoaskim konkurentima nije značila da je fašistička država postala goli instrument u njihovim rukama. Fašistička egzekutiva je posredstvom partije i sopstvenih masovnih organizacija raspolagala sopstvenom osnovom moći, pa je i dalje ostala samostalan faktor unutar sklopa moći sistema. Društvena vlast krupne buržoazije ne sme se izjednačavati sa političkom. U svakom sistemu mora se raz-

¹² Osnovna linija SA konflikta je sukob armije i jurišnih (SA) odreda, iza čega se skrivao mnogo složeniji sukob: nezadovoljstvo antimonopolnih elemenata u NSDAP, koje su predstavljali pripadnici SA (4,5 mil.) prokapitalističkom politikom Hitlerove vlade. Pored ovog sukoba sa kapitalom, SA su se sukobile i sa Rajhsverom pošto su istovremeno zahtevali stvaranje nove SA armije: tako su Rem i njegovi sledbenici, pošto su se suprotstavljali dvema snagama koje su dovele fašizam na vlast, unapred bili osuđeni na propast. Posle sloma SA nastupa uspon SS-a (Schutzstaffel), zaštitnih trupa, koje su regrutovane iz posredničke buržoazije i čija svirepost nije bila spontana već metodična. Kako ističe C. Bloh, SA su simbolizovali anarhiju, SS sistem. SS trupe su imale važnu ulogu u snabdevanju nemačke industrije radnom snagom iz KZ logora, a naročito u stvaranju policijskog aparata kojim je gotovo čitava Evropa potčinjena nemačkoj buržoaziji. SS je vremenom prerastao u jednu od najsnajznijih i najmoćnijih grupa, dok je Rajhsver, glavni vinovnik „nacionalsocijalističkog bratoubistva“ postepeno gubio uticaj. Bliže o SA krizi NS režima upor. iscrpnu studiju C. Bloch, *Die SA und die Krise des NS Regimes 1934*, Suhrkamp Frankfurt/M. 1970; zatim A. Sohn Rethel, *op. cit.*, str. 200—210, kao i prilog. V. Saueru u Bracher, Sauer, Schultz, *op. cit.*, str. 897—967.

¹³ I španska diktatura koja se, kako ćemo kasnije pokazati, samo delimično može označiti fašističkom, imala je muke da uguši leve snage unutar fašističkog pokreta. Falanga je 1936. sklopila savez sa armijom i ostalim grupama vladajuće klase radi što efikasnijeg vođenja građanskog rata protiv republikanskih i socijalističkih snaga. Međutim, jedan deo falange se pobunio kada je Franko pokušao da ujedini fašističku miliciju sa konzervativno-monarhističkim karlistima i potčini armiji. Tek kada su 20 vodećih falangista (među kojima je bio partijski šef Hedilla) 24/25. IV 1937. uhapšeni i izvedeni pred ratni sud ugušena je pobuna i ostvaren Frankov plan. (Cit. prema R. Kühnl, *Formen bürgerlichen Herrschaft*, str. 133.)

likovati klasa koja ekonomski vlada od moćnih grupa te klase koje politički vladaju. Obe grupe su tesno povezane, ali ne i identične. U fašističkom društvenom sistemu može se opravdano govoriti o delimičnom osamostaljenju fašističke egzekutive od saveznika, odnosno ekonomski vladajuće krupne buržoazije.¹⁴ Još je Talhajmer, zaključujući na primeru italijanskog fašizma, uočio da se krupna buržoazija podvrgava političkoj vladavini fašističke egzekutive, da bi osigurala sopstvenu društvenu vladavinu. Ovo još više važi za nemački fašizam, gde je osamostaljenje egzekutive još snažnije izraženo. Međutim, buržoazija ipak ne predaje svu vlast fašističkoj partiji, već samo određene tačke oslonca. Struktura vlasti fašističkog sistema je složena, jer oba saveznička partnera nisu homogene grupe, već su po unutrašnjoj strukturi nejedinstveni. Ipak se njene osnovne linije mogu nazreti. Osnovna struktura moći (savez vodećih buržoaskih grupa i vodstva fašističke partije) modifikovana je tako da fašistička vlast, s jedne strane, ograničava područje moći starog vodećeg buržoaskog sloja na taj način što pored postojećeg egzekutivnog aparata postavlja sopstvene partijske organe s egzekutivnim ovlašćenjima i tako prodire u ekonomski život i usmerava ga. S druge strane, vojne i birokratske grupe moći zadržavaju u potpunosti jedan deo egzekutivne vlasti i time obezbeđuju ekonomskim grupama moći značajan uticaj na političke odluke vlade.¹⁵

¹⁴ Tako i R. Kühnl, *op. cit.*, str. 141.

¹⁵ R. Kühnl, *op. cit.*, str. 145.

Vodećim ekonomskim grupama bilo je moguće da utiču na konkretne odluke fašističke egzekutive i da zauzmu važne položaje u tim instancama. Tako, npr., Treći Rajh nije samo respektovao privatno preduzetništvo, već je čak i povećao šanse privatnih privrednih grupa da usmeravaju državnu privrednu politiku prema svojim interesima. U Generalnom savetu nemačke privrede nalazili su se Kurt Smit, Fric Tisen, Karl Boš, K. F. Simens, vodeći predstavnici finansijske oligarhije. O moći Šahta, Krauha i Krupa ne treba ni govoriti. Naročitu ulogu u ekonomskom kartelu moći zauzimao je bankar Hermann Joseph Abs, koji je zastupao najdrastičniju koncepciju organizovanja privrede prema modelu racionalno planiranog totalnog rata. Upor. E. Czichon, *Der Primat der Industrie...* Međutim, kako ističe Meson, pozivajući se na tri puta prerađeni materijal Alena Baloka, najvažnije strateške i spoljnopolitičke odluke donosio je lično

Svi fašistički režimi su po osvajanju vlasti preuzimali *en bloc* postojeću državnu birokratiju i vojsku i integrisali je u novi sistem. Prema poznatoj tezi Franca Nojmana u fašizmu su četiri glavna centra moći: privreda, armija, birokratija i partija.¹⁶ Ovakvom raspodelom društvene moći unutar sistema fašizam dovršava proces začeta u monopolnom kapitalizmu, proces koji je zahtevao povezivanje različitih krugova buržoaske klase i istovremeno sužavanje njihovog polja odlučivanja uvođenjem principa vođe. Istovremeni uporedni položaj fašističke egzekutive i starog državnog aparata u kartelu moći fašističke države može se posmatrati ne samo sa stanovišta raspodele moći, već i funkcionalno. Naime, već je istaknuto da je fašizam u ovoj fazi zahtevao snažnu egzekutivu koja ne bi bila vezana ni za kakve norme i koja bi bila suverena u donošenju odluka. S druge strane, šira područja sistema su, kao i ranije, bila upućena na racionalnost državnog ponašanja. Pre svega, međusobni odnos između privrednih subjekata morao je biti i dalje regulisan tradicionalnim normama buržoaskog privatnog prava, što je istovremeno pretpostavljalo sudske i upravne instance koje bi postupale po ovim normama. Stoga fašistički sistem u određenim sektorima državne organizacije ne dira u buržoasku pravnu državu i njene organe, zadržavajući istovremeno mogućnost i fašističke egzekutive da uvek i svuda interveniše ne pozivajući se ni na kakva pravila. Ovakvo stanje je, uprkos svim sukobima fašističke egzekutive i starih državnih organa, funkcionalno odgovaralo konkretnim potrebama kapitalističke privrede u tadašnjem položaju. Čisto tehnički posmatrano, fašistički pokret kreće se unutar državnog aparata, tako što vodstvo stalno pomera sopstveni centar moći i smešta ga u druge organizacije (pomeranje moći sa SA na SS). Ovo ima za posledicu da se nikad pouzdano ne zna gde se nalazi centar moći vladajućeg aparata i da niko ne može biti sigu-

Hitler, često protiv saveta svojih najbližih saradnika. (Upor. T. Mason, *Primat der Industrie...* Eine Erwiderung, Das Argument 47, str. 201.)

¹⁶ Ovo navodi i H. C. F. Mansilla, *op. cit.*, str. 87.

ran kakav položaj zauzima u tajnoj hijerarhiji moći.¹⁷ U italijanskom fašizmu struktura moći bila je u principu ista, ali je težište bilo drukčije. Italijanski fašizam nije imao takvu masovnu osnovu kao nemački, pa on posle osvajanja vlasti nije unutar koalicije sa vodećim buržoaskim grupama dospelo do takve pozicije moći kao nemački. Fašizacija sistema bila je znatno slabija, zemlja nerazvijenija, a unutar vladajuće koalicije fašistička partija, naročito u početku, slabiji partner.

Slika fašizma ne bi bila potpuna bez predstavljanja i analize jedne grupe procesa i metoda specifičnih za fašističku strategiju, koji su odigrali važnu ulogu u procesu osvajanja vlasti i njenog učvršćivanja; to su kako svesna i racionalna mobilizacija ratne snage nacije tako i mračnih i dosada kulturom i civilizacijom ukroćenih sila terora i varvarizma. Svaki društveni pokret koji po osvajanju vlasti teži njenom učvršćenju a ne poseduje dovoljno snažnu društvenu osnovu, odnosno ne nailazi na podršku širih društvenih slojeva, mora neminovno, da bi se održao, izrasti u terorističku vladavinu nad društvom. Način korišćenja i oblik terora u zavisnosti su od ekonomskog i političkog stupnja društvenog razvoja. Vojne i buržoasko-konzervativne diktature služe se, po pravilu, sporadičnim i pretežno reaktivnim terorom: prve stoga što se relativno slabo razvijeni proletarijat (vojne diktature se, po pravilu, javljaju u nerazvijenim zemljama) može paralisati vojskom, a druge što im je društvena osnova moći koliko-toliko ipak sigurnija i pouzdanija nego u fašizmu. Razvijeni fašizam, međutim, kakav je, na primer, bio u Nemačkoj, koji se morao boriti na više strana a ne samo unutar sopstvenih organizacija i društvene osnove, koristio je teror kao sredstvo društvene organizacije. Teror je morao biti univerzalan i sistematski. On je, pre svega, bio usmeren protiv komunističkih, socijalističkih i levoliberalno orijentisanih pojedinaca i

¹⁷ Ovo stanje Hana Arent naziva „nestruktuiranost totalitarnog sistema“ (H. Arendt, *op. cit.*, str. 590). Zanimljiva je, takođe, tvrdnja da moć počinje tamo gde javnost prestaje, odnosno ukoliko jedan aparat ima manju moć utoliko je on javniji i poznatiji. (Upor. bliže H. Arendt, *op. cit.*, str. 590—594.)

grupa koji nisu više mogli uživati ni zaštitu eliminisanih osnovnih buržoaskih prava. Pravnoj nesigurnosti i političkom teroru u političkoj sferi odgovarala je krajnje savesna pravna sigurnost u drugom sektoru, pre svega u garantovanom privatnosopstveničkom pravu u privredi. U Italiji je ovaj dualizam dobio eksplicitnu teorijsku legitimaciju u Paretovoj teoriji koja je postulirala politički autoritarizam, povezan sa privrednim liberalizmom. Vremenom teror prestaje da bude *ultima ratio* političkog delanja i postaje uopšte stil političke prakse. Kada je protivnik uništen i kada se režim više ne plaši opozicije sredstvo postaje cilj i nastaje totalni iracionalni teror. Propaganda i teror dopunjuju se kao dve strane iste medalje; kako se često ističe, teror bez propagande nema psihološkog dejstva, dok propaganda bez terora nije efikasna.¹⁸ Propaganda se postepeno zamenjuje indoktrinacijom koja raste sa jačanjem sistema.¹⁹

Objektivna pretpostavka fašističke propagande leži u samoj istoriji fašizma, naime u nepomirljivoj protivrečnosti između njegove sitnoburžoaske antimonopolističke osnove i, s druge strane, kapitalističko-militarističke institucionalizovane moći. Ova protivrečnost objašnjava ogroman značaj propagande unutar fašističkog sistema, ona određuje njene sadržaje i metode. Ako je fašizmu i uspelo da priguši osnovnu protivrečnost u sopstvenoj društvenoj bazi, za to je dobrim delom zaslužna organizaciona i retorička tehnika njegove propagande. Međutim, pošto fašizam uopšte ne želi da dira u postojeće društvenoekonomske odnose, pošto ne ukida protivrečnost u društvenoj osnovi nego samo u svesti i pošto se usmerava protiv uma i emancipacije uopšte, politička

¹⁸ H. Arendt, *op. cit.*, str. 508 i dalje.

¹⁹ Propaganda je samo instrument, iako možda najvažniji, u saobraćanju sa spoljnim svetom, a teror je naprosto istinska bit totalitarne vlasti. Za totalitarnu propagandu mnogo je značajnija od direktne represije ili ubistva u stvari skrivena indirektna pretnja protiv svih, koji nisu lako podlegali indoktrinaciji. Tu se pokazuje poslednji, potpuno razvijeni stadijum terora kada se kažnjavaju sve veće mase ljudi bez utvrđivanja „krivice“, ili „nekrivice“, kada se naprosto ubija (H. Arendt, *op. cit.*, str. 512—513).

i ekonomska pitanja primaju kod njega propagandno-manipulativan oblik.²⁰

Fašistička institucionalizacija terora postaje vremenom mač sa dve oštrice za kapitalizam, jer teror na određenom stupnju postaje disfunkcionalan u održanju postojećih struktura. Dok je primena terora protiv proletarijata i radničkih partija uopšte bila u potpunosti racionalna po sistem, posle institucionalizovanja on prestaje da bude parcijalan i počinje da prima totalan karakter. Sistem postepeno biva uznemiravan od terora i političkih instanci koje stoje iza njega, partije i paramilitarističkih organizacija, naime od preterane koncentracije moći u rukama fašističkog pokreta koji u svim situacijama nije imao dovoljno smisla za trezvenu racionalnost kapitala. Još su se antimonopolne tendencije unutar samog pokreta, o čemu je već bilo reči, posle uništenja leve usmerile protiv društvenih privilegija krupne buržoazije. Doduše, ove tendencije su u svojoj organizacionoj formi ugušene, ali su još uvek bile prisutne antipatije protiv „onih gore“, „parazita i špekulanata“, „site buržoazije“. Ukratko, unutar fašističkog pokreta stalno se održavao resantiman protiv društveno privilegisanih, nošen od strane skorojevića, deklasiranih i „malih“ ljudi, koji su činili pravo jezgro fašističkog pokreta. Kod Hitlera se osećaj vrednosti odbačenog malograđanina od strane viših klasa naročito isticao. Naravno da iz ovih antipatija nije mogla proizaći globalna pretnja buržoaskom društvenom poretku, već jedino teroristički akti protiv pojedinih predstavnika buržoaske klase. U bestijalnosti nad zaverenicima od 20. jula 1944. došao je do izražaja, pored ostalog, i po-

²⁰ Kako ističe Luc Vinler u svojoj *Studiji o društvenoj funkciji fašističkog jezika* (L. Winkler, *Studie zur gesellschaftlicher Funktion der faschistischer Sprache*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970) stvarnost fašističkog jezika je u prećutkivanju društvene stvarnosti. Pozivajući se na Markuzea, Vinkler u nastavku piše da fašistički jezik i propaganda moraju stoga biti iracionalni, jer se društvo, koje se više ne može racionalno opravdavati, podvrgava iracionalnim silama. U tom svetlu je vredan pažnje pokušaj Vinklera da uz pomoć kritike jezika iza retoričke forme društvenog sadržaja, iza afekta zloupotrebjenog protesta u „jeziku nasilja“, ponovo razotkrije političku potlačenost.

mahnitali osvetnički nagon fašističkog malograđanina, društveno neprispelog protiv viših klasa, kojima se on divio ali im se nije mogao približiti i koje ga, uprkos njevogovoj političkoj vlasti, nisu u potpunosti usvajale kao svog. Činjenica da su gornje klase, buržoazija i ostaci plemstva, trpele ove akcije ne potvrđuje samo moćni položaj fašističke egzekutive već i moralno bankrotstvo ovih klasa koje, da bi spasile sopstvenu glavu i profit, napuštaju poslednje ostatke klasne solidarnosti. Buržoaski princip konkurencije sa pozadinom čistog egoizma, koji je krajem XIX veka stvorio filozofiju „prava jačeg“ u „borbi za opstanak“ manifestovao je svoje poslednje konsekvence i u činu pogubljenja pruskog grofa Klauša Šenka fon Štaufenberga (C. S. von Stauffenberg).

Nezajažljivost fašističkog terora i imperijalističke ekspanzije (jer je veza unutrašnje i spoljne politike bitna crta nemačkog fašizma) uvukla je fašistički sistem u apsurdan svetski rat. Tu se jasno manifestovala činjenica koliko su ga imperijalistička glad, ideološka dogma i teror učinili slepim za realnost. Zbog značaja i interesovanja koje je pobudio prvobitni čudnovati uspeh fašističke ekspanzije, sasvim ukratko ćemo se osvrnuti na tok drugog svetskog rata. Trocki je još 1931. uvideo da će pobjeda nacionalsocijalizma neizbežno sunovratiti Nemačku u rat protiv SSSR-a i u svetski sukob.²¹ Posle 1936, kada Nemačka prelazi na sistem državno-monopolističke oružane privrede, posledice su bile očiglednije. Fašistička vlada je, bez obzira na visinu rizika, stavila sve na kartu rata. Za vreme onih dana teškog iščekivanja, kada su živci Evrope razapinjani na točak, jedinstvena kapitalistička suprotnost dva suparnička imperijalistička bloka moći prema socijalizmu pokazala se ipak nedovoljnom da bi izazvala zajedničku konfrontaciju. Zapadne sile su sve do 1938. nastojale da usklade oba moćna bloka, ali su interesne suprotnosti bile isuviše jake, a nemački imperijalizam isuviše odlučan u osvajačkom pohodu, te je rat neizbežno planuo. Prva faza rata bila je u znaku serije blic-krigova, koji su sa stručnog vojnog stanovišta

²¹ L. Trotzki, *op. cit.*, str. 48.

predstavljali nesumnjivo izvanredne uzore. Poljska je pregažena za 19 dana, Danska i Norveška za dva meseca, Holandija, Belgija, Luksemburg i Francuska za šest nedelja, Jugoslavija, Grčka i Krit za približno isto vreme i, konačno, Kirenaika za devet dana, koju je izgubio isto toliko pohlepan koliko i slab saveznik, Italija. Fascinirajući uspeh nemačkog vođenja rata nije ležao toliko u materijalnoj i brojnoj nadmoći koliko u bezuslovno sprovođenom principu brze pokretne operacije, kombinovane napadima avijacije i desantima trupa u pozadinu fronta, koje protivnika nisu uništavale u klasičnom smislu, već su ga totalnim zbunjivanjem činile nesposobnim. Drugi svetski rat počinje lokalnim sukobom, koji odmah prerasta u evropski konflikt. Kontinentalni i ideološki sukob manifestuje se dve godine kasnije napadom na SSSR. Konačna svetska konstelacija uspostavlja se u decembru 1941. japanskim napadom na Perl Harbur i nemačko-italijanskom objavom rata Sjedinjenim Državama. Više od dve godine Hitler je bio nadmoćniji, pa je slabe i nepripremljene nacije gazio sa lakoćom. Potom je došla godina ujednačavanja snaga, kada su nemačke armije u trijumfalnoj i očajnoj trci sa sudbinom na Kavkazu i u Egiptu dostigle krajnje granice svoje invazije. A tada je *Wehrmacht* posrnuo i od gubitka Stalingrada i anglo-američke ofanzive u severnoj Africi usledile su dve godine neprekidnih poraza koji su doveli do totalnog kraha. Drastične posledice pokazale su se 1945, kada je fašizam nastavio beznađežni rat do totalnog sloma, milione oterao besmisleno u smrt i počeo sa politikom totalnog uništenja („spaljene zemlje“) osvojenih prostora, zapretivši da za sobom povuče u ponor propasti i kapitalistički sistem zapadne Evrope, koji, međutim, uspešno zaštićuje i restauriše „sveta alijansa buržoaske demokratije“ na čelu sa SAD.

Posle ove digresije vratimo se rasvetljavanju još nekih bitnih aspekata fašističkog sistema vlasti, koji nedostatak legitimacije pokušava da nadoknadi manipulacijom. Pored propagande i terora fašistički sistem vlasti pokušava da širokim sistemom masovnih organizacija obuhvati i koordinira čitavo društvo, a sve društvene gru-

pe ideološki prožme i podvrgne kontroli. Specijalne organizacije za lekare i pravnike, nameštenike i radnike, žene i omladinu činile su kostur organizacione strukture, koja je moćnom položaju partije pružala masovnu podršku unutar saveza na kojem je počivao fašistički sistem. Prinudnim uključivanjem i mobilizacijom razarane su tradicionalno tesne, intimne veze između ljudi radi snažnijeg ideološkog delovanja. Nationalsocijalistički režim, kako se izrazio Ralf Darendorf (R. Dahrendorf), svuda je težio da organsku solidarnost zameni mehaničkim tvoreninama.²² Umesto mnoštva samostalnih institucija njemu je bilo potrebno bezuslovno potčinjavanje svih institucija jednom cilju; umesto mnoštva elita s ograničenim ali posebnim uticajem stupila je monopolistička klika; umesto mnoštva pod-uloga stupila je koncentrisana, neodređena uloga „sunarodnika“ (Volksgenosse).²³

²² Ralph Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Piper, München 1968, str. 436.

²³ R. Dahrendorf, *op. cit.*, str. 436.

Darendorf u nastavku ističe da su nacisti morali razarati prevaziđene i po svom dejstvu antiliberale privrženosti: religiju, porodicu i korporaciju, da bi uspostavili totalnu vlast. Jer je totalna vlast zahtevala u najmanju ruku mogućnost permanentne kontrole svakog čoveka od strane vladodržaca i njihovih organizacija. Ova kontrola pretpostavljala je u što većoj meri izdvajanje čoveka iz privatnih sfera, koje nisu bile u domenu javnosti (str. 440). Ako i prihvatimo ove Darendorfove tvrdnje, ipak se ne možemo složiti sa zaključkom da je „nacionalsocijalistička revolucija krčila put u savremenost“ (str. 442). Ili: „Perverzija nemačke istorije je u tome što su liberali morali hvaliti stari porijek, što je revolucija primila đavolski lik, a otpor protiv nje humane forme“ (str. 442).

Fašističko prožimanje društva masovnim organizacijama i razbijanje privatne konzervativne porodične sfere javnošću, nije predstavljalo ni objektivno ni subjektivno nikakav hod ka savremenosti, već direktno reakcionaran oblik društvenog organizovanja, po rimskom uzoru zatucane mase, čije se potrebe mogu zadovoljiti klasičnim sredstvima „*panem et circenses*“ i kojom se neograničeno moglo manipulirati histeričnim plebiscitarnim skupovima. Osim toga, inflatornom upotrebom reči „revolucija“, kojom se označava učvršćenje fašističke vlasti, sugerise se izjednačavanje sa boljševičkom revolucijom. Da li je revolucija samo raskid sa tradicionalnom prošlošću ili nešto kvalitativno više, raskid sa klasnom prošlošću?

U kriznoj situaciji buržoaskog društva jedna snažna partija poput fašističke je neophodna, jer tradicionalni instrumenti prinude nisu dovoljni za kontrolu industrijskog društva, pre svega stoga što birokratija i armija nisu pouzdani. Monopolistička partija je fleksibilan instrument, čijom se pomoću kontroliše državna mašinerija i društvo i ostvaruje gigantski zadatak stapanja autoritarnih elemenata unutar države. S druge strane, usled slabljenja društvenih integracija, koja se zasnivaju na prirodnim vezama (porodica, tradicija, religija), dolazi do izolovanja pojedinaca, što olakšava stvaranje ogromnih i neizdiferenciranih masovnih organizacija preko kojih se lakše manipuliše pojedincem. Nije nimalo slučajno što se fašistička strategija pojavila u XX veku, kada je tehnizacija proizvodnje i koncentracija kapitala uslovlila zavisnost čoveka od jednog složenog integrativnog mehanizma, koji može da funkcioniše jedino u visokoorganizovanom stratifikovanom i hijerarhijskom sistemu. Ovaj sistem mora da nagrađuje disciplinu, poslušnost i potčinjavanje. Na taj način moderni industrijski sistem propoveda one iste represivne vrline, koje kultiviše jedan autoritarni politički sistem, vrline koje su nespojive sa samoodređenjem čoveka.²⁴

Izgradnja snažnog sistema terora i uništavanja, kao i funkcionisanje policijskog aparata i posebnih organizacija, počivali su, pre svega, na razaranju osnovnih normi buržoaske pravne države od strane fašističkog principa vođe. U fašizmu, kako bi rekao Žorž Gurvič (G. Gurvitch), sistemi prava zauzimaju sasvim neugledno mesto na hijerarhijskoj lestvici sistema društvenih pravila, a utvrđivanje prava prima oblik običaja prakse i formulacije *ad-hoc*. Ovde leži temeljna razlika od ustavnopravnog, konstitucionalnog oblika vlasti buržoaske pravne države koja počiva na podeli vlasti i odgovornosti vlade slobodno izabranom parlamentu i nezavisnom sudstvu. Fašistička država izvrće ovaj odnos; ona stvara svesno i isključivo svoje sopstveno „pravo“ prema volji i vladajućim potrebama svog vođstva. Nacisti u Nemačkoj potpuno su se

²⁴ Franz Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, str. 165.

složili sa tvrdnjom da zakon nije ništa drugo do zapovest vođe. U tom duhu pisao je nacistički pravnik Hans Frank: „U vođi je sjedinjena sva politička snaga nemačkog naroda, ona je u njegovoj ruci. Od njega, dakle, polazi sve pravo“.²⁵ A krvavi pokolj od 30. juna 1934. Karl Smit je pravno utemeljio: „Firer štiti pravo“. Slom osnovnih principa pravnog društva u Trećem Rajhu je i formalno uzdignut do stepena opšteg važenja 1935. kada se moglo kazniti sve ono što se suprotstavljalo „zdravom narodnom osećaju“, čak i kada za to nije bilo određenih zakonskih odredbi. Time je samovolja vođstva uzdignuta do pravnog principa, jer je ono samo određivalo šta treba podrazumevati pod narodnim osećajem. Da li je ijedan religiozni autoritet na zemlji istakao jednu takvu totalnu pretenziju kao firer? Ova pretenzija odriče svaku istancu iznad sebe, svaku kontrolu pored sebe, što je išlo čak dotle da je vođa u svom privatnom pismu mogao narediti ubijanje duševnih bolesnika.

Dakle, čak ni osnovni princip pravne države, jednakost ljudi pred zakonom, tj. priznavanje pravne ličnosti nije više fundament fašističke pravne teorije. Jer ako su pravo i volja vođe identični, ako sam vođa bez ikakvog sudskog postupka može ubiti političkog protivnika i ako se to delo slavi kao najviše ostvarenje prava, tada se ne može govoriti ni o kakvom specifičnom karakteru prava. Pravo prerasta u tehničko sredstvo za sprovođenje određenog praktičnog cilja, koji kao *Staatsträson* stoji iznad svih moralnih, prirodnih i ljudskih utemeljenih

²⁵ Cit. prema Neumann, *op. cit.*, str. 44.

A filozof „Bića i vremena“, Martin Hajdeger, zaboravio je svog nearijevskog učitelja Edmonda Huserla i sankcionisao novi režim energičnim rečima: „Ne upravljaju našim bićem ideje i naučni stavovi. Jedino je firer današnja i buduća nemačka stvarnost i njen zakon“. (Cit. prema K. D. Bracher, *Die deutsche Diktatur*, str. 293.) O antidemokratskoj nastrojivosti nemačkih univerziteta i njihovoj ulozi u učvršćenju novog nacionalsocijalističkog režima upor. bliže: *Germanistik, Eine deutsche Wissenschaft*, Beiträge von E. Lämmert, W. Killy, K. O. Conrady and P. V. Polenz, Suhrkamp, Frankfurt 1967; *Nationalsozialismus und die deutsche Universität*, Veröffentlichung der freien Universität Berlin, W. de Gruyter, Berlin 1966; *Die deutsche Universität im dritten Reich*, Piper, München 1966.

pravnih shvatanja. Franc Nojman stoga čak i osporava da je nemački fašistički sistem uopšte država. Preobražaj pravne države u policijsku državu i prelaz od liberalnog konstitucionalizma ka koncentrisanoj moći autoritarne države učinili su savremenu fašističku državu neobično bliskom cezarističkoj diktaturi i apsolutnoj monarhiji. Decizionističko pravno utemeljenje fašističke države definiše stvarnog posednika političke moći s onu stranu svakog legaliteta i legitimiteta: „Suveren je onaj koji odlučuje o izuzetnom stanju“.²⁶ Suverenitet leži u stvarnoj pozitivnoj moći donošenja ove odluke. Politički odnos je naprosto „odnos prijatelj — neprijatelj“; njegova najdublja konsekvencija je rat koji seže do fizičkog uništenja neprijatelja. Nema nijednog društvenog odnosa koji se u krajnjoj liniji ne preobraća u politički; iza svih ekonomskih, društvenih, religioznih i kulturnih odnosa stoji totalna politizacija, ne postoji nijedna sfera privatnog i javnog bića, nikakva pravna nacionalna instanca koja se može odupreti ovoj politizaciji.²⁷

Naporedo sa proklamovanjem „narodne zajednice“ i demagoške ideje besklasnog društva fašizam istovremeno ističe ideju borbenog poretka sa striktnom strukturom komandovanja odozgo. U stapanju ove dve zamisli poretka ležala je funkcija principa vođe. U njoj su se spo-

²⁶ Cit. Carl Schmitt prema Marcuse, *op. cit.*, str. 49.

²⁷ Razmatrajući pravnu doktrinu italijanskog fašizma u licu njenog utemeljivača Alfreda Rokoa, Silone piše: „Po fašizmu, prava individua, u meri u kojoj su priznata, samo su refleksi prava države. To je reflektovano pravo. Državni autoritet je jedini stvarni autoritet, izvor svakog prava... Prava sudija su reflektovana, jer sudije bira egzekutiva i svakog trenutka može ih otpustiti. Dakle, nema nikakvog fašističkog legaliteta, nikakvog pisanog zakonskog akta iz kojeg bi opozicioni pokret mogao izvesti opravdanost egzistencije. Jedini zakon je interes buržoaske države. Sva pravna mudrost Rokoa sažeta je u formuli fašizma: *Tutto nello Stato, niente' al di fuori dello Stato, nulla contro lo Stato* (Sve u državi, ništa izvan države, ništa protiv države). Inače, teorija o reflektovanom pravu je nemački import“ (I. Silone, *op. cit.*, str. 270—271). Kao što se vidi, fašistički decizionizam se u Italiji nije mogao tako otvoreno manifestovati kao u Nemačkoj. On je ostao na nivou ekstremnog etatizma usled slabijeg položaja fašističke partije unutar vladajuće buržoaske koalicije.

jile političko-harizmatička borbena ideja pokreta sa birokratsko-militarističkom idejom autoritarne države.²⁸ Tako zvanična Hitlerova titula *Führer* nije samo zbrišala predsednika republike, već i Bizmarkovog kancelara Rajha. Ova titula, čije je precizno određenje izostalo, demonstrialo je reakcionarni slom konstitucionalne istorije. Ona je istovremeno bila izraz svemoći diktatora, koji je uveliko prevazišao položaj fašističkog ducea, koji je pored sebe imao kralja. Hitler nije predstavljao ograničenu, institucionalizovanu omeđenu službu, već je i po teoriji i po sili bio jedini predstavnik naroda na svim područjima političkog i društvenog života.²⁹ U fašističkoj Italiji Alfredo Roko (A. Rocco), ministar pravde, izrađuje „*Leggi fascistissime*“, čime pravno zasniva diktaturu Musolinija i njegove partije. Međutim, u Italiji se proces učvršćenja diktature, od prvih Musolinijevih *decreti legislativi* pa do teze da je egzekutivna sila vođe „direktna emanacija društvenog suvereniteta“, odvijao znatno sporije, pre svega usled slabijeg položaja fašističke partije unutar državnog aparata moći. Ipak je i tamo Veliki fašistički savet (*Gran Consiglio del Fascismo*), najviše telo fašističkog pokreta u toku prožimanja partije i države, ustavno i pravno ugrađen u državu. Ovo je postignuto Zakonom o konstitucionalizovanju Velikog saveta (*Ordinamento e attribuzioni del Gran Consiglio del Fascismo*) od 9. XII 1928³⁰, koji postaje telo u kojem se ujedinjuju fašistička i državna vlast, dvostruka tačka kristalizacije, sa šefom vlade kao zajedničkim vrhom obeju hijerarhija („*Capo del Governo e Duce del fascismo*“). Sa „konstitucionalizovanjem“ Velikog saveta ovaj postaje najviši kolegijalni državni organ i istovremeno najviši partijski organ, čime je „ustavnopravnim“ putem utemeljeno jedinstvo države i partije.

²⁸ K. D. Bracher, *Die deutsche Diktatur*, str. 370.

²⁹ Rajhstag je prema jednoj tačnoj dosetki postao najskuplji hor Rajha, koji je još jedino služio za aklamaciju svećanih akata, slušao firerove govore i dva puta mu produžio opunomoćenje (1937, i 1939), dok na kraju sam Hitler nije to uradio (1943).

³⁰ Bliže o ovom procesu upor. H. Walter, *op. cit.*, kao i Nolte, *Die Krise...*

Ustavnopravni put prožimanja partije i države odvijao se preko faze stvarnog pravnog dvovlašća; pored državnih službi nalaze se partijske službe i organizacije. Vremenom partija sve više prodire u državu, partijski organi postaju državni, a državne službe podređuju se partijskim službama. To nije bilo podržavanje partije već „partijalizacija“ države. U isto vreme skvadriraju se institucionalizuju i pretvaraju u fašističku miliciju, partijsku armiju, koja je verna samo partijskom vođi, a ne kralju. Duče predlaže redovne i vanredne članove saveta, a kralj gubi svaki uticaj. Vrhovni državni organ je vođa, šef države i ministar predsednik Benito Mussolini,³¹ koji je time što se nije nazvao *Duca* već *Duče* svesno odstupio od početnog funkcionalnog značenja reči (duca — vojvoda u feudalnom smislu) ka njenom harizmatičkom kvazireligioznom kultu.

U Nemačkoj se ovaj proces odvijao sličnim tokom, mada znatno brže. Još pre nego što je predsednik republike Hindenburg umro (2. VIII 1934), zakonom od 1. VIII 1934. spojena je služba predsednika Rajha sa službom kancelara Rajha. Kao „*Führer und Reichskanzler*“ Hitler preuzima nadležnost obe službe. Zvanje vođe, kako su pisali nacistički pravници, po svom poreklu nije državno zvanje, već je iz pokreta uneseno u državu. Pri tome primarni značaj pripada vođi pokreta, a o državnoj vlasti se ne može govoriti, već o vlasti vođe (*Führergewalt*). Vođina vlast nije ograničena nikakvom kontrolom od strane autonomnih institucija zaštite prava pojedinca, već je slobodna i nezavisna, isključiva i neograničena.³² Država postepeno gubi funkciju institucionalnog nukleusa celog sistema; ona partiji predaje funkcije centralne vlasti i upravljanja, pa fašistička partija postaje komplementarna ustanova regulisanja integracije sistema.

³¹ Upor. H. Walter, *op. cit.*, str. 29, 36; E. Nolte, *Die Krise ...*, str. 276—277.

³² E. R. Huber, *Verfassungsrecht* 14. Cit. prema F. Leist, *Möglichkeiten und Grenzen des Widerstandes an der Universität*, u zborniku *Die deutsche Universität im dritten Reich*, str. 189.

Kako za fašistički pokret tako i za fašistički sistem funkcija vođe i njegov centralni hijerarhijski položaj mnogo su važniji od njegovih ličnih osobina, kojima se u teoriji tako često objašnjavaju bitni aspekti fašističkog sistema. Posmatrajući sa formalno-organizacionog stanovišta, princip „volja vođe je zakon“ tvrdi da je čitava hijerarhija tako organizovana da ima jedinstven cilj ostvarenja ove volje na svim nivoima. Kada se ovaj nivo dostigne, vođa postaje nezamenljiv, jer bez njegove naredbe nastaje praznina u složenoj hijerarhijskoj strukturi, što znatno utiče na smanjenje njene efikasnosti. Međutim, da bi neki vođa uspeo da dostigne stepen ove apsolutne instance potrebno je, kako su to pokazala socijalnopsihološka istraživanja, da njegovo lično shvaćanje, njegova ideologija ili njegov program budu u skladu sa prosečnom strukturom širokog sloja individua.³³ Svaki vođa je uvek određen odnos ljudi, individualna ponuda na kolektivnu potražnju (Trocki). Mada svaki ozlojeđeni malograđanin nije mogao postati Hitler, u svakom od njih se skrivao delić Hitlera. Za razliku od Hitlera, kome je uvek bio bliži policijski mističizam Meterniha od političke algebre Makijavelija,³⁴ Mussolini je od početka bio trezveniji i ciničniji. Kao što je naučna medicina svojim sledbenicima pored mogućnosti izlječenja bolesti pružila i onu drugu mogućnost, naime kako da najbrže otpreme zdravog čoveka u grob, tako je i analiza klasnih odnosa, usmerena ka mobilizaciji proletarijata, pružila mogućnost Mussoliniju, kada je prebegao u protivnički tabor, da efikasno mobilise srednje klase protiv proletarijata. Hitler je obavio isti posao, s tom razlikom što je metodologiju italijanskog fašizma preveo na jezik nemačke mistike.

³³ Joachim Fest piše da je između Hitlera i posleratnog društva, koje ga je iznelo na vrh, postojala individualna i socijalnopsihološka saglasnost: osećaj sopstvene nadmoćnosti i nezadovoljene želje i težnje, nesposobnost da se pokaže odraslim prema zahtevima sopstvenog odgovornog postojanja, gorko iskustvo proletarizacije i sa njom povezano traženje objekata mržnje i krivice... predrasude koje su stvorile onu karikaturu čoveka u kojoj se prepoznaju oboje: on i vreme. (J. Fest, *op. cit.*, str. 17.)

³⁴ L. Trotzki, *op. cit.*, str. 292.

U razmatranju uslova i atmosfere mazohističkog potčinjavanja autoritetu nacionalnog vođe i masovne histerije malograđanskog mentaliteta, mobilisane protiv proleterske klasne svesti, veoma su uputna razmišljanja Maksa Vebera o harizmatiskom tipu vladavine.³⁵ Harizma je izraz kojim Veber označava lično otelovljenje iracionalnog. Ona se razvija u izuzetnim prilikama, kada neka društvena zajednica ili uža grupa zapada u krizu, iz koje izrasta neobuzdan i zanosan otpor protiv ustaljenih oblika života. Harizma je negacija svega što je ustaljeno. U svom nastanku ona je izrazito individualna i u njoj se izražava izvorni emocionalno-voljni stav harizmatiskog ličnosti, njena nepokolebljiva samouverenost u vlastitu misiju. Društveni odnosi koji se uspostavljaju na temelju harizme zasnivaju se na potpuno iracionalnoj veri učenika i sledbenika u misiju harizmatiskog vođe i često na ličnom poverenju koje vođa ima u njih.³⁶ U razrešavanju logičke dileme nauke u rasvetljavanju iracionalno-dinamičkog karaktera fašizma, Veberova razmišljanja su nezaobilazna. Ona se ne suprotstavljaju načelnoj koncepciji ovoga rada, koja fašizam posmatra kao pokušaj spasavanja buržoaskog društvenog sistema, već je svojim najuspešnijim teorijskim dometima dopunjavaju i čuvaju od vulgarizovanja. Centralni problem kod harizme je sledeći: dok je racionalna i tradicionalna vlast usmerena rešavanju svakodnevnih problema, zadovoljenju trajnih potreba, harizmatiska vlast se javlja prilikom savlađivanja nesvakidašnjeg, jedinstvenog položaja ugroženosti i krize. U stvarnoj egzistenciji tih izuzetnih stanja leži njena objektivna, a u potvrđivanju harizmatiskog vođe pri

³⁵ Upor. Maks Veber, *Legitimni poredak i tipovi autoriteta*, u zborniku *Teorije o društvu*, Osnovi savremene sociološke teorije, Vuk Karadžić Beograd 1969, str. 220—230; W. Sauer, *Die Mobilmachung der Gewalt*, u navedenoj knjizi Bracher, Sauer, Schultz, str. 688 i dalje, kao i zanimljivo izlaganje Ernsta Kasirera o tehnici modernih političkih mitova u knjizi E. Kasirer, *Mit o državi*, Nolit Beograd 1972, str. 271—288.

³⁶ Na Hitlerovim skupovima, ističe Hajden, nema slušalaca, već samo saučesnika. Rudolf Hes je ovo još ubedljivije formulisao: „Firer se mora hteti“.

savlađivanju krize njena subjektivna legitimacija.³⁷ Harizma postoji u čistom obliku, kako kaže Veber, samo u *statu nascendi*; čim se ponovo uspostavi svakodnevno stanje, iščezava njena objektivna, a time i subjektivna legitimacija i počinje proces obezličavanja harizme. Fašizam je karakterističan po tome što se iz temelja suprotstavljao ovom procesu obezličavanja i postavio sebi utopijsko-paradoksalan cilj da trajno očuva harizmatisku vlast u čistoj formi.³⁸ Kao glavno sredstvo poslužila je propaganda, sa čitavim nizom ingeniozno razvijenih stimulansa za buđenje javnog zanosa, koja je Hitlera i Musolinija učinila „vođama“, ulila im divinizirani sadržaj i podigla na pijedestal profanog kulta u mesijanskom oreolu. Doduše, beg u iracionalne sfere, u kojima politika postaje stvar vere i pogled na svet (*Weltanschauung*), odgovarao je vehementnoj potrebi dezorijentisanih masa: ipak su pravac koji je on uzeo i oblici u kojima se ispoljio bili rezultat svesnog makijavelističkog upravljanja. Mozak ove manipulacije u Nemačkoj bio je Jozef Gebels, a farsa pseudoparlamentarne manipulacije izbila je na videlo već 15. marta 1933, kada je Hitler, deset časova posle izbora, otvarajući sednicu vlade izbacio karakterističnu krilaticu: „Sada je neophodno čitavu aktivnost naroda skrenuti na čisto politički plan, pošto privredne mere moraju još čekati“. To je bilo, kako ističe Braher, otvoreno priznanje politike vlasti, uzdignuto na princip vladanja *panem et circenses*; beskrupuloznom političkom manipulacijom i demonstrativnim spektaklom, poput potsdamskog zasedanja, obezbediti se famoznim sredstvom *circenses*, pre

³⁷ W. Sauer, *op. cit.*, str. 689.

³⁸ Slično mišljenje iznose Dejvid Šenbaum, (*op. cit.*, str. 690) i Hana Arent. H. Arent piše da je ono čemu je težila vlast bilo nešto što nije mogla pružiti ni država ni goli vladajući aparat, već jedino pokret držan u permanentnom kretanju radi permanentnog ovladavanja svakim pojedincem. (H. Arendt, *op. cit.*, str. 489.) Šenbaum ističe da su u Trećem Rajhu harizma i birokratija nerazlučivo stopljene, dok su se u čuvenoj tipologiji Maksa Vebera one uzajamno isključivale. „Treći Rajh je bio država birokratizovane harizme i ništa manje država permanentne improvizacije... koja je održavala stabilnost preko kretanja (*stability through movement* — formula W. Sauera)“. (D. Schoenbaum, *op. cit.*, str. 189.)

nego što bude moguće organizovati drugu osnovu diktature — *panem*.³⁹

Po nizu svojih bitnih obeležja fašizam, naročito nemački, odgovara harizmatском modelu vlasti Maksa Vebera: sistem posebnih komesara i specijalnih opunomoćenika (koji odgovaraju apostolima harizmatскоg gospodara), nacionalsocijalističko obrazovanje (telesno i duhovno egzerciranje, testovi hrabrosti i izdržljivosti), mržnja prema pravu (naredbe vođe, kao presude harizmatскоg gospodara, umesto ustava i zakona), osvajačka i pljačkaška politika fašizma, četvorogodišnji plan, odnosno rat.⁴⁰ Poput većine diktatura i fašistički sistemi su pokušavali da formalni „legalitet“ novog poretka putem niza pseudoplebiscitarnih aktova aklamacije snabdeju „legalitetom“ opšte saglasnosti. Tako Hitler u ime mistične unije naroda i vođe u govoru od 7. oktobra 1935. ističe: „Ovih 68 miliona jesu naši naredbodavci. Svima njima mi smo obavezni... pred svima smo odgovorni. Oni zapovedaju našom aktivnošću. Jedino je narod naš gospodar“.⁴¹ Mada je fašizam svojim privrednim pokroviteljima, autoritarnoj buržoaziji, obećao ukidanje svih izbora on, po uzoru na oba Napoleona, po osvajanju vlasti ne preza od ponovnog korišćenja plebiscitarne aklamacije. Izbori su, naravno, bili farsa, jer narodu nije naređeno da glasa zbog slobodnog odlučivanja, već mu je, kao objektu i istovremenom nosiocu snažne propagandne akcije, bilo naređeno da terorističko osvajanje vlasti i racionalno potvrdi. Značaj plebiscita na planu propagandnog samopotvrđivanja režima uopšte je veliki, jer se fašistička vlast prividno demokratski legitimiše u stvari odozgo izdatim i usmerenim aktima saglasnosti, čime se narodu sugerise fikcija političkog saodlučivanja.

Autoritarna vlast koristi i strah kao provereno i sigurno sredstvo vladanja. Strah postaje stalna metoda vlasti; dolazi do njegovog institucionalizovanja u vidu otvorenog terora i manipulativne propagande. Problem „vođe“ se, kako piše Franc Nojman, sastoji u povezivanju

³⁹ Bracher, Sauer, Schultz, *op. cit.*, str. 155.

⁴⁰ *Op. cit.*, str. 689.

⁴¹ Cit. prema Bracher, Sauer, Schultz, *op. cit.*, str. 350.

sledbenika sa vođstvom stvaranjem neurotičnog straha, tako da bi oni propali bez identifikacije sa njim. Kada vođa naređuje izvršenje zločina, sledbenici nisu nikakvi zločinci već, naprotiv, po moralu koji vlada u grupi samo izvršioци moralnih dela. Međutim, savest, Nad-Ja, protestuje protiv morala zločinaca, jer stari moralni pogledi ne mogu u potpunosti iščeznuti. Osećaj krivice se tako potiskuje, što stvara paničan strah koji se može prevladati jedino identifikacijom sa vođom.⁴²

Još je Karlajl (T. Carlyle) isticao da je kult heroja neophodan element ljudske istorije i da on ne iščezava sve dok sam čovek ne iščezne. Karlajlova teorija, međutim, bila je romantičarska predstava heroizma, sasvim različita od savremenih političkih „realista“ 20. veka. Našem veku bilo je ostavljeno da stvori novu tehniku mita, i politički mitovi su se latili posla da promene ljude, kako bi bili u stanju da upravljaju njihovim postupcima i vladaju njima.⁴³ Fašistički vođi su postali vrhovni sveštenici nove iracionalne i tajanstvene religije i istovremeno veoma spretni i metodični manipulanti novom racionalno skrojenom mitskom ideologom.

⁴² Upor. F. Neumann, *op. cit.*, str. 184 i dalje.

Hana Arendt podvlači činjenicu totalne odgovornosti vođe, naime da svaki funkcioner ne samo što je postavljen od vođe, već da uopšte dok je u službi deluje kao direktno otelovljenje vođe. Totalna odgovornost vođe za sve, od spoljopolitičkih sporazuma do matematičkih i bioloških otkrića je za aparat funkcionera najvažnija fikcija pokreta, jer ona automatski isključuje da se funkcioner može osećati krivim i odgovornim za ono što je učinio ili se mora bojati da će biti pozvan na odgovornost (H. Arendt, *op. cit.*, str. 554 i dalje).

⁴³ E. Kasirer, *op. cit.*, str. 279.

VI Fašistička ideologija

Maks Veber je pisao da se nijedna vlast dobrovoljno ne zadovoljava samo materijalnim, ili samo afektivnim ili samo vrednosnoracionalnim pobudama kao osnovom za svoje dalje postojanje već da, naprotiv, svaka pokušava da probudi veru u svoju „legitimnost“ i da je održava. Veber čak tvrdi da svuda postoji „potreba“ svake moći, čak svake životne šanse uopšte za samoopravdanjem.¹ Čim nestane vere u legitimnost postojećeg poretka oslobađa se latentna sila i sistemu preti opasnost ukidanja. U klasnim društvima, pošto reprodukcija počiva na privilegovanom prisvajanju bogatstva koje je proizvelo društvo, sva ta društva moraju rešiti problem: raspodeliti nejednako, a ipak legitimno višak društvenog proizvoda. U kapitalizmu ovu funkciju preuzimaju buržoaske ideologije koje mogu da prihvate univerzalističku strukturu i da apeluju na opšte interese, zato što je, kako ističe Habermas, poredak svojine odbacio političku formu i preveden je u odnos proizvodnje koji, kako se čini, može samog sebe legitimisati; institucija tržišta može se oslanjati na pravednost svojstvenu razmeni ekvivalenata. Zato se sada buržoaska ustavna država, u kojoj se počev od Loka čuje glas racionalnog prirodnog prava, opravdava legitimnim odnosima proizvodnje, a produkcioni odnosi mogu se lišiti tradicionalne, tako reći „odozgo“ legitimisane vlasti.²

Za temu ovog poglavlja bitno je da se u sklopu ovako načelno formulisane funkcije buržoaske ideologije, mada uz znatna odstupanja u načinu i intenzitetu korišćenja preburžoaskog idejno-ideološkog arsenala, jedino adekvatno može sagledati fašistička ideologija i kritički osvrnuti na nju, kao na pojačan napor da se

ponovo učvrsti idejno opravdanje kapitalizma u periodima njegove najakutnije krize. Naravno da se fašistička ideologija ne može odrediti samo kao nastojanje da se opravda dalji opstanak kapitalizma. Ovim bi se ona izjednačila sa buržoaskom ideologijom uopšte, čime bi prestala da bude njena osobena struja s karakterističnim idejnim sadržajem i teorijskim pristupom nizu ključnih društvenih problema, u čemu se izražava njen donekle samostalan idejni kontinuitet. Različite idejne i političke struje, što trajno, istorijski postoje u redovima buržoazije, odnose se prema izuzetnoj situaciji u duhu svojih posebnih tradicija.³ Stoga i različiti politički putevi kojima je tražen izlaz iz krize nisu bili određeni samo posebnim društvenoistorijskim prilikama u pojedinim zemljama, već su bili u osnovi zacrtani u političkim i idejnim strujama i tradicijama, koje su se oblikovale davno pre kritičnog trenutka. U svakom slučaju, od konkretne krizne situacije, odnosno od snage vlasti i intenziteta pobune potčinjenih zavisice da li će buržoazija svoju vlast neposredno predstavljati ili prikrivati, da li će preuzeti ciničnu varijantu ideologije ili varijantu zamagljivanja.

U ovom opštem idejno-istorijskom okviru našem istraživanju je postavljen daleko uži zadatak, naime skiciranje osnovnih karakteristika fašističke ideologije, što se postiže usmeravanjem analize na više nivoa: od nivoa gole propagande podređene dnevopolitičkim potrebama do utvrđivanja jezgra iracionalističke filozofije i konzervatizma, svojstvenih kako fašizmu tako i drugim oblicima buržoaske ideologije. Metoda koja se ovde primenjuje je pretežno ideološko-kritička. Samosvest jedne društvene klase, koja se, istorijski posmatrano, javlja i interpretira, rezonuje i legitimise samo *a posteriori*, sučeljava se sa svesnim bićem, odnosno neposrednom praksom koja istorijski dejstvuje. Sučeljavanje odvaja privid ideologije od istorijske realnosti, odnosno društvenu uslovljenost lažne, iskrivljene svesti vladajućih buržoaskih grupa usled njihovih parcijalnih interesa. Ideološko-kritička metoda zahteva da se ta lažna svest konkretno

¹ Cit. prema J. Habermas, *Krize poznog kapitalizma*, str. 475.

² J. Habermas, *op. cit.*, str. 408.

³ Upor. Vojin Milić, *Buržoaski konzervatizam u savremenoj sociološkoj teoriji, Filozofija* 2—3, 1970, str. 17.

istraži kao moment onog istorijskog totaliteta kome pripada, kao stupanj onog istorijskog procesa u kojem je delatna. Kod fašističke ideologije mora se obratiti naročita pažnja apologetici, kao posebnom vidu ideologije, u kojoj se lažna svest pretvara u svesnu laž i upotrebljava čisto manipulativno. U vezi s tim treba istaći instrumentalan odnos prema nacionalnoj kulturnoj tradiciji, koji karakteriše svaku konzervativnu političku doktrinu, a naročito fašizam. Fašizam u tradiciji uvek pronalazi neke zaboravljene, ali „prave“ nacionalne stvaraoce i istovremeno se trudi da iz nacionalne prošlosti prisvoji što više već priznatih kulturnih i društvenih stvaralaca. Potrebno je, najzad, napomenuti da pored uporednog istorijsko-sociološkog razmatranja zajedničkih elemenata čitavog niza u različitim uslovima oblikovanih fašističkih ideologija, analiza ostavlja sebi pravo na izbor onog slučaja koji smatra paradigmatičnim, a koji će istovremeno ostali oblici uzimati kao istorijski uzor. Kada se radi o fašizmu, to je ideologija nacionalsocijalizma, kao istorijski najrazvijeniji oblik ove vrste buržoaske ideologije.

Pošto je staro teističko-transcendentalno legitimisanje, sa poslednjim pokušajem Fridriha Juliusa fon Štala (F. J. von Stahl) bilo razbijeno, a pošto se demokratsko legitimisanje nije činilo dovoljno stabilnim, glasnogovornik buržoaskog kriznog stanja s početka XX veka Karl Šmit već u ranim spisima proklamuje da će država moći preživeti jedino ako bude utemeljena na vanrednom stanju i zasnovana na diktaturi. Time je istovremeno potčinjena demokratija, a umesto monarhijskog stupa decizionističko utemeljenje državne vlasti. Tomas Hobs (T. Hobbes) i Donozo Korteza (D. Cortes) postaju klasici. Pošto smo se već ranije upoznali sa društvenoekonomskim uslovima ovog preokreta od buržoaske pravne ka buržoaskoj fašističkoj državi, na ovom mestu je potrebno osvrnuti se na idejno-istorijske premise restauracije buržoaskog konzervatizma, koji svoj najčistiji oblik dobija u fašističkoj ideologiji. Fašistička ideologija može se jedino adekvatno razumeti ako se ne posmatra izvan buržoaske misaone tradicije. Najbitniji momenti koji čine srž

fašističke ideologije nalaze se u potpuno razvijenom obliku u reakcionarnim strujama buržoaske filozofije i političke misli. Upravo u istraživanju ovog nivoa fašističke ideologije, „filozofskog jezgra“, a ne političke izborne propagande, jasno se pokazuje njen visok stepen srodnosti sa konzervativnom ideologijom, a kako je pokazao Markuze čak i sa liberalnom, čime se razotkriva njena prerušena buržoaska bit i utvrđuje zajedničko poreklo i funkcija ovih ideologija, naime legitimisanje društvenog poretka koji je već izgubio svoje istorijsko opravdanje pred umom. Što je oštrija protivrečnost između zahteva i stvarnosti buržoaskog poretka to je iracionalnija i agresivnija njegova ideološka legitimacija. Otuda i principijelna opravdanost Lukačevog istraživanja nemačke filozofije od kasnog Šelingeovog *sub speciae* pojačanog iracionalizma i objektivnog pripremanja fašističke ideologije.

Dva su aspekta buržoaske političke svesti od naročitog značaja u proučavanju razvoja ideologije od konzervatizma ka fašizmu: autoritarni nacionalizam i filozofski iracionalizam.

U istoriji i tradiciji nacionalizma ogleda se istorija evropske buržoazije. Nacionalizam je u svom nastanku bio oružje buržoazije u borbi protiv feudalizma i apsolutizma. Francuska buržoaska revolucija nije bila ideološki pripremljena samo engleskim i kontinentalnim učenjem o društvenom ugovoru, već i decidiranom buržoaskom, tj. antifeudalnom, antiklerikalnom i antiapsolutističkom interpretacijom pojma nacije. Ovom revolucionarnom buržoaskom pojmu nacije suprotstavice se već sredinom prošlog veka prva struja buržoaskog konzervatizma s idejnim arsenalom feudalno-apsolutističke ideologije iz doba restauracije.⁴ Ova dva u početku samostalna

⁴ Iako je za ideološki-kritički pristup fašističkoj ideologiji od neobičnog značaja razumevanje njene konzervativne idejne prethodnice, u idejnoistorijsku analizu konzervatizma nećemo se ovde bliže upuštati. Udeo ove razvojne linije apsolutističko-birokratske i konzervativne buržoaske misli u nastajanju fašističke ideologije uspešno je prikazan u više radova, od kojih treba istaći sledeće: Đerđ Lukač, *Razaranje uma*; K. fon Klemperer, *op. cit.*; Ljubomir Tadić, *op. cit.*; V. Milić, *op. cit.*; Kurt Lenk, *Kon-*

i suprotstavljena idejna toka buržoaske ideologije će se sa razvojem kapitalizma sve više međusobno približavati, da bi se u periodima njegove akutne krize u potpunosti stopila u novom odbrambenom idejnom bloku kapitalizma, fašističkoj ideologiji. Kritika revolucionarne prosvetiteljske misli, reakcionarna kritika kapitalizma i liberalne buržoaske demokratije s idejnim korenima u feudalno-apsolutističkoj ideologiji približiće se, naročito u Nemačkoj posle učvršćenja buržoaske vladavine i sa početkom ekspanzije kapitala, izobličenoj ideji nacionalizma, pružajući zajedničku podlogu ideologiji imperijalizma i izvanredno se međusobno dopunjujući. S jedne strane, neoapsolutistički autoritarizam i antiparlamentarizam pokazuju se neobično povoljnim sredstvom opravdanja represivnih potreba monopolnog kapitala i njegove centralizacije unutar sistema, dok se, s druge strane, autoritarni nacionalizam u svom rasističkom kvazinaučnom obličju javlja kao najinstrumentalnije obrazloženje ekspanzivne težnje kapitala, koji na taj način dokazuje „prirodnoučnu“ uslovljenost i nužnost svog širenja. Unutrašnja potreba za legitimisanjem vučje politike monopolnog kapitala sjedinila je, dakle, do tada suprotstavljene elemente buržoaske ideologije: izvitopereni nacionalizam i buržoaskom društvu prilagođeni i istovremeno primereni politički autoritarizam. Društvenointegrativna funkcija ovog ideološkog amalgama pokazala se naročito efikasna u neutralizovanju kapitalizmom izazvanog nezadovoljstva različitih društvenih grupa, prvenstveno posredstvom nacionalističkih ideja, pretvarajući ove slojeve i grupe u aktivne saveznike vodećih kapitalističkih grupa u realizovanju njihove spoljne politike i, istovremeno, u borbenu snagu protiv svih demokratskih i socijalističkih težnji u zemlji.

U Nemačkoj, poput industrijske revolucije koja nije dovela do učvršćenja moći i političke samosvesti građanstva, već je preko koalicije sa buržoazijom ojačala pre-

servativismus u zborniku *Formen bürgerlicher Herrschaft, Der bürgerliche Staat der Gegenwart*, hrsg. von R. Kühnl, Rowohlt, Reinbek 1972, str. 131—154.

buržoaske, feudalno-apsolutističke snage, ni ideja nacije i nacionalizma nije doprinela, pre svega, jačanju buržoazije, već preburžoaskih struktura. Tako je nemački nacionalizam već u svom početku sadržao kako prosvetiteljske, liberalne i buržoasko-revolucionarne tako i restaurativno-iracionalne tendencije. Ove poslednje, naravno, iz razloga političkog oportunitizma nisu se, po pravilu, javljale u obliku gole apologije feudalno-apsolutističkog režima, već u obliku veličanja „nesebične“ dužnosti i žrtvovanja za naciju i državu.⁵ Dok su prosvetiteljsko-liberalna strujanja nemačkog nacionalizma posle Bečkog kongresa, u epohi restauracije sve više gubila u uticajnosti i značaju, a posle neuspele revolucije od 1848. bila u potpunosti poražena, antiliberalna i partikularistička tumačenja nacije, koja su postulirala nadnacionalni nemački karakter, prihvaćena su od nemačke romantike, produbljivana i dalje iracionalizovana. Linijom religijskog samouništenja Nacija je shvatana kao nadlični, ali i protivlični apsolut, koji počinje u svojoj apsolutnosti tamo gde prestaje razum a počinje osećaj. Veličinu demokratskog uma gurnulo je u stranu slavljenje romantično obojenog genija, kao izuzetne, čak demonske moći, koja se racionalno pokušava, ali ne uspeva odrediti. Intuitivno naslućivanje suprotstavlja se racionalističkom razumevanju.⁶ To sve će uz glorifikovanje dužnosti i žrtve pružiti psihološku osnovu autoritarno-mazohističkom karakteru nemačke buržoazije i njenom podložništvu na osnovi harizme jedinom i stvarnom autoritetu: vođi, spasiocu, izbavitelju. Svojim konzervativnim delom nemačka romantika pored antinapoleonovskog patriotizma, postaje tako druga idejna protivstruja usmerena protiv tradicije prosvetiteljstva i ideja francuske revolucije, a time i najvažnija osnova političko-filozofskog iracionalizma.

Između dva svetska rata stara konzervativna ideologija doživljava u Nemačkoj renesansu. Dvadesete godine

⁵ O ovoj razvojnoj liniji nemačkog nacionalizma upor. Đ. Lukač, *op. cit.*; H. Plessner, *op. cit.*; H. Grebing, *op. cit.*

⁶ Upor. Lj. Tadić, *op. cit.*, str. 114—115.

postaju u Nemačkoj period „razjarene tradicije“. Doživljaj rata podmladio je nemački konzervativizam, koji u Vajmarskoj Republici biva oživljen najpre u antidemokratskim, antisocijalističkim i antiliberalnim redovima reakcionarne nemačke inteligencije. Kritika racionalizma pretela je da preraste u potpuno poricanje uma i duha, koji su posmatrani kao „zapadni import“. „Duša“ je suprotstavljena „duhu“, a „život“ i „doživljaj“ u biološkoj interpretaciji imali su da sažegu duh i pojmovno rasuđivanje,⁷ da bi se umesto društvene zajednice aktivirala zajednica krvi. Proglašavanjem krvne zajednice za prirodnu sudbinu poriče se demokratska ideja slobodnog voljnog odlučivanja čoveka i njegova sposobnost upravljanja prirodnim i društvenim odnosima. Vulgarizovana filozofija života i njena „stvaralačka snaga doživljaja“ trebalo je da svojom naturalističkom sugestivnošću zatru tragove racionalizma i demokratije i utru put nacionalnom „vođi“, otvoreno proklamujući da su kategorije razuma i uma kategorije demokratskog ološa, dok stvarno otmeni ljudi prisvajaju svet samo na osnovu intuicije.⁸ Svi ovi procesi odvijali su se u atmosferi nemačke romantike, „čarobnom izrazu nemačke osećajnosti i patiniranosti duše“, koja se opasno srodila sa demonskim iracionalnim životnim snagama. Germanskim idealom „Večnog jutra“ bio je omađijan iracionalizam od Joahima fon Florisa do Melera van den Bruka (M. v. d. Bruck) i Alfreda Rozenberga (A. Rosenberg) koji Fridriha Velikog naziva „Fridrihom Jedinim“ i smatra „prvoborcem i gibelinom“ u pobuni nordijske duše protiv hrišćansko-ka-

⁷ Kada je u jesen 1929. fizičar Ervin Šrediger (E. Schrödinger) izrazio sumnju u fizikalno važenje uzročnih zakona, Štraserove nacističke berlinske novine su pisale: „Naravno, ideja uzročnosti se srušila, vera u sudbinu, u jedinstveno, ponovo počinje da vlada, racionalni svet se ruši, i ovo ne važi samo za fiziku, već za sve životne procese. Tamo gde zakazuju objašnjenja, mora srce pružiti osećaj; logiku zamenjuje osećaj; nacional-socijalizam je najsnažnije sredstvo protiv principa uzročnosti“ (K. Heiden, *op. cit.*, str. 263.)

⁸ Upor. H. J. Lieber, *Die deutsche Lebensphilosophie und ihre Folgen*, u zborniku *NS und die deutsche Universität*, kao i Đ. Lukač, *op. cit.*, str. 320 i dalje.

toličkog univerzalizma. Često se ističe da su Nemci narod romantične kontrarevolucije protiv filozofskog intelektualizma i racionalizma prosvetelosti, narod pobune muzike protiv književnosti, mistike protiv jasnosti. Pošto romantika veliča iracionalnost i prošlost, ona se udružuje s mrakom protiv duha. Romantizam visoke tehnike pretvorio se pod fašizmom u histerično varvarstvo inspirisano idejom o porobljavanju sveta, a idealno geteovsko-nemačko biće preobrazilo se kroz prizmu romantike, kroz vilhelmovsko carstvo i, najzad, za Hitlerova vremena u tragičnu parodiju.

Individualizmu, koji je idejnoistorijski potekao iz učenja o prirodnom pravu, a politički iz francuske revolucije, fašizam je u Italiji suprotstavio jedno kvazireligijsko ubeđenje, filozofiju i veru u *italianitu*: veru u nadindividualnu bit nacije, koja je začeta u rimskom carstvu, u *Imperium Romanum* ojačana svetskom snagom kato licizma, a u fašizmu doživela istorijsku kulminaciju. To je, kao i u Nemačkoj, bilo konzervativno-narodno stanovište, koje ne posmatra naciju kao proizvod društvenoekonomskog razvitka niti kao idejnu celinu, već nadindividualnu bit nacije biološki utemeljuje kao prirodni proizvod i vezu generacija. Filozofsku osnovu ovde je predstavljao Đentilijev aktualizam. Aktualizam je apsolutna filozofija imanencije, koja odriče svaku transcendentalnu stvarnost. Izvan aktualiteta ideje. Zajedno sa slavljenjem intuitivnog delanja i sile ona propagira mitologiju i misticizam, a izjašnjava se za indeterminizam u borbi protiv racionalizma (liberalizma, demokratije, prirodnog prava i socijalizma).⁹ Pobeda romantike krvi nad istorijskim patriotizmom buržoazije bila je istovremeno izraz dubokog nerazumevanja, njene društvene nesigurnosti, pometnje i slabosti.

Pored naglašavanja značaja idejnih nacionalnih tradicija Nemačke i Italije i utvrđivanja zajedničkih paralela, koje su na donekle sličan način izazvale antiracionalističku i antiprosvetiteljsku fašističku reakciju, treba ipak istaći i širi evropski karakter ove duhovne reakcije.

⁹ Upor. Heinrich Walter, *op. cit.*, str. 119—121.

Fašistička ideologija nije goli oportunistički makijavelizam niti autohtono antizapadnjačko nemstvo, već je njeno ishodište daleko složenije: to je problem globalnoevropskih dimenzija. Kao protivstruja modernom racionalizmu, antiintelektualna filozofija čina sadrži u sebi ideologiju „stvaralačke“ vizionarske ljudske volje, otelovljene u harizmatikom slavljenju heroja u smislu tradicije od Karla Lajla do Štefana Georga (S. George), dakle opšteevropskog porekla koja seže do početaka XIX veka. Stvaralačka životna snaga i iracionalna intuicija vrednosti su vitalističkog misticizma, koji se od Ničeove i Bergsonove kritike kulture, preko Sorelovog učenja o sili, uliva u političku teoriju i kao takav predstavlja u fašističkoj ideologiji istovremenu pobedu nad „zapadnim i boljševičkim čovekom“, negirajući svom žestinom njihovo zajedničko idejnoistorijsko razvođe — prosvetiteljski pojam uma. Globalnoevropskom nasleđu pripada, takođe, i ideja borbe, kod koje se ponovo srećemo s idejnoistorijskim oslanjanjem na stara strujanja, koja pod impulsom prirodne nauke proklamuju socijaldarvinizam i borbu za opstanak kao princip društvenog i političkog života, služeći se pri tome na pravno-sociološkom nivou formulom Karla Šmita o odnosu prijatelj — neprijatelj, kao temeljnom strukturalnom principu političkog. U krugu ovih ideja treba konačno pomenuti i često citiranu krilaticu o spasavanju hrišćansko-zapadne kulture od jevrejskog boljševizma, odnosno krilaticu o fašističkom bedemu od svetske opasnosti komunizma, iako analiza fašističke ideologije, naročito Hitlerovog stava po pitanju religije, ne izaziva nikakvu sumnju o principijelnom antihrišćanskom ubeđenju fašizma, koje je prigušivano samo iz taktičkih razloga učvršćenja vlasti. Rozenbergov pokušaj ponovnog oživljavanja starogermanskih, nordijskih herojskih mitova u obliku specifičnog antihrišćanskog, religiozno potpuno amorfno bezvernštva, uslovljen sve snažnijim opadanjem društvenointegrativne funkcije religije u periodu ekspanzije kapitalizma, najubedljiviji je dokaz da buržoaska ideologija može izkazati svoju reakcionarnu bit i van religijskih okvira. Pređimo sada na izlaganje njenih najvažnijih aspekata.

Herbert Markuze ističe da fašistička ideologija ima svoje idejne izvore u filozofiji života, iracionalizmu, naturalizmu i univerzalizmu. Stvaranjem „prave zajednice“, u kojoj bi bila institucionalno osigurana nadmoć celine nad delovima, u političkoj ideologiji iracionalizma u različitim oblicima se javlja težnja za prevazilaženjem liberalnog individualizma. Univerzalistička koncepcija ističe apsolutnu primarnost na apstraktno homogen način protumačene društvene celine nad individuum: „Celine se programski mistifikuje; ona se ne može rukama opipati ni očima videti... Kao realan predstavnik te celine istican je u političkoj teoriji narod, kao jedno bitno „prirodno organsko“ jedinstvo koje se postavlja iznad svake podele na klase i interesne grupe.“¹⁰

Povratak narodu nije samo utapanje anarhičnog pojedinca u celinu, već je i povratak biološkom svetu, čiji se apsolutni determinizam prenosi na društveni plan. Stvarni osnovi univerzalizma leže u ekonomskoj strukturi društva monopolnog kapitalizma, koje čini sistem čvrstih zavisnih odnosa moćnih koncerna i banaka. To je džinovski proces monopolizacije, koji je sahranio „anarhiju“ kapitalizma slobodne konkurencije i koji sada postavlja zahtev za univerzalnim važenjem. Pošto ideja narodne zajednice nastoji da se predstavi kao ideja besklasnog društva, a pošto privatnosopstvenički fundament tog društva nije uopšte doveden u pitanje, ona se neminovno javlja kao ideologija zamagljivanja klasnih protivrečnosti, koja nastoji da interese vladajuće klase obuče u univerzalističko ruho opštedruštvenog interesa. Teorija o „narodnoj zajednici“ odbacuje primaran značaj ekonomskih odnosa i, nasuprot tome, postulira načelo da društveni život određuju, pre svega, idejno-moralni principi. Od Osvalda Špenglera, preko Rozenberga do Hitlera, provlači se ovaj motiv buržoaskog iracionalizma, filozofije života i na narodni način kostimiranog fašističkog idealizma. Univerzalizam koji se poziva na autoritarno uređenje društva kako u kapitalističkom preduzeću tako i u državi, uvek je imao bitnu funkciju da unutrašnje pro-

¹⁰ H. Marcuse, *op. cit.*, str. 20.

tivrečnosti kapitalističkog društva zamaglili i suzbije u ime „narodnog organizma“, jedne više celine opštih narodnih interesa, opravdavajući najčešće podređeni položaj radničke klase višim poslanstvom i superiornošću same nacije, poznatim mehanizmom psihološke kompenzacije, u koji se nužno uvlačila iracionalna identifikacija pojedinca sa narodom.

Kao komponente fašističke ideologije organicizam i naturalizam su u tesnoj vezi s univerzalizmom. Ova shvaćanja društvenoistorijskih zbivanja polaze od večne i nepromenljive prirode. Priroda kao „krv i zemlja“ postaje osnov ljudske istorije. Time se naturalizam suprotstavlja svakoj smisaonoj, racionalno protumačenoj ljudskoj praksi i ističe besmislenost i nemogućnost istorijske promene, jer priroda u kojoj je sve ukorenjeno jeste sinonim za nešto „stabilno, zdravo, vredno i sveto“, pa ga upravo zbog toga ne treba menjati. Idealizacija seljaštva kao najznačajnijeg sloja, kao oličenje veze sa rodnom grupom, zajednički je element svih fašističkih ideologija, bez obzira na udeo seljaštva u društvenoj strukturi.¹¹

Centralni element je antejski seljak koji crpe snagu iz zemlje. Sa propašću seljaštva propada i nacija, jer je iskorenjena iz zemlje koja je hrani i iz koje crpe svoju životnu snagu. Ovaj idealizovani seljak je, u stvari, mistifikovani subjekt koji, kako se izrazio jedan naš pesnik, „pevući pase tuđa stada“ i koji kroz tu svoju pesmu i veru prevazilazi svest o neizmirljivosti svojih društvenoistorijskih interesa. U ovom biologizmu, povratku zemlji i seljaku, konzervativizam je suštastveno neumitan; nacija koja izvire iz krvi i tla je jedan konkretan sistem vrednosti, iskustvo savladano i oličeno u obrascu, apsolutno determinišuća sila koja „oslobađa“ od imperativa izbora,

¹¹ Iako je stvarni značaj seljaštva u Nemačkoj bio znatno manji nego u drugim zemljama gde su se javljali fašistički pokreti, njegova idealizacija je vrlo naglašena u ideologiji nacionalsocijalizma. Ova rasističko-naturalistička tendencija u Nemačkoj dovedena je do ekstrema u Zakonu o naslednom seljačkom posedu od 29. IX 1933. Po ovom zakonu istražuje se čistota seljakove rase unazad do 1. januara 1800. godine. Ukoliko bi među seljakovim precima do toga dana unatrag bilo primesa strane krvi, koja nije srodna nemačkoj, on nema pravo ni na titulu seljak ni na nasledni seljački posed.

a samim tim suštinski i od imperativa svesti. Tako je umetnost izbegavala industrijski svet i umesto toga predstavljala plave žene i žuta žitna polja, a seljak je bio „hladni izvor naroda i kičma odbrambene snage“.

Međutim, sam Hitler nije se trudio da prikrije ekonomske motive idealizacije seljaštva. Tako je on pisao da snaga naroda zavisi od raspoložive zemlje koju taj narod naseljava i da industrija i trgovina mogu samo delimično povećati snagu naroda. Jačanje naroda zavisi od obradive zemlje, „zemlje za nemački plug“ koju treba osvojiti i raspodeliti vojnicima.

Ipak je u ideologiji nemačkog i italijanskog fašizma idealizacija seljaštva bila samo šira idejno-naturalistička podloga konkretnije društvene koncepcije sitnoburžoaskog antimonopolnog socijalizma sitnih preduzetnika, dok je u ideologijama fašističkih pokreta nerazvijenih, pre svega balkanskih zemalja, plemenska iluzija patrijarhalnog sela zauzimala centralno mesto. Može se uopšte tvrditi da udaljenost tačke u prošlosti na koju se premešta težište reakcionarne fašističke društvene utopije zavisi, pre svega, od razvijenosti postojećeg kapitalističkog sistema. Sa tog stanovišta treba i posmatrati razlike, na izgled kvalitativne, između nemačkog i italijanskog fašizma i fašizama koji su nicali u nerazvijenim zemljama. Fašistička ideologija se u ovim nerazvijenim zemljama situira mahom nesmetano u religijski okvir, za razliku od Italije i Nemačke, gde je fašizam znatno teže usklađivao svoj odnos sa crkvom.¹² Romantično idealizovanje selja-

¹² Ovaj odnos bio je naročito složen u konfesionalno pcepapanoj Nemačkoj. Nemački fašizam izazvao bi protiv sebe polovinu stanovništva da se identifikovao samo sa jednom konfesijom. Zato je on ideološki morao posegnuti za tradicijom koja je sve Nemce činila nezavisnim od konfesija. Tu tradiciju fašizam je našao u „pozitivnom hrišćanstvu“ (koje proglašava obe konfesije podjednako vrednim narodnim osloncima), u prehršćanskoj nemačkoj prošlosti. Time nacionalsocijalizam prima izvesne neobebožničke elemente koji su mu otežavali sporazum sa crkvom. Međutim, savez je ipak uspostavljen i crkva je i u Italiji i u Nemačkoj do poslednjeg trenutka zahtevala od svojih vernika poslušnost prema fašističkom državnom aparatu i žrtvovanje u ratu, čime je nesumnjivo mnogo doprinela ideološkom opravdanju i političkoj stabilnosti fašizma.

štva uz sinhronizovani uticaj iracionalizma i nacionalizma odvija se, pre svega, po neposrednim utilitarnim razlozima aktuelnog istorijskog trenutka; ono predstavlja regresivan ideološki pokušaj da se povrati autoritet i ugrožena svetost postojećeg u periodu kada tradicionalna buržoaska sredstva legitimisanja zakazuju.¹³

Ideologema o prirodnoj datosti postojećeg ima duboke istorijske korene i ne može se ograničiti samo na fašističku epohu. Ona se javlja već posle francuske revolucije u učenjima De Mestra (J. De Maistre) i Bonala (V. Bonald), sa sličnim dokaznim materijalom kao kod fašističkih teoretičara, naravno u teološkom obličju. Ne poriču se samo progresivne ideje buržoaske teorije društvenog ugovora, već i svaka povezanost izgradnje društva i kategorije uma (Hegel). Priroda, koju slavi organizam, piše Markuze, nije nikakav činilac proizvodnje u kontekstu stvarnih proizvodnih odnosa, niti uslov proizvodnje niti, čak, istorijska osnova čovekovog razvoja. Ona naprosto prerasta u mit i kao mit ona prikriva organizacijsko izopačavanje i istiskivanje istorije iz društvenih procesa. Priroda postaje najveća antiteza istoriji.¹⁴

Prikovan za Zemlju ritmovima ovog romantičnog idealizovanja, u čijoj je suštini „strah od istorije koje nema bez pomeranja“, ovaj seljak je celosno-jedinstven, jedan, i u toj svojoj nedeljivosti besmrtan. Naturalističko-organizacijska teorija uzdiže statičko iznad dinamičkog, konzervativno nad revolucionarnim. Pretvarajući se u apoloigju tradicije i deistorizovanjem društvenog zbivanja ona u stvarnosti postaje oruđe konzervativnog interesa za stabilizovanje društvenih odnosa, koji se više ne mogu opravdati pred instancom uma. Insistiranje na legitimnosti prirodnog organskog razvoja vodi naturalizovanju monopolne kapitalističke privrede i sankcionisanju njene

¹³ Bliže o fašizmu u nerazvijenim balkanskim zemljama upor. Mikloš Lacko, *Koncept o fašizmu u jugovostočnoj Evropi*, Akademiai, Kiado, Budapest 1970; Ladislaus Hory und Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, 2. Aufl., Stuttgart 1965. i našu studiju *Srpski fašizam i sociologija*, *Sociologija* 2, 1974. (9. XVI).

¹⁴ H. Marcuse, *op. cit.*, str. 37.

represivne prirode. Međutim, inauguracija društvenoekonomskih odnosa u prirodni poredak, i klasnih razlika u sudbinsku zajednicu, još uvek ne isključuje mogućnost razotkrivanja eklatantnih klasnih razlika u dnevnoj praksi. Da bi se ovo izbeglo, u fašističkoj ideologiji pribegava se radikalnom poricanju materijalne sfere bića. Čovekova zemaljska sreća, koju buržoaski fašistički poredak drastičnim produblivanjem klasnih razlika i autoritarizmom svesno uzurpira, u ideologiji se denuncira na račun „idealnih vrednosti“, kao čast, dužnost, poslušnost, heroizam itd. Trajno uprezanje radnika u forsiranu proizvodnju oružja za ekspanzivne ciljeve fašističkog režima iziskivalo je ideološko obrazloženje u obliku poimanja čitavog života samo sa stanovišta dužnosti i rada. Krajnje cinički, i nimalo hegelovski, zvuči parola u koncentracionom logoru: „*Arbeit macht frei*“. Masovna beda prećutno se priznaje kao pretpostavka uspeha zajednice, a zadatak ideologije je da uveri mase u neophodnost siromaštva i oskudice. Pervertiranje prirodnosti i idealizma čini od nevolje vrlinu, a od bede sudbinu, proglašavajući istovremeno svaku težnju za srećom i materijalnim blagostanjem za greh i krivicu. Dok fašistička ideologija, s jedne strane, traži stalni, gvozdeni, skoro cinični realizam, ona, s druge strane, nudi „idealne“ vrednosti, kao prvi i jedini smisao života, pozivajući na spasavanje „duha“.¹⁵ Ovu filozofiju koja se završava nihilističkim terorom Markuze naziva „herojsko-narodnjačkim realizmom.“

U svakom obuhvatnijem ideološkom sistemu formulisana je manje ili više eksplicitno određena koncepcija čoveka, te stoga potpunije razumevanje neke ideologije zahteva da se razjasni zamisao o čoveku koja je u nju ugrađena. Mada se iz dosadašnjeg izlaganja, koje se mahom odnosilo na neposredne konsekvence fašističke prakse, mogao manje ili više jasno sagledati njegov antiindividualistički antropološki stav, potrebno je ukazati i na neka specifičnija idejnoistorijska izvorišta ovog shvatanja. Markuze je pokazao da fašistički univerzalizam znači otvoreno osporavanje da pojedinac može izgraditi auto-

¹⁵ H. Marcuse, *op. cit.*, str. 41.

noman idejni i praktični odnos prema društvu, zasnovan na racionalnom odnosu prema iskustvu. Dok liberal, kako piše Klemperer, posmatra čoveka i društvo onakvim kakvim oni treba da budu po njegovom mišljenju, naime postojani i ustanovljivi, dostupni racionalnom ispitivanju, konzervativac i fašista ga vide onakvim kakav je — naime, subjektivan i nepristupačan racionalnom ispitivanju i definisanju. Tu se može naći zajedničko ishodište konzervatizma i fašizma — romantika. I fašizam i konzervatizam, kao oblici iracionalizma, u sukobu „uma“ i „života“ staju na stranu ovog poslednjeg.¹⁶ „Život“ je nesumnjivo kako konzervativna tako i fašistička ideja; ipak ona u fašističkom tumačenju doživljava ekstreman antiintelektualan oblik. Ovo je u neposrednoj vezi sa psihološkom strukturom fašiste, koga karakteriše metafizičko mišljenje, pobožnost, podređenost apstraktnim etičkim idealima i vera u božansko poslanstvo „vođe“.¹⁷ Konzervativna vera u „ljude rođene da vladaju“ postaje pokretna opruga vezanosti fašističkih masa uz „vođu“, kao psihološka osnova sopstvenog dobrovoljnog svrstavanja među sledbenike.

Konzervatizmu i fašizmu zajedničko je, takođe, pesimističko shvatanje ljudske prirode: čovek je od prirode zao i stoga ga treba zauzdati silom, verom, predrasudom, pozivom na „večne zakone“ i „stečena prava“. Fašistička ideologija vođe je najdrastičnija konsekvencija

¹⁶ K. von Klemperer, *op. cit.*, str. 34; Đ. Lukač, *op. cit.*, str. 27.

¹⁷ Autori koji su ispitivali psihologiju fašizma došli su do zaključka da se radi o „neurozi ekstremnog konformizma“ (G. Allport), tj. o slepoj poslušnosti svojim nadređenima, ali i svojoj ideologiji, koja je bila na stanovištu socijalnog darvinizma, o potrebi istrebljenja najkraćim putem čitavih etničkih grupa. Kako piše Rudi Supek, pored tipičnih sadista, onih koji se naslađuju patnjama žrtve, u fašizmu postoji jedan oblik okrutnosti koji vuče svoj koren iz grupne logike uništavanja, gde se pojedinac kao pojedinac ne identifikuje suviše sa svojim žrtvama, gde se on oseća predstavnikom jedne kolektivne volje, ali gde on ostaje samo organ te kolektivne volje, a ta mu nalaže da uništi neprijatelja. Radi se o hladnoj i ravnodušnoj okrutnosti, koja više cilja na učinak — uništenje protivnika, nego na odnos sa njim — mučenje i uživanje u njegovim mukama. (Upor. Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Socijalno-psihološka razmatranja, Radnička štampa, Beograd 1973, str. 205 i dalje.)

ovog mistično-hereditarnog shvatanja nepromenljive ljudske prirode, težnje za autoritetom i bespomoćnosti pojedinca. Jednom rečju, civilizacija je nezamisliva bez statelatjskog autoriteta.¹⁸ Ovi elementi konzervativnog mišljenja se na paradoksalan način istovremeno povezuju sa onim načinom mišljenja koji se u znatnoj meri razlikovao od klasičnog konzervativnog rezona: beskrupulozna apologija čina, kvazirevolucionaran sitnoburžoaski radikalizam sa ponekom socijalističkom idejom. Upravo ovo nekonzistentno jedinstvo načela klasičnog konzervatizma i sitnoburžoaskog radikalizma je bitna pretpostavka svakog fašizma, koje ga razlikuje od zatvorenog konzervatizma. Protivnici prosvetiteljstva razlikuju se samo u načinu kojim podvrgavaju sudbinu čoveka autoritetu, bogu ili bilo kojoj drugoj anonimnoj sili. Isti cilj se, dakle, postiže različitim sredstvima: Hitlerovim autoritetom providenja ili Božanskom kaznom Edmunda Berka. Nepogrešivost autoriteta nije racionalno utemeljena, odnosno nije znak neke nadmoćne inteligencije već, štaviše, saveza sa nepogrešivim silama istorije ili prirode, koje na kraju uvek moraju pobediti. Tako se u fašistički iracionalizam umeće i osobita nereligijska eshatologija, pre svega zbog mobilizatorsko-manipulativnog cilja.¹⁹

Fašistička „politizacija“ smerala je razaranju privatne, individualne sfere u čoveku, koju je buržoaska liberalna filozofija posmatrala kao prasojevstveno područje

¹⁸ Lj. Tadić, *op. cit.* str. 267.

¹⁹ Na ovaj brutalni cinički antiindividualizam u teoriji logično se nadovezala fašistička praksa fizičke i moralne egzekucije ličnosti. „Mučeništvo je“, kako kaže Hana Arendt, „prvi put u istoriji postalo nemoguće zahvaljujući čitavom sistemu zaboravljanja, kojim je i smrt učinjena anonimnom. Zapadni svet nije ni u svojim najmračnijim periodima uzurpirao ubijenom neprijatelju pravo na sećanje. Ahil je otpratio Hektora do groba, a i despotske vlade su poštovale mrtvog neprijatelja. U KZ logorima, međutim, smrt je učinjena anonimnom... umiranju je oduzeta smisao koju je uvek imalo. Pojedinac je oduzeta smrt, kao dokaz da on ne pripada nikome niti da njemu išta pripada.“ (Upor. H. Arendt, *op. cit.*, str. 661 i dalje.)

Sa različitim globalno-političkim ciljem, na žalost, ova praksa organizovanog zaboravljanja je primenjivana i u periodu stalinističke diktature u SSSR-u, iako nije imala svoje teorijsko utemeljenje.

je slobode i individualnosti, i potpunom stavljanju čoveka na raspolaganje režimu. Tu se, takođe, manifestuje razlika između fašizma i konzervatizma. Napad na privatnu sferu, koji fašizam naziva „borbom protiv apolitične borniranosti i neukorenjenog kritičizma“, pripreman je duže vremena u iracionalnim strujanjima filozofije života. Ova prefašistička strujanja proklamovala su smrt onog buržoaskog mišljenja koje se još pozivalo na vrednosti kakvog-takvog individualizma i lične bezbednosti i, nasuprot tome, postulirala iracionalni nihilizam, autoritarizam i političko-imperijalističku ekspanziju. Razlika između Krika (E. Krieck), Bojmlera (A. Beumler), Rozenberga i starijih predstavnika filozofije života, Špenglera i Klagesa (L. Clages) nije samo u opadanju filozofskog nivoa, već i u tome što su kućni filozofi nacionalsocijalizma otrgli iracionalni pogled na svet od vezanosti za individuu i preko načela univerzalizma učinili ga politički delotvornim. Dakle, razliku između ideologija konzervatizma i fašizma, obeju u suštini buržoaskih, na opštem idejnoistorijskom planu (pored izdvajanja specifičnih ideologema: rasizam, antisemitizam, antimasonizam itd.) treba tražiti unutar kontroverze racionalizam-iracionalizam, na njenom užem segmentu individualizam-univerzalizam. Iako se u nizu konzervativnih ideologija srećemo sa organskim univerzalističkim tendencijama, u fašističkoj ideologiji one dostižu idealno-tipski oblik.

U okviru same fašističke ideologije do ekstrema je razvijena nacionalizmu svojstvena tendencija da se racionalni odnosi svedu na organske, da se humanistička problematika zameni biološkom, da se ljudskim pravima suprotstavi socijalni darvinizam. Polazna tačka i osnovna tendencija u prelazu nacionalizma u rasizam je borba protiv demokratije, protiv „nenaučne“, „protivprirodne“ ideje o jednakosti ljudi. Nacionalizam se ne zadovoljava istorijskom izvesnošću nacije, već je nastoji produbiti u njenoj vitalnoj biološkoj egzistenciji. Ova tendencija izvire iz latentne socijaldarvinističke strukture nacionalizma, koja mešanjem tobožnje prirodnonaučne egzaktnosti i razbarušene mistike stvara teoriju rasne superi-

ornosti, novo pseudonaučno opravdanje imperijalističke ekspanzije. U Nemačkoj, zemlji koja je gajila tradicionalnu slabost prema fusnotama, ova pseudonaučnost izazivala je utisak originalnog istraživačkog rada ne samo kod neobrazovanih masa već i kod vrhunskih intelektualaca.

Teorijska i funkcionalna osnova fašističke ideologije je rasna teorija. Naime, jedna od bitnih funkcija nacionalizma od njegovog nastanka do danas je da prikrije i ukloni iz društvene svesti klasne suprotnosti i klasnu borbu i da ih zameni borbom protiv nekog unutrašnjeg ili spoljašnjeg „opšteg neprijatelja naroda“. Stvarni mehanizam ove strategije je buđenje u širokim narodnim slojevima primitivnih nagona unutar grupnog i vangrupnog ponašanja, tj. mobilisanje ovog borbenog entuzijazma koji ljudske grupe pokazuju kada svoju grupu treba braniti od biološke ugroženosti radi samoodržanja.²⁰ I, najzad, pripadnost čistoj rasi je biološko-aristokratski princip izbora. Istovremeno nastaje ona duhovna i moralna atmosfera u kojoj je iracionalno obrazložena rasna teorija mogla postati naknada za religiju očajnih i fanatizovanih masa. Grandiozno uprošćena shema dobra i zla, smeštena u biološko-rasistički okvir, služila je kao najobuhvatniji princip objašnjenja čitave svetske istorije i politike. U rasističkoj teoriji istorijsko-ekonomske i društvene protivrečnosti kapitalizma zamenjene su prividnim biološkim suprotnostima, klasne razlike rasnim razlikama, emancipacija rasnom higijenom. Umesto principa društvenog razvitka ona postulira vraćanje prirodi, umesto konkurencije na kapitalističkom tržištu socijaldarvinistički princip borbe za život.²¹ Međutim, uprkos

²⁰ O socijalnopsihološkoj funkciji nacionalizma upor. opširnije R. Supek, *op. cit.*, kao i Ivan Kuvačić, *Ideologija srednje klase, Praksis* 3—4, 1972.

²¹ Tako je Hitleru Lebensraum-filozofija bila efikasna zamena za privrednu teoriju. U težnji za permanentnim svodenjem svih pojava na primitivno (u Hitlerovom mišljenju karakteristična perverzija normalnog analitičkog principa redukcije na jednostavno) on proklamuje da će svi privredni problemi biti rešeni ukoliko se pobrinemo za dovoljnu ishranu, a to će se postići ukoliko se uspostavi povoljan odnos između broja stanovništva i tla.

odbojnosti i uzajamnom isključivanju, i liberalizam i fašizam izrastaju na istom društvenom tlu. Nacistička agresivnost je, kako je pokazao Markuze, samo brutalna konsekvenca liberalizmu imanentnog principa konkurencije, a harizmatско-autoritarna misao o vođi bila je već pripremljena u liberalističkom slavljenju „prirodnog“ vođe i „rođenog“ šefa.²² Psihološka funkcija rasističke integracije omogućava njenu efikasnu političku funkciju. Eksploatacija se, kako piše Horkhajmer (M. Horkheimer), ne reprodukuje više preko tržišta, već u svesnom vršenju vlasti.²³ Ova primedba odnosi se na ekonomsku pozadinu fašističkog rituala integracije. Sa osamostaljenjem političke vlasti od procesa ekonomske reprodukcije rad u fašizmu gubi svoj značaj kao sredstvo društvenog i političkog uspona. U rasističkoj ideologiji „sposobnost“ pojedinca, koja odgovara njegovom društvenom položaju, ne stiče se već je „urođena“, ona je „dar prirode a ne zasluga čoveka“. Nejednakost društvenih odnosa jeste, u stvari, nepromenljiva raznolikost „prirodnih“ datosti. Ako je prirodna superiornost svih Nemaca bila premisa *Volks-gemeinschaft*-a, prirodna superiornost nekoliko Nemaca bila je premisa *Leistungsgemeinschaft*-a i, još više, *Führerprinzip*-a. U fašizmu društvena struktura dobija, dakle, biološko utemeljenje, a društvena dezintegracija prevazilazi se rasističkom integracijom. U nacionalsocijalističkom katalogu sam pojam rase nije imao nikakvu jezičko-logičku, a kamoli naučnu konzistentnost; on je bio fikcija, mit za mobilizaciju subjektivnih masovno-psiholoških emocija i asocijacija. Upravo činjenica da nije bilo egzaktnog pojma rase činila je mit o rasi pogodnijim za manipulaciju.²⁴ Povezivanje ove pseudonaučne

²² H. Marcuse, *op. cit.*, str. 32.

²³ Max Horkheimer, *Die Juden und Europa*, Zeitschrift für Sozialforschung, Jhrg. VIII, 1939, 1/2, str. 122.

²⁴ U otkrivanju cinizma nacističke demagogije veoma su važni rezultati do kojih je došao Lukač na osnovu knjige Hermana Raušninga, prominentnog naciste *The Voice of Destruction*, New York 1940. Lukač podvlači činjenicu da je Hitler bio isuviše neobrazovan da bi u bilo kojem pogledu na svet video išta više od efikasnog sredstva agitacije. Na osnovu otkrića Raušninga, danciškog predsednika senata, koji je posle raskida sa nacizmom objavio svoje razgovore sa Hitlerom, Lukač zaklju-

ideje rase s idejom životnog prostora pružilo je pseudo-racionalno utemeljenje nemačkom fašističkom imperijalizmu, koji se do prvog svetskog rata pretežno oslanjao na tradicionalno-nacionalne, kulturne, privredne i vojno-političke argumente. Rasistički argument predstavlja, dakle, pored svoje unutrašnje političke funkcije instrumenta potčinjavanja i mobilizacije, najekstremniju verziju agresivnih ideoloških opravdanja politike imperijalizma.

Analiza fašističke ideologije u periodu pre osvajanja vlasti, kako smo pokazali u prethodnim poglavljima, ukazuje na istovremeno postojanje zajedničkih težnji proletarijata i srednjeg sloja i, s druge strane, doslednih zahteva „narodne“ i antisemitske tradicije konzervativnog dela srednjeg sloja. Na ovom mestu zadovoljićemo se konstatacijom da je u načinu korišćenja ovog ideološkog arsenala došao do izražaja dosad najizrazitiji istorijski oblik manipulativnog odnosa: u periodu kada je u strukturi članstva bilo i proletarijata (u početnoj fazi konstituisanja fašističkih partija), partijsko vođstvo koristilo je proletersko-srednjeslojne parole, kada je struktura ostala sitnoburžoaska (u periodu čvršćeg institucionisanja i snaženja) dominirale su skoro isključivo parole srednjeg sloja, da bi posle osvajanja vlasti i sitnoburžoaski socijalni program skoro u potpunosti iščezao i bio zamenjen ideologijom imperijalističke ekspanzije i rasizma.²⁵

čuje da je partijsko vođstvo bilo potpuno ravnodušno prema svom učenju i čak nepoverljivo. On navodi karakterističan primer Hitlerovog tumačenja osnovne dogme nemačkog fašizma, rasne teorije: „Nacija je politički izraz demokratije i liberalizma. Moramo se otresti te lažne konstrukcije i na njeno mesto staviti rasno shvatanje koje politički još nije izdalo... Znam sasvim tačno... da u naučnom smislu ne postoji ništa što bi bilo nalik na neku takvu rasu... Meni je kao političaru potrebno shvatanje koje omogućuje da se unište dosadašnje istorijske osnove, da se na njihovo mesto postavi i intelektualno fundira novi anti-istorijski poredak... Sa rasnom koncepcijom nacionalsocijalizam može sprovesti svoju revoluciju i preokrenuti svet“. (Cit. Raušning prema Đ. Lukač, *op. cit.*, str. 573.)

²⁵ Pored ideološkog zadovoljenja koje je pružalo ubeđenje o nadmoćnosti sopstvene nacije ili rase, ne sme se prevideti materijalni aspekt, naime činjenica da je potčinjavanje drugih naroda pružalo nadu i potčinjenoj klasi da će profitirati od

Jedini postojani element ovog heterogenog programa bio je, pored antikomunizma, i antisemitizam, kojim se moglo propagirati kod svih grupa i u svakom periodu. Zbog značaja koji antisemitizam kao pervertirana i iracionalna kritika buržoaskog društva dobija u fašističkoj ideologiji, potrebno je ukrafko se osvrnuti i na njega.²⁶

Antisemitskih ispada bilo je u toku čitavog srednjeg veka. Oni su imali kako religiozne tako i ekonomske motive. Teško je podeliti jevrejsku istoriju u Evropi na određene vremenske periode, jer su privredni, društveni i politički uslovi pojedinih zemalja različiti. Ipak se određeni periodi mogu izdvojiti i pokazati, kako to čini Abraham Leon, da održavanje Jevreja više od 2000 godina i antisemitski otpor prema njima ne počivaju na rasnoj niti nacionalnoj osobini Jevreja, već na društveno-ekonomskim uzrocima. Kao konkurenti i naslednici Feničana, Jevreji još u antičkom periodu preuzimaju funkciju posrednika između centara antičkog sveta. Ovu društvenoekonomsku funkciju oni zadržavaju i u feudalizmu, dok se sa pojavom buržoazije situacija menja. Jevreji bivaju potiskivani iz svoje posredničke uloge od predstavnika svih nacija, i sa stvaranjem novih oblika privređivanja i trgovine postaju u neku ruku suvišni, pa su se samo delimično mogli socijalno i ekonomski integrisati u novi poredak. Sa jačanjem monopola i sve snažnijom intervencijom države na tržištu uloga novca

imperijalizma. Ova iluzija bila je objektivna kompenzacija istisnutog socijalnog programa fašističke ideologije posle osvajanja vlasti. Ovo očekivanje odigralo je važnu ulogu u sitnoburžoaskim redovima. Međutim, i unutar radničkog pokreta javljali su se glasovi koji su opravdavali kolonijalnu eksploataciju argumentom da će ona dobro doći čitavom narodu pa, prema tome, i radničkoj klasi. Tle za fašističku ideologiju je, dakle, bilo višestruko pripremljeno.

²⁶ Uz problem političkog antisemitizma do fašističkog osvajanja vlasti videti detaljnu studiju Paul W. Massing, *Vorgeschichte des politischen Antisemitismus*, EVA Frankfurt/M. 1959. Pored toga upor. Abraham Leon, *Judenfrage — Kapitalismus*, Historisch-materialistische Analyse der Rolle der Juden in der Geschichte bis zur Gründung des Staates Israel, Trikont Verlag, München 1971; M. Horkheimer, *op. cit.*; T. Adorno, *op. cit.*; Rudolph Loewenstein, *op. cit.*

je opadala. Sfera koja je bila presudna za sudbinu Jevreja, sfera cirkulacije, kao mesto njihove zarade izgubila je svoj ekonomski značaj. Jevreji su kao agenti cirkulacije razvlašćeni, jer je, kako kaže Horkhajmer, moderna struktura privrede čitavu ovu sferu stavila van kursa, a državno manipulisanje novcem pretvorilo se u brutalno manipulisanje njegovim predstavnicima.²⁷

Antisemitizam buržoaskog društva je ideološki plod realne konkurentne borbe između Jevreja i nove buržoaske klase. U kriznoj etapi kapitalizma konkurentna borba između jevrejstva i sitne buržoazije, ugrožene u svojoj privrednoj i društvenoj egzistenciji, dobija svoj ekstreman ideološki izraz u fašističkom antisemitizmu. Na drugoj strani, kao reakcija na ovu istorijsku situaciju jevrejstva istovremeno se javlja cionizam, jevrejska reakcionarna utopija.²⁸

Razmotrimo sada malo podrobnije društvenoekonomske pretpostavke fašističkog antisemitizma.²⁹ Primarna

²⁷ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 130—131.

²⁸ Po Marksu, politička emancipacija Jevreja, hrišćana i religioznog čoveka uopšte, znači emancipaciju države od jevrejstva, od hrišćanstva, od religije uopšte. Ali unutar buržoaskog društva stvarna emancipacija se ne može zamisliti. Sam Engels, naglašavajući da je i Marks od zadrte jevrejske krvi (Marx war vom stockjüdischen Blut), pisao je da antisemitizam nije ništa drugo do reakcija srednjovekovnih društvenih slojeva u propadanju protiv modernog društva, koje se u osnovi sastoji od kapitalista i najamnih radnika i pri tome služi jedino reakcionarnim ciljevima pod prividnim socijalističkim plaštom; to je izopačeni feudalni socijalizam i ukoliko je moguć u jednoj zemlji to je dokaz da tamo još nije prevladao kapital. Ukoliko je jači kapital, utoliko je jača klasa najamnih radnika, utoliko je bliži kraj kapitalizma. (Engelsovo pismo od 19. IV 1890, čiji se adresant ne zna, objavljeno u bečkom socijaldemokratskom organu „Arbeiter Zeitung“ od 9. V 1890. Cit. prema P. Massing, *op. cit.*, str. 188—189.)

²⁹ Pored Nemačke i carska Rusija je posedovala snažnu antisemitsku tradiciju, čija je glavna snaga i pokretač bila reakcionarna desničarska organizacija „Crne stotinke“, na čelu sa Vladimirom Mitrofanovičem Purišjevičem, besarabijskim veleposednikom. Famosni *Protokoli sionskih mudraca* potiču od jednog člana Crnih stotinki, a ruski monarhijski emigranti su ih preneli u Nemačku. Valter Laker u svojoj četirijvoj studiji *Nemačka i Rusija* piše da postoji čudesna paralela između nemačkih i ruskih reakcija na privredne i društvene promene. U

trgovačka, zelenaško-zanatska struktura jevrejstva, nasleđe dugog istorijskog razvoja, učinila je Jevreje glavnim neprijateljem sitne buržoazije na unutrašnjem tržištu. Stabilan dohodak i „poštena nadnica za pošten rad“ naročito su u Nemačkoj bili oduvek ekonomski ideal gradskog i seoskog srednjeg sloja. Ovi slojevi plašili su se i mrzeli dinamiku kapitalističke privrede, njenu mobilnost i špekulaciju. Novčani kapital naročito, kapital u apstraktnijoj i anonimnijoj formi, važio je za njih kao simbol nemoralnog, lihvarskog i represivnog karaktera sistema, čiji su predstavnici i najopasniji agenti bili krupni finansijeri. Što su manje poznavali i imali manje ličnog dodira sa finansijskim svetom to im se ovaj više činio misterioznim i pretećim. Ovu čitavu sferu oni su osećali kao nešto eminentno jevrejsko.³⁰ Postojanost stereotipa počivala je na stvarnim privrednim suprotnostima između jevrejskog (finansijskog) kapitala i nemačkog (industrijsko-poljoprivrednog) kapitala. Ova podela kao da je prirasla za srednji sloj, pružajući mu istovremeno priliku da gundā protiv postojećeg poretka, a da ne zadire u njegovu osnovu, privatnu svojinu.³¹ Antisemitizam im je pružio mogućnost da budu antikapitalistički, a da istovremeno ne prestanu da budu kapitalistički. U različitoj meri izražena, sitnoburžoaska nesposobnost i nespremnost razumevanja stvarne tendencije društvenog razvitka protezala se od Prudonove teze o

obema zemljama antisemitski pokret je počivao na svojevrsnoj mešavini reakcionarnih i narodnih, konzervativnih i antikapitalističkih osećanja. Obe monarhije i njihove porodice bile su antisemitske. Romanovi više od Hoencolerna. Jevreje su posmatrali kao agente kako kapitalizma tako i socijalizma, liberalizma i komunizma, u svakom slučaju kao element koji pretil vladajućem poretku. Posle ubistva carske porodice u njihovoj kući u Jekaterinburgu nađene su tri knjige: *Biblija*, Tolstojev *Rat i mir* i rusko izdanje *Protokola sionskih mudraca*. (Upor. W. Laqueur, *op. cit.*, str. 54—55.)

³⁰ P. Massing, *op. cit.*, str. 12.

Stereotip o jevrejskom trgovcu, bankaru i međunarodnom finansijeru („sve kaišari“) hranio se iz legendi koje su se plele oko srednjovekovnih jevrejskih praktikanata koji su se bavili novčanim poslovima, kao i iz tradicionalno visokog učešća Jevreja u trgovini.

³¹ P. Massing, *op. cit.*, str. 12; A. Leon, *op. cit.*, str. 97.

razlikovanju „rđavog, špekulativnog kapitalizma i korisnog i produktivnog kapitalizma“, preko mišljenja Maksa Vebera da je jevrejski kapitalizam špekulativno parazitski, za razliku od puritanskog kapitalizma koji odgovara buržoaskoj organizaciji rada, pa sve do kontroverze nacionalsocijalističkih teoretičara između produktivnog, nacionalnog i parazitskog internacionalnog jevrejskog kapitala. Ova teorijska kontroverza pružila je vanrednu mogućnost manipulacije nezadovoljstvom srednjeg sloja: od Teodora Friča (T. Fritsch), „altmajstera“ nemačkog antisemitizma i Bizmarka, koji je bio prvi veliki manipulator antisemitizma u Nemačkoj (manipulator stoga što nije imao ni rasističkih ni religijskih predrasuda protiv Jevreja, i što Jevreji kao takvi nisu bili njegov cilj kada je podržavao antisemitsku agitaciju) pa do Hitlera koji je, kako sam piše, kada je prvi put čuo Gotfrida Federa da govori o rušenju „poreskog ropstva“ odmah znao da se tu radi o teorijskoj istini koja će biti od ogromnog značaja za budućnost nemačkog naroda. Jer, oštro odvajanje berzanskog kapitala od nacionalne privrede nudilo je mogućnost suprotstavljanja internacionalizaciji nemačke privrede, a da se istovremeno sa borbom protiv kapitala ne ugrozi osnova nezavisnog narodnog samoodržanja.³² Nacionalsocijalistički antisemitizam pokazao se kao najekstremniji oblik antisemitske strategije nemačkih konzervativaca, koja je od prvih začetaka organizovanog antisemitizma do poslednjih godina Vajmarske Republike ostala u biti ista: čisto instrumentalno korišćenje antisemitskog potencijala srednjeg sloja po potrebi sistema.

Franc Openhajmer (F. Oppenheimer) nazvao je jednom antisemitizam „agresivnim šovinističkim nacionalizmom čije je lice okrenuto ka unutrašnjosti sistema“. Antisemitizam je uvek bio tesno povezan sa nacionalizmom. Sve dok je nemački imperijalizam imao uspeha, ovo lice bilo je okrenuto prema spolja, prema Englezima, Francuzima, Slovenima. Niža rasa tada još naprosto nije bila fiksirana. Međutim, u novoj konstelaciji odnosa, poš-

³² Cit. Hitler prema P. Massing, *op. cit.*, str. 12.

to je prvi svetski rat srušio san o nacionalnoj harmoniji na osnovi internacionalne prevlasti, u unutrašnjosti zemlje ponovo se počela otkrivati marksističko-jevrejska opasnost, pa je antisemitizam mogao snažnije i zlehudije nego ikad ranije da zauzme napušteno mesto. Društvene uzroke ove pojačane mržnje prema Jevrejima treba tražiti u onim sitnoburžoaskim grupama, za koje je mit o rasi značio radikalnu životnu filozofiju koja je determinisala čitavo njihovo političko kao i lično ponašanje. Naime, njihov vrednosni sistem trebalo je da pomiri ono što se nije moglo pomiriti: san o društvu bez konkurencije, solidarnom i u isto vreme moćnom i ekspanzivnom — san koji je hteo da modernu moćnu državu učvrsti na osnovi sitne bezbedne privatne svojine. Kao ideološka maska imperijalizma rasizam usmeren prema spolja ne mora *per se* imati antisemitski karakter, ali fašistički imperijalizam se, po pravilu, služi ovom ideologijom. „Germanska rasa“ mora se boriti protiv svog glavnog neprijatelja jevrejstva u svim njegovim oblicima: boljševizma i liberalizma unutar, i anglosaksonske plutokratije i ruskog boljševizma, van sistema. Jevreji su već kod Čemberlena (H. S. Chamberlaine) nosioci sudbinske ideje o jednakosti, a od Rudolfa Junga Hitler je naučio da jevrejski narod teži porobljavanju sveta, da su zapadni mamonizam i istočni boljševizam samo prividno suprotnosti, dok su u stvarnosti saveznici u uspostavljanju jevrejske vlasti. Sada se kapitalizam i socijalizam sparuju kao dejstva te sudbine, izjednačavaju i pobijaju kao aktuelne pojave etničkog haosa. I ovde se struja stare reakcionarne tradicije uliva u socijalnu demagogiju fašizma. Hitler je u knjizi *Moja borba* pisao o neminovnosti sinteze svih protivnika u jednog jedinstvenog protivnika, jer inače postoji opasnost da mase isuviše razmišljaju o postojećim razlikama. Rasizam nije nikakva doktrina već mit. On traži veru i strahuje od razmišljanja kao od vatre. Antisemitizam je najpogodniji da integriše različite elemente rasizma. Rasa mora imati zajedničkog neprijatelja, međunarodno jevrejstvo. Rasni mit je konsekvantno praćen protivmitom antirase, Jevreja.

I u prefašističkim antisemitskim ideologijama ove različite optužbe su sinkretički kumulisane i jevrejski duh je naprosto postao sinonim zla. S ovom univerzalizacijom antisemitizma povezan je i zov za „iskorenjivanjem“. U celini bi se moglo reći da je antisemitizam u zapadnoevropskim zemljama i ideologijama njihovih konzervativnih i fašističkih pokreta igrao relativno beznačajnu ulogu. Karakterističan je primer italijanskog i francuskog fašizma. Antisemitizam je ovde imao, pre svega, simboličku funkciju, odnosno nije bio toliko utemeljen u postojećoj društvenoj strukturi kao u Nemačkoj, već je samo simbolično predstavljao mnogo dublje idejno neprijateljstvo prema francuskoj revoluciji, marksizmu i liberalizmu.³³ Jedna daleko realističnija vrsta antisemitizma javila se u nerazvijenim zemljama jugoistočne Evrope, jer je ovde u daleko većoj meri bio izražen pravi jevrejski problem. Jevreji su predstavljali začetak nacionalne buržoazije, zelenaški, kapitalistički element u patrijarhalnoj polufeudalnoj sredini.

Pomenimo, na kraju, još jedan socijalnopsihološki aspekt antisemitizma, naime činilac psihičke dinamike ličnosti koja je sklona „antisemitskom ventilu“.³⁴ Radi se o čežnji za solidarnošću i identitetom, koja je u egoističkom i otuđenjem rastrzanom svetu buržoaskog društva u formi antisemitizma dovedena do paroksizma. Naime, fiktivnoj zajednici rase i iste sudbine bila je kao antipod potrebna zamisao o monolitnoj konstituciji drugog: preteće rase, stranca, uopšte zla. Ali ovakva gola negativna solidarnost nije ništa izmenila u pogledu atomizacije i frustracije individua, već je jedino kanalisala čitavu agresivnost nižih klasa protiv sopstvenih klasnih pripadnika, tako da protesti ne samo što više nisu ugrožavali temelj sistema, već su ga, štaviše, učvršćivali. Srž manihejskog antisemitskog mišljenja je shvatanje da

³³ Mada je Musolini 1938. doneo antijevrejski zakon, italijanska područja bila su pribežišta za Jevreje. Glavni razlog, kako tvrdi Nolte, što se antisemitizam ovde nije manifestovao je nedostatak antisemitske tradicije u italijanskoj istoriji a, osim toga, mnogi Jevreji bili su fašisti u prvim godinama pokreta. (E. Nolte, *Die Krise...*, str. 219.)

³⁴ Upor. T. Adorno, *op. cit.*, str. 110 i dalje.

svetom vladaju dva principa, između kojih ne može biti posredovanja i da razaranje negativnog principa (uništenje Jevreja) automatski dovodi do ostvarenja pozitivnog. Maniheizam, koji je usled svoje jednostavnosti bio tako privlačan zaslepljenim masama, postaje u fašizmu preovlađujući način mišljenja. Poricanje dijalektike i pojačano opadanje nivoa buržoaskog mišljenja dobija svoj konačan izraz u pravnoj filozofiji Karla Šmita, koji je u teoriji odnosa prijatelj — neprijatelj pokušao „naučno“ da sankcioniše politički maniheizam, dok je Ernst Forsthof istome pokušao uliti „metafizičko“ utemeljenje.³⁵

U istoj meri u kojoj je maniheizam tražio uništenje negativnog principa on je zahtevao i nekritičko identifikovanje sa pozitivnim. Ovaj drugi proces odvijao se, pre svega, na planu identifikacije običnog podanika sa svemoćnim i sveznajućim vođom, koji je istovremeno bio oličjenje kolektivnog Nad-Ja. Identifikacija sa vođom i „višom“ rasom u isto vreme je na groteskan način pokušala da prevaziđe kompleks niže vrednosti bespomoćnih sitnoburžoaskih masa: svest da pripada višoj rasi dopuštala je siromašnom antisemitskom malograđaninu da sebe smatra bogatijim i inteligentnijim od jevrejskog bankara i intelektualca. Stoga je Sartr antisemitizam nazvao „snobizmom siromašnih“.

Međutim, ako antisemitizam nije svojstven svim fašističkim pokretima, antikomunizam je prisutan u svakom. Ako bismo fašizam pokušali da odredimo isticanjem njegovog najljućeg neprijatelja, tada on ne bi bio ni antiliberalizam ni antisemitizam već borbeni militantni antikomunizam. Činjenica da je antikomunizam prisutan u svakoj fašističkoj ideologiji najbolje svedoči o tome, a politička praksa je to nepobitno potvrdila. U fašističkoj ideologiji antikomunizam prevazilazi oblik ideološke kritike, on postaje pogled na svet. Komunizam je „prvi neprijatelj sveta“; on se u propagandi demagoški dovodi u vezu s konkretnijim nacionalnim i verskim predrasudama, da bi rat protiv njega dobio svetskoistorijski sudbinski karakter. Međutim, iako je antikomunizam univerzalno obeležje svih fašističkih ideologija, u nemačkom

³⁵ H. C. F. Mansilla, *op. cit.*, str. 119.

fašizmu je ova antiideologija daleko prevazišla uobičajene ideološke mogućnosti fašističkog pokreta.³⁶ U radikalizovanju antikomunizma do antisemitizma nacional-socijalizam je bio saglasan (doduše razlikujući se od italijanskog fašizma) sa mnogim fašističkim pokretima; ali kada je nacionalizam hipostazirao u učenje o germanskoj, odnosno arijevske rasi, i ove dve ideologeme povezao sa praktičnim strateškim planom da Nemačka kao rasno zdrava firerova država treba da uništi SSSR kao svetski centar komunizma i osvajanjem SSSR-a i ruskog prostora zauvek osigura autarhičnu egzistenciju, nacional-socijalizam se nije udaljio od ostalih fašizama, već je samo brutalno obelodanio njegove unutrašnje tendencije i pokazao se najradikalnijim između njih.³⁷

Zaključujući izlaganje o ideologiji, osvrnimo se još jednom na njeno izvoriste, jer uprkos činjenici da ideologija može doživeti različita izvitoperavanja u praksi, treba ipak stalno imati pred očima njenu primordijalnu

³⁶ Primordijalni antikomunizam nemačkog fašizma dobio je jasnu formulu još u Hitlerovim profetskim rečima pred minhenkim sudom posle neuspelog puča od novembra 1923: „Budite ubeđeni da za mene nije vredno ministarsko mesto. Smatram da nije dostojno jednog velikog čoveka da ga istorija zapamti po jednom ministarskom mestu. Ono što mi je od prvog dana bilo pred očima bilo je hiljadostruko više: ja sam hteo da zatrem marksizam. Ja ću to ostvariti i kada ostvarim tada će titula ministra za mene biti smešna“. (K. Heiden, *op. cit.*, str. 173—74.) Antikomunizmom, koji je jedan od redih nedemagoških elemenata NS ideologije, Hitler je kod buržoazije postao neosporno popularniji. U drugom svetskom ratu rasizam i antikomunizam su se poklapali i međusobno pojačavali do monstruoznih zločina SS-vaca nad ruskim stanovništvom. Rat na Zapadu bio je za Nemačku tradicionalan rat diplomatskim sredstvima i ograničenim ciljevima, u kojem su se čak poštovali izvesni ostaci međunarodnih konvencija. Rat na Istoku bio je krstaški pohod da se „politička kuga“ komunizam ne bi proširila od obala Amura do Rajne, rat u kojem se uopšte ne treba pridržavati nikakvih konvencija.

³⁷ Nije li fašizam najradikalnije nastupio u Nemačkoj stoga što je ona imala i najjaču KP. Dijalektika i tlo nemačke istorije bili su sklomi kako radikalizmu KP tako i NSDAP. Uz pomoć demagogije NSDAP je ovu konstelaciju efikasnije iskoristila — samo u tom smislu se može govoriti o mogućnosti radikalnog fašizma na tlu koje je već rodilo snažnu KP.

društvenu osnovu, odnosno interese i zahteve one društvene klase koje ona opravdava. Jer upravo realnost i istorijska mogućnost ostvarivanja ovih interesa u tesnoj su vezi s izvitoperavanjem ideologije, čija je krajnja konsekvencija cinična demagogija.

Još je Toljati primetio da ništa toliko ne liči na kameleona kao fašistička ideologija.³⁸ Pri njenoj analizi nikada ne treba zaboraviti cilj koji fašizam želi postići u određenom trenutku s određenom ideologijom. Po svom poreklu to je sitnoburžoaska ideologija koja radi obezbeđenja podrške širih slojeva mora da prurušava svoj pravi karakter; otuda velika uloga demagogije, nacionalne pre svega, ali demagogije koja se naročito u industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama povezuje sa novim „socijalističkim“ primesama. Tako su iskreni i oduševljeni branioci kapitalizma, srednji slojevi, u periodima krize redovno prvi na udaru, te ekonomski položaj u koji zapadaju potkopava njihove ideale. Kada se ovaj ugroženi odnos posređuje biološkim, rasnim ili nacionalnim, on nalazi uporište u osećajno-iracionalnoj sferi, koja ga prekriva i daje mu snagu neviđenih razmera. Individua koja je potisnuta i ugnjetena traži na ličnom planu kompenzaciju u grupnoj euforiji i terorizmu, dok srednja klasa, usled nerealnih i neostvarljivih zahteva, razvija na klasno-istorijskom nivou „lažnu svest“, odnosno ne formira svest neposredno na nivou klase već na nivou nacije ili države. Teza o lažnoj svesti želi, pre svega, da podvuče činjenicu da ove društvene grupe stvaraju od svog društvenog položaja pogrešnu predstavu, da se njihova procena vlastitog položaja ne slaže sa stvarnošću. Srednji sloj uopšte veruje da je on oslonac, „zdrava i organska“ sredina društva, bez koje bi ono propalo u anarhiji. Ova srednjestaleška aspiracija dobila je svoj najdosledniji izraz u ideologiji „zajednice“. Ideologija „zajednice“ u klasnom društvu uvek ima funkciju zamagljivanja društvenih suprotnosti, prikazivanja interesa vladajućih kao interesa svih i time održanje *status quo*-a. U fašizmu je ova ideologija dovedena do krajnje radi-

³⁸ P. Toljati, *op. cit.*, str. 365.

kalne konsekvence. Naime, čim je narod zbilja jedna velika životna i sudbinska zajednica, čim je kapitalistički pogon pravi radna zajednica kapitalista i najamnih radnika, tada se svi moraju bezuslovno slagati, tada je svaka kritika i opozicija destruktivna, neprijateljska narodu i time kriminalna. Sebično i privatno posređuje se i kamuflira nacionalnim i rasnim, dakle opštim, što na širem ideološkom planu uspešno prigušuje osnovnu klasnu protivrečnost. Osnovni smisao fašističke sitnoburžoaske ideologije je posredovanje i legalizacija sebične svrhe, na kojoj počiva celokupna zgrada buržoaskog društva.

VII Fašizam: pokušaj određenja pojma

1. Totalitarizam: formalnosociološka kategorija u objašnjenju fašizma

Kada govorimo o totalitarizmu, podrazumevamo jedno teorijsko nastojanje i pojmovni kompleks veoma velikog obima koji je nastao u pokušaju da se razjasne savremeni aspekti političkih sistema, pre svega diktatura. Unutar ovoga kompleksa neophodno je razlikovati ideološko-političko i društvenoistorijsko naučno značenje navedenog pojma. Mada je ove dve komponente nemoguće u potpunosti odvojiti, zadržimo se najpre na prvoj, preko koje ćemo se u isto vreme upoznati s istorijskom genezom pojma.

Posle konačnog sloma fašističkih sistema vlasti 1945, antifašističke snage zaposle su političko polje. Međutim, sve jasniji uvid u činjenicu da je kapitalizam bio taj koji je doveo do pojave kapitalističkih pokreta i omogućio uspostavljanje fašističkih sistema radi prevazilaženja sopstvene krize, oduzimao je globalnom savezničkom antifašizmu realnu društvenu osnovu. U diskusijama o fašizmu sve češće su isticani zahtevi za podvrgavanjem privrede kontroli demokratske ustavne države radi sprečavanja nove koncentracije ekonomske moći i njenih drastičnih političkih konsekvenci. Najveći deo svih slojeva buržoazije, naročito u Nemačkoj, bio je diskreditovan svojim savezom sa fašizmom, te mu je stoga umesto antifašizma, čija je logička konsekvencija bio antikapitalizam, bio potreban ideološki instrument koji bi u isto vreme omogućio efikasnu odbranu od socijalizma, opravdanje kapitalizma i distanciranje od fašizma. Za ispunjenje ovog kompleksnog zadatka pogodne su bile teorije o totalitarizmu; pošto su fašizam i komunizam označeni u istoj meri totalitarnim, pa prema tome i u biti istovetnim, vizija fašističkog zla prenosi se na doživljaj komunistič-

kog zla; borba protiv socijalizma mogla se legitimisati kao logična posledica antifašizma, a širom Evrope prisutni antifašistički revolt prebaciti na kolosek antikomunizma. Doktrina o totalitarizmu omogućila je svojim sledbenicima da osude pojedine fašističke zločine, a da istovremeno ne negiraju klasnu osnovu fašizma. Prevladavanje neprevladane klasne prošlosti i sadašnjosti odvijalo se manipulativno u znaku antikomunizma.¹ Antikomunizam je postao obeležje društva koje se u svakodnevnoj borbi difuznih pojedinačnih interesa moglo održati samo negativnim odbijanjem, u zajedničkoj odbrani kako od spoljašnjeg tako i vlastitog klasnog neprijatelja unutar sistema. Radi unutrašnje integracije stalno se morao održavati osećaj ugroženosti spolja.²

Mada po svom poreklu liberalno-buržoaska, teorija o totalitarizmu ima svoje idejnoistorijsko polazište u ređovima vodećih teoretičara oportunističke evropske socijaldemokratije. Tu, pre svega, treba pomenuti posle oktobarske revolucije razvijenu shemu Karla Kauckog „demokratija ili diktatura“. Kaucki je, naime, pojam diktature pripisivao isključivo prvoj socijalističkoj državnoj vlasti u Sovjetskom Savezu, dok je pojam demokratije

¹ Svi kritičari teorija o totalitarizmu ističu ovu njenu manipulativnu antikomunističku ulogu. Ona je u tesnoj vezi sa teorijskim i heurističkim granicama pojma totalitarizma. Iz niza kritičkih osvrta na prvom mestu treba pomenuti zbornik *Totalitarismus, Zur Problematik eines politischen Begriffs*, von Martin Greiffenhagen, Reinhard Kühnl und Johann Baptist Müller, List Verlag, München 1972. Upor., takođe: Bernhard Blanke *Rot gleich braun, Das Argument* 33, str. 27—31; R. Kühnl (hrsg.) *Geschichte und Ideologie*, str. 203—208; O. Stammer, P. Weingart, *Politische Soziologie*, Juventa Verlag, München, 1972, str. 113—130; *Kritik der bürgerlichen Geschichtschreibung*, hrsg. von G. Lozek str. 39—44, kao i tematski broj časopisa *Die soziale Welt*, Jrg. 12/1961, Heft 2. sa sledećim priložima: O. Stammer, *Aspekte der Totalitarismusforschung*; G. Schultz, *Der Begriff des Totalitarismus und der Nationalsozialismus*; P. C. Ludz, *Totalitarismus oder Totalität*.

² Opširnije o društvenoj funkciji antikomunizma i mehanizma njegovog održavanja i prenošenja upor. Werner Hofmann, *Stalinismus und Antikommunismus, Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts*, 5. Aufl., Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970 str. 131—168, kao i Dieter Hirschfeld, *Umriss einer Theorie des Antikommunismus*, *Das Argument* 48, str. 335—348.

identifikovao sa buržoaskim parlamentarnim sistemom vodećih kapitalističkih država. Ova teorijska kontroverza, kao idejnoistorijska premisa teorije o totalitarizmu, ideološki se učvršćuje posle zaključenja sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju od avgusta 1939.³ Posle rata nju naročito razrađuju angloamerički istoričari, politolozi, sociolozi i psiholozi,⁴ u čijim radovima se sve više srećemo sa koncepcijom masovnog društva (W. Kornhauser, H. Arendt) kao neposredne pretnje demokratiji, koja je sada ugrožena buđenjem i politizacijom masa i nije više rezervisana za tradicionalnu elitu buržoaskog društva. Masovni pokreti su se u svom borbenom elanu i ekspanzivnom aktivizmu pokazali kao pretnja zapadnom kapitalizmu, zbog čega nailaze na radikalno odbijanje u političkom životu, „političkom“ vaspitanju i političkoj nauci. Prva sistematska istraživanja koja se služe pojmom totalitarizma (E. Fraenkel, F. L. Neumann) bila su podstaknuta pojavom nacionalsocijalizma. I u njima su u prvom planu oblici državnog aparata i tehnika vladanja. Sam pojam „totalitarizam“ nastao je kao kritički protiv-pojam Musolinijevoj „*Stato totalitario*“ i nemačkoj „*totaler Staat*“, naglašavajući u tom periodu svoju pripadnost izvornoj prosvetiteljskoj demokratskoj teoriji.

Međutim, ovo teorijsko nastojanje, sa kojim se srećemo već dvadesetih godina,⁵ doživljava svoj pun pro-

³ Kako navodi Locek i negdašnji vodeći socijaldemokratski teoretičar Rudolf Hilferding dospeo je do stava da ovaj ugovor potiče iz „suštinske istovetnosti“ oba sistema. (R. Hilferding, *Über den Sinn des Krieges*, in: *Neuer Vorwärts*, Paris, 31. 12. 1939. Cit. prema G. Locek, *op. cit.*, str. 42.)

⁴ Tako je predsednik Hari Truman učinio antikomunistički orijentisanu doktrinu o totalitarizmu idejnom osnovom svoje globalne politike. Trumanova doktrina, proklamovana 12. 3. 1947, bila je utemeljena na neophodnosti borbe protiv komunizma i njegovih „totalitarnih“ režima, a konstruisanjem alternativa „totalitarnog i slobodarskog oblika života“, između kojih treba da se odluče sve nacije, i danas se pokušava zamagliti agresivni kurs američkog imperijalizma.

⁵ Već dvadesetih godina posle Musolinijevoj osvajanja vlasti srećemo se sa prvim poređenjem boljševizma i fašizma u radovima Luidi Sturca (L. Sturzo). Prema pisanju ovog katoličkog sveštenika, jedina razlika između Italije i Rusije je u tome „što je komunizam boljševička diktatura, ili levi fašizam, dok je fa-

šizam konzervativna diktatura, ili desni boljševizam. Obe su izuzetne pojave, simptomi zaostalosti, tako da je isključena boljševizacija ili fašizacija evropskog zapada, kao što je u prošlosti bila nemoguća rusifikacija ili turkizacija Evrope. Anglosaksonski svet je za Sturca paradigma moderne (Upor. L. Sturzo, *Das bolschewistische Russland und das faschistische Italien*, u Nolteovom zborniku *Theorien über den Faschismus*, str. 221—235).

cvat u periodu hladnog rata, kada teorije o totalitarizmu bivaju u građanskoj nauci opštepriznate kao teorije za analizu socijalističke države. Glavni analitički metod je isticanje spektakularnih zajedničkih crta fašizma i boljševizma i uspostavljanje analogija u institucionalizovanoj sferi dva sistema. Ekstremni etatizam, apsolutna vlast, centralizam, tipiziranje i „glajhšaltovanje“ su polazne tačke, na osnovu kojih se izrađuju manje ili više razuđene tipologije, kojima treba da se obuhvate različiti oblici „totalitarne vlasti“. Ovo polazno stanovište i nabranje niza „strukturalnih“ zajedničkih karakteristika, kao što su: jednopartijski sistem, službena „totalna“ jedinstvena ideologija, teroristički policijski sistem, monopol nad državnim propagandom, primena fizičke sile i planska privreda, treba da legitimišu ovo izjednačavanje. Kao protiv-ideal postulira se autonomno-pluralistička, državno-pravna liberalna ustavna država i suprotstavlja „totalitarno-diktatorskim“ načelima kritikovanih sistema. Ovo strukturalno poređenje dopunjuje se potom vrednosnom skalom čiji dualizam pravna — bespravna ili dobra — zla država tek omogućuje primenu strukturalnih analogija u cilju političkog vrednovanja.⁶ Politološke i sociološke teorije na ovoj tački sreću se s političkim i moralnim osudama konzervativnih i crkvenih teoretičara.⁷ Proglašavanjem socijalizma pretećim oblikom totalitarizma, opravdava se unutrašnja borba protiv levice. Stoga je razumljivo što je teorija o totalitarizmu, kao ideologija integracije u eri najakutnijeg hladnoratovskog antikomunizma, dobila snažan izraz u radovima brojnih pisaca

⁶ B. Blanke, *op. cit.*, str. 28.

⁷ Kao uporedna teorijska varijanta može se pomenuti univerzalno istorijsko konzervativno učenje, koje tumači komunizam i fašizam kao ekstremne posledice sekularizacije; ono pruža nekim teorijama o totalitarizmu filozofsko-istorijsku ili, tačnije, istorijsko-teološku osnovu.

i ostavila vidan trag u svim oblastima društvene misli. Njena politička i naučno-publicistička prevlast bila je suverena tokom čitavog perioda hladnog rata. Sa popuštanjem međunarodne zategnutosti u Evropi, od sredine šezdesetih godina, u nauci i jednom delu publicistike mogli su se javiti argumenti kritičke nauke i ozbiljnije suprotstaviti teorijama o totalitarizmu⁸.

Ukazivanjem na činjenicu da jedna politička teorija služi određenim društvenim interesima još ništa nije rečeno o njenoj naučnoj vrednosti. Ovo drugo pitanje se zato mora posebno ispitati.

Uprkos činjenici da se pojam totalitarizma u savremenoj nauci vrlo često koristi, i mada je postojao čitav niz pokušaja određenja pojma totalitarizma, kako je još 1961. pisao Oto Štamer (O. Stammer), do sada nema koherentne teorije o totalitarizmu, a sve više se napušta idealnotipski model totalitarizma na račun stvaranja pojma jedne ograničene teorije srednjeg obima.⁹ Ipak je u međuvremenu preduzet niz uporednih istraživanja fašističkog i komunističkog sistema vlasti, u kojima je primenjivan atribut „totalitaran“. U svim ovim pokušajima — bilo da se težilo „postavljanju osnova za jednu opštu teoriju o totalitarnim vladajućim i društvenim sistemima“,¹⁰ bilo da se po ko zna koji put kritički preispitivalo mesto totalitarizma unutar osnovne kontroverze građanske političke misli, demokratija-diktatura,¹¹ bilo da se, konačno, manje ili više bezbrižno postavljala definicija,¹² nijedna od varijanti nije uspjela da pruži opšte sadržinsko određenje pojma niti operacionalnu definiciju. Ovom cilju se najviše približio Martin Grajfenhagen (M. Greif-

⁸ U Nemačkoj su najznačajniji predstavnici novog kritičkog talasa okupljeni oko Marburškog kruga sa Volfgangom Abendrotom na čelu i oko berlinskog časopisa *Das Argument*.

⁹ Otto Stammer, *op. cit.*, str. 107.

¹⁰ P. Ludz, *op. cit.*, str. 129.

¹¹ Upor. O. Stammer, P. Weingart, *op. cit.*, str. 113 i dalje.

¹² Videti definiciju u knjizi *Das Fischer Lexikon, Staat und Politik*, Fl. 2, hrsg. Ernst Fraenkel, Karl D. Bracher, Neuausgabe 1971, Fischer Bücherei, Frankfurt/M., str. 328—330, kao i konsekvantnu idealnotipsku definiciju Karla Fridriha (C. Friedrich), koja se inače često navodi između ostalog i kod Stammer, Weingart, *op. cit.*, str. 122.

fenhagen) u svojoj studiji *Pojam totalitarizma u političkoj nauci*, o kojoj će kasnije biti reči.¹³

Osvrnimo se pre toga sasvim ukratko na neke aspekte teorije Hane Arent, koja je razvijena u knjizi: *Elementi i izvori totalne vladavine*.¹⁴ „Totalitarni masovni pokreti“, boljševizam i nacionalsocijalizam, su po ovoj teoriji rezultat propasti klasnog društva: umesto klasnog stupa masovno društvo. Glavni uzrok razvoja totalitarnih pokreta nije ekonomski, već počiva na kidanju društvenih veza, individualiziranju i atomiziranju, što dovodi do nekorenjenosti individue u masovnom društvu.¹⁵ Čini se da je već u polaznom stavu eksplicirano stanovište „klasno-svesnog“ liberala Hane Arent: naime, stabilna klasna podeljenost preduslov je relativno stabilnog buržoaskog parlamentarnog sistema, dok je svako kolebanje klasa, bilo u obliku jačanja sitnoburžoaskog radikalizma ili proleterske revolucionarnosti opasno po sistem. Ono se stoga denuncira kao masovno, onostrano, Zapadu tuđe koji je navikao da svoj stabilan klasni mir održava amortizovanjem nezadovoljstva preko već postojećih, u sistem integriranih partija: „Masi i svetini je zajedničko to što se obe nalaze izvan svih društvenih struktura i pripadnosti, kao i s one strane svih političkih reprezentacija“.¹⁶ Ova koncepcija masovnog društva, u kojoj demokratiju ugrožavaju pre svega niži slojevi, sadržinski ne odgovara stvarnosti, pa stoga ne poseduje nikakvo eksplikativno nego samo ideološko značenje. Masovno društvo postaje

¹³ Martin Greiffenhagen, *Der Totalitarismusbegriff in der Regimenlehre*; Politische Vierteljahresschrift, 9 (1968), preštampano u zborniku *Totalitarismus*, str. 23—60.

¹⁴ Hannah Arendt, *op. cit.*

¹⁵ *Op. cit.*, str. 477.

¹⁶ *Op. cit.*, str. 468—469.

U osnovnu teorijsku shemu (raspadanje stabilnog klasnog i nastanak nestrukturisanog masovnog društva) Hana Arent uklapa revolucionarni proces podruštvljavanja u SSSR-u, koji je neosporno bio protivrećan, dug i težak, prikazujući pri tome npr. stahanovizam kao „sistem bezobzirne konkurencije unutar radničke klase koji je doveo do atomiziranja i likvidiranja proletarijata kao klase“ (str. 481). Ili na drugom mestu: „Ruski proces čišćenja, likvidiranja klasa i grupa nije bio u službi stvaranja nestrukturisanog „besklasnog društva“, već atomiziranog masovnog društva“ (str. 484).

indirektno ideološko opravdanje pluralističkog društva, čiji mehanizam integracije vezuje niže slojeve za probleme njihovih primarnih grupa i „svakodnevnog života“ (nasuprot masovnom društvu koje ih iskorenjuje), a čiji srednji i gornji slojevi predstavljaju „demokratski bedem“ protiv potencijalnih antidemokratskih „totalitarnih“ masa. U stvarnosti radi se o državnopravnim i društvenim promenama koje prate proces koncentracije i ubrzane centralizacije kapitala. Društveni poredak monopolnog kapitalizma ne poznaje više odvajanje javne od privatne sfere. Kapitalistički privatni interesi organizovali su se i time politizovali. U sferi osnovnog društvenoekonomskog odnosa ne dolazi ni do kakve promene, već se jedino menjaju institucije politike, javnog mnjenja i obrazovanja. Na ove neosporno značajne, ali ipak sekundarne promene, reaguju teorije o totalitarizmu, dok se fundamentalno ekonomsko područje, u kojem je usidrena osnovna protivrečnost obrađuje samo aforistički (ukazuje se jedino na tobožnju zajedničku plansku privredu, kao da sve zavisi od toga ko planira, a ne ko prisvaja). Kod Hane Arent najviše prostora zauzima analiza političko-institucionalnih promena, a naročito radikalno izmenjenog individualnog sveta doživljavanja. Stoga je logično što se, između ostalog, ističe institucionalizovanje terora kao bit fašizma, dok se uopšte zanemaruje miroljubiva i funkcionalna koegzistencija buržoaskog društva i fašističkog terora.

Nedostatak ovako zamišljenog teorijskog polazišta totalitarnih pokreta, prelaz iz klasnog u masovno društvo, nije samo pogrešna interpretacija ili ispuštanje pojedinih ekonomskih, političkih ili ideoloških činilaca, već i gotovo potpuno previđanje različitog idejnoistorijskog korena boljševizma i nacionalsocijalizma. Dok se uočavanje različite društvene funkcije boljševizma (diktatura proletarijata) i nacionalsocijalizma (buržoaska diktatura) ne može od ovako koncipirane teorije ni očekivati,¹⁷ isto-

¹⁷ U kojoj je meri ovo tumačenje svojevrstan vid skretanja od uočavanja društvene funkcije fašizma i projektovanje fašizma u moralnu sferu protesta van društvenopolitičke realnosti pokazuje sledeći navod: „Paramilitarističke fašističke organizacije nisu

rijska suprotnost prosvetiteljstva i konzervatizma ipak bi morala biti evidentna. Međutim, polazna pretpostavka i postavljeni cilj istraživanja učinili su autora slepim za fundamentalne razlike i doveli do niza neshvatljivih poredenja: nacističko osvajanje vlasti poredi se sa proleter-skom svetskom revolucijom, čišćenje Jevreja sa čišćenjem trockista (*op. cit.*, str. 560), „dijalektičko-materijalistička frazeologija“ poredi se sa fašističkom eugenikom (str. 608), boljševičkom pojmu permanentne revolucije odgovara rasno odabiranje (str. 577) itd. Pošto je niz bitnih obeležja nacizma i boljševizma izjednačen i podveden pod pojam totalitarizma, koji je u potpunosti neodređen,¹⁸ ekstremni formalizam teorije dolazi do izražaja u shvaćanju ključne kategorije, vladavine (Herrschaft): umesto kritičke, sadržajne, tj. klasnoistorijski određene analitičke kategorije, ona se javlja u potpunosti formalnosociološki rasplinuta: „U totalitarnom svetu i totalitarnoj politici odlučujuću ulogu ne igraju ni motivi profita ni glad za moći; i kada totalitarna vladavina teži proširenju svoje teritorije i osvajanju novih područja, sve dok ne bude uspostavljena vlast nad svetom, to nije radi same ekspanzije i moći već jedino iz ideoloških razloga, da bi se

formirane za nasilno osvajanje vlasti, već za izražavanje i propagiranje jednog „pogleda na svet“; samo ubistvo nije bilo primarno sredstvo za uklanjanje političkih protivnika, već se njime kao i grotesknim uniformama htelo pokazati da se ne dele „građanske moralne predrasude“ okoline. (str. 347). Liberalno slepilo za interesnu uslovljenost fašističkih pokreta vodi njihovoj indirektnoj apologiji.

¹⁸ Govori se o totalitarnom pokretu (str. 460), totalnoj organizaciji (str. 539), totalitarnim režimima (str. 563), totalnoj vladavini (str. 575), da bi se na jednom mestu odbacila totalitarnost sistema u celini i ona pridala samo jezgru sistema i pokreta (upor. razlikovanje netotalitarne okoline i totalitarne partije, str. 540 i dalje). Destilisani ekstrakt totalitarnog je, dakle, određena grupa, koja zatim širi totalitarizam na širu društvenu okolinu. Totalitarizam je zamišljen kao neka vrsta entiteta svojstvenog manjini, a ne u smislu razvijenog društvenoistorijskog pojma, a čitav teorijski pokušaj iscrpljuje se u nabranjanju fenomenološki izdestilisanih totalitarnih obeležja, njihovom dokumentovanju brojnim anegdotama, proizvoljno aranžiranim događajima iz Hitlerove i Staljinove vladajuće prakse i, konačno, artikulisanoj čežnji za „pluralističkim društvom slobodnog sveta“.

u svetskim razmerama pokazalo da ova ideologija ima pravo da ostvari fiktivan totalitaran svet na čitavoj zemlji".¹⁹ Naravno da u ovom formalnosociološkom kontekstu propada svaki ozbiljniji pokušaj kritike fašizma, a preostaje jedino apologija društvenog sistema u čijoj je strukturi fašizam ukorenjen.²⁰

¹⁹ H. Arendt, *op. cit.*, str. 669—670.

²⁰ Građanskoj teoriji totalitarizma približava se i Vilhelm Rajh svojim naglašenim psihologiziranjem fašizma i razvijanjem naročite teorije „seksualnog totalitarizma“. U poglavlju pod karakterističnim naslovom „Masa i država“, Rajh naime tvrdi da je, kao i u fašizmu, „razlog totalitarno-diktatorskog izrodavanja sovjetske demokratije u 1929. g. u tome što seksualna revolucija SSSR-a nije bila samo zakočena, već i namerno ugušena... Dakle, gde god se srećemo sa autoritarno-moralističkim potiskivanjem dečije i mladičke seksualnosti i odgovarajućim seksualnim zakonodavstvom, sa sigurnošću možemo zaključivati o snažnim autoritarno-diktatorskim tendencijama u društvenom razvitku.“ (W. Reich, *op. cit.*, str. 218.)

Objašnjenje globalno-društvenih, prevashodno ekonomsko-političkih fenomena analitičkim osobinama pojedinaca vrlo je nepouzdan i vodi tipičnoj grešci sociološkog nominalizma. Polazeći od nominalističkog stanovišta u razjašnjenju autoritarnog karaktera društvenog sistema mogu se izvući i zaključci potpuno suprotni Rajhovim, kao što to čin. Markuze, kada tvrdi da „liberalizacija seksualnosti pruža instiktivnu bazu za represivnu i agresivnu moć društva obilja“. (H. Markuze, *Kraj utopije, Esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb 1972, str. 140.) Sociološki nominalizam u objašnjenju fašizma zasniva se uopšte na nekritičkoj sintezi marksizma i frojdizma, što često prevazilazi inače opravdan razlog pokušaja ove sinteze, naime tendenciju da se izbegne doktrinarna ekonomistička primena marksističke teorije, i vodi kao kod Rajha napuštanju njenih osnovnih načela: „Otkrićem biološke energije Orgona 1936—39 sociologija i psihologija stiču solidan biološki fundament. Sa razvojem mišljenja menjaju se i stari pojmovi, a novi stupaju na mesto više neupotrebljivih starih. Marksov izraz „svest“ zamenjen je „dinamičkom strukturom“, „potrebe“ „orgonotskim nagonskim procesima“, „tradicija“ „biološkom i karakternom ukrućenošću“ (*op. cit.*, str. 27). Rajh dalje ističe da ga je fašistička kuga nagnala da ekonomske pojmove „buržoazija“ i „proletarijat“ zameni karakternim pojmovima „reakcionaran ili revolucionaran“ ili „slobodarski“ (str. 27). Dakle, isti oni razlozi koji su u građanskoj nauci izazvali sistematizovanje pojma totalitarizma, uslovili su kod Rajha teoriju „seksualnog totalitarizma“, s tom razlikom što je ovde nekritička sinteza fašizma i socijalizma omogućena hipostaziranjem Frojdove teorije.

Slabosti i granice formalno određenog opšteg pojma totalitarizma, pre svega u odnosu na tumačenje ciljeva, pretpostavki i geneze modernih diktatura, mogu se uočiti u nešto diferenciranijem pokušaju Karla Ditriha Brahera da izdvoji bitna obeležja totalitarne diktature. Braher izdvaja sledeće karakteristike: „Apsolutna ekskluzivna ideologija sa revolucionarnom pretenzijom; legalizovanje nekontrolisanog odozgo usmerenog terora u smislu principa prijatelj — neprijatelj i glorifikovanje sile u službi hilijadički zamišljenog budućeg poretka; monopolistička kontrola moći, istovremeno totalno obuhvatanje i usmeravanje društva sa ciljem stvaranja ‚novih ljudi‘ za ovaj poredak; negiranje društvenih sukoba i potiskivanje svake opozicije na račun jednog tehnološki zamišljenog i ideološki sankcionisanog principa vođe i, najzad, neposredno iracionalno identifikovanje vladavine jednog nekontrolisanog vođstva — diktatora ili klike — sa interesima ‚celine‘, dekretirane narodne zajednice ili apsolutne klase“.²¹ Braherova odredba je određena, jer u njoj nije u potpunosti izražena nesposobnost za uviđanjem različitog društvoistorijskog sadržaja diktatura, mada se formulacija zadržava na dosta neodređenoj tvrdnji da se diktature mogu klasifikovati kao „fašističke“ ili „komunističke“ prema snazi totalitarno-revolucionarnih ili autoritarno-tradicionalnih elemenata.²² Na ovom primeru ogleda se protivrečnost liberalne teorije; iako u načelu svesna disparatnog karaktera komunističke i fašističke diktature, ona pokušava (doduše na nešto elastičniji način) da ovu razliku prizna u zamagljenom obliku i na taj način već poljuljanoj teoriji o totalitarizmu ulije novu vitalnost.

Jedno znatno razrađenije shvatanje totalitarizma iznosi Martin Grajfenhagen, oslanjajući se na pokušaj razvijanja dinamičkog aspekta pojma totalitarizma Martina Drata (M. Drath). U nastojanju da iznađe razuđeniji

²¹ K. D. Bracher, *Die deutsche Diktatur*, str. 534.

²² *Op. cit.*

i društvenoistorijski precizniji pojam totalitarizma, Grajfenhagen ga povezuje sa „ostvarenjem jednog potpuno novog vrednosnog sistema i principijelno novog društvenog poretka“.²³ Totalitarizmu je potrebna jedna sveobuhvatna ideologija radi opravdavanja totalitarne revolucije i duhovnog obezbeđenja nove društvene ravnoteže. Druugo obeležje totalitarizma, koje neizbežno sledi iz njegovog političkog cilja, naime ukidanje starog društva, jeste njegov nasilni karakter.²⁴ Pri tome Grajfenhagen navodi Dratove reči da tek otpor protiv totalitarnog sistema, ili otpor koji totalitarni sistem očekuje, čini sistem stvarno totalnim. S ovim je u isto vreme, povezana i treća bitna karakteristika: totalitarni režimi su uvek revolucionarni režimi.²⁵ Ovo pojmovno određenje je u mnogome slično idealnotipskom metodu Maksa Vebera, čega je i sam autor svestan, ali ga ipak ne odbacuje već iznalazi srednje rešenje koje se sastoji u sledećem: pošto idealan tip svojim analitičkim mogućnostima nije u stanju da obuhvati vrlo bitne promene ovako shvaćenog totalitarnog sistema, a pošto, s druge strane, nijedno totalitarno društvo ne može sociološki ispuniti sve zahteve i obeležja idealnotipske definicije, autor se, zajedno sa Lucom (P. C. Ludz), pita da li sociološka teorija totalitarnih društava ima uopšte smisla? Na drugoj strani, u nauci o političkim režimima (*Regimenlehre*) idealnotipski način sažimanja najvažnijih karakteristika jednog režima je opravdan.²⁶ Zato Grajfenhagen, ograničavajući primenu pojma totalitarizma na nauku o političkim režimima i držeći se pri tome navedenih Dratovih kriterija, zaključuje da se pojam totalitarizma može samo uslovno primeniti na nacionalsocijalizam, a da je on primeren staljinističkoj fazi „demokratskog socijalizma“.²⁷ Najvažniji razlog što se nacionalsocijalistički režim ne može okarakterisati *totalitarnim* već *autoritarnim* je upravo u tome, kako s pravom tvrdi Grajfenhagen, što nacionalsocijalistički pokret

²³ M. Greiffenhagen, *op. cit.*, str. 47.

²⁴ *Op. cit.*

²⁵ *Op. cit.*, str. 48.

²⁶ *Op. cit.*, str. 49.

²⁷ *Op. cit.*, str. 50.

nije izvršio nikakvu revoluciju u smislu sveobuhvatne društvene promene. Hitler je ostavio netaknutim privatno-kapitalistički karakter nemačke privrede, a sve restrikcije u sferi oružane planske privrede ne mogu se ni pošto porediti sa potpunim prestrukturisanjem društveno-ekonomskih osnova u SSSR-u. Nacionalsocijalistički režim je, dakle, autoritaran, dok je staljinizam, u kojem je forsirana upotreba prinudnih sredstava u službi političkog cilja budućnosti, a nije samo-svrha, totalitaran. Totalitarizam je u jednom širem smislu ciljnoracionalan, totalitarne faze su neminovno prelazne faze, razvojne epohe, a ne trajna stanja. Totalitarizam je, za razliku od drugih diktatura, suštinski usmeren ka samoukidanju. On u sebi nosi klicu samouništenja.²⁸ Dok u radovima ostalih teoretičara demokratija i totalitarizam na skali političkih alternativa stoje na suprotnim polovima, kod Grajfenhagena je značajno insistiranje na neophodnosti demokratskog legitimisanja totalitarnih režima. Ova demokratska legitimacija važi, naravno, samo za socijalističke režime, a ne i za fašističke koji svoj pojam totalne države grade upravo na kritici demokratije.²⁹

Dinamička koncepcija totalitarizma Martina Grajfenhagena je u odnosu na klasične koncepcije liberalne teorije (H. Arendt, C. Friedrich) nesumnjivo društvenoistorijski preciznija i pruža daleko šire analitičke mogućnosti uporednom istraživanju političkih sistema. Međutim, Grajfenhagov pojam totalitarizma sažima u sebi dva oprečna teorijska nastojanja. S jedne strane, sasvim bi bilo razumljivo van kolokvijalnog jezičkog značenja okvalifikovati svaki oblik socijalističkog podružvljavanja sredstava za proizvodnju totalitarnim, u smislu totalnog raskida sa klasnom prošlošću i ukidanja fundamentalne klasne protivrečnosti epohe. U tom smislu totalitarizam ne bi bio antipod demokratiji, već njen neophodan preduslov. Međutim, na ovako načelno sociološki ispravno shvatanje totalitarizma Grajfenhagen nadovezuje njegovo drugo teorijsko značenje, naime represivnu komponentu koja uopšte ne mora biti povezana sa prvim značenjem (na primer

²⁸ *Op. cit.*, str. 58.

²⁹ *Op. cit.*, str. 59.

u fašizmu). Time sam pojam prestaje da bude jednoznačan, pa je i njegova primena otežana. Naime, ravnopravan položaj druge, represivne pojmovne komponente dopušta, kako sam autor tvrdi (op. cit., str. 30), njegovu delimičnu primenu i na nacionalsocijalizam, čime je njegovo primarno značenje (totalno ukidanje klasnog odnosa) pomereno u drugi plan, a sam pojam je izgubio na heurističkoj vrednosti. Jer spoznaja istorijske osobenosti jedne društvene pojave i spoznaja njenih realnih funkcija čine jedan nedeljiv akt spoznaje.³⁰ Ove protivrečnosti delimično je svestan i sam autor, kada tvrdi da je sociologija totalitarizma nemoguća, pa ovaj predmet prebacuje na plan političke nauke. Međutim, ni uporednoistorijska analiza i utvrđivanje zajedničkih elemenata represivne vladavine ne mogu se izolovati od istorijske funkcije datog društvenog elementa, pa prema tome nisu vrednosneutralne (s tog stanovišta Staljinova i Hitlerova diktatura imaju sasvim različit smisao). U nastavku izlaganja pokušaćemo da ukažemo upravo na neminovnost ovog permanentnog uzimanja u obzir šire istorijsko-sociološke perspektive, radi izbegavanja sociološkog formalizma.

Pojmu totalitarizma obično se prigovara da u svojim tipiziranim oblicima sadrži nešto kruto, neistorijsko i nefleksibilno, i ističe da je on podesan samo za opisivanje određenog stanja i to samo uslovno.³¹ Promene u organizacionoj strukturi, strukturi vlasti, dinamika i sukobi unutar društvenog poretka, jedva da se mogu obuhvatiti pojmovnim aparatom teorija o totalitarizmu, naročito onda kada se nedostatak objašnjenja pokušava nadoknaditi čitavim nizom pogrešnih identifikacija između fašizma i komunizma. Analitičkom izdavanju formalno-organizacionih elemenata iz složenijeg determinističkog spleta stalno pretila opasnost izvitoperavanja i pogrešnog ocenjivanja njihove prave istorijske uloge.³² Delovi mogu naći svoj

³⁰ Đ. Lukač, *Povijest i klasna svijest*, str. 68.

³¹ P. Ludz, op. cit., str. 133; Stammer, Weingart, op. cit., str. 120 i dalje.

³² Kod klasičnih teorija o totalitarizmu ovo, naravno, nije uzrok izvitoperavanja, već je tu u daleko većoj meri važnije ideološko pervertiranje koje opet može biti strukturno uslovljeno kako granicom koja klasnu svest buržoazije pretvara u lažnu

smisao samo u celini, a tek u globalnoj povezanosti, koja pojedine na izgled istovetne karakteristike dveju diktatura posmatra kao momente istorijskog razvoja i uklapa u totalitet, postaje mogućna njihova stvarna spoznaja. Isticanjem zajedničkih metoda u tehnici vladanja pokriva u se dublje društvenoekonomske razlike.

U signaturi političkih sistema nesumnjivo su značajni elementi ideologije. Fašizam i socijalizam su jednopartijski sistemi u kojima partijska ideologija postaje nosilac opšte obavezne državne ideje. Jedinствена ideologija se u oba slučaja propagira preko savremenih sredstava masovne komunikacije, koja su pod monopolom države. Poređenje ideologije fašizma i komunizma pokazuje čisto instrumentalan karakter teorijskih premisa koje su po svom idejnoistorijskom poreklu u biti različite.³³ Racionalan, naučno orijentisan sistem regulativnih ideja komunista moguće je porediti sa difuznim konglomeratom mitskih i nauci suprotstavljenih fašističkih ideja u istoj meri koliko i njihovu društvenoekonomsku funkciju. Dok je idejnoistorijsko izvoriste komunizma racionalistička tradicija prosvetiteljstva, fašizam ima svoje idejno poreklo u romantično iracionalnoj reakciji na ovu tradiciju. Racionalno orijentisani marksizam polazi od pojma klase, dok fašizam u središte svog učenja stavlja klasno neodređen pojam naroda ili rase. Nadalje, iako se i fašizam i marksizam karakterišu antikapitalističkim sadržajem svojih ideologija, ova podudarnost je ipak samo formalne prirode. Upravo na ovom primeru se najjasnije da pokazati daleko čvršća povezanost ideologije i organizacione i društvene strukture u socijalizmu nego u fašizmu. Dok revolucionarni proleterski pokreti po osvajanju vlasti iz temelja menjaju kako ekonomski tako i politički poredak, fašizam, naprotiv, ne dira u kapitalističke proizvodne odnose, zamenjujući jedino političke

svest, tj. objektivnim klasnim položajem, tako i svesnom manipulativnom tehnikom iskrivljavanja u službi raspirivanja antikomunizma, o čemu je napred već govoreno.

³³ Upor. J. B. Müller, *Kommunismus und Nationalsozialismus*, Ein Sozio-ökonomischer Vergleich, u zborniku *Totalitarismus*, str. 63 i dalje.

institucije parlamentarne buržoaske države sopstvenim fašističkim organima.³⁴

Samo isticanjem formalnih sličnosti, uz zanemari- vanje različite sadržinske osnove, bilo je moguće izjed- načiti diktaturu proletarijata i diktaturu buržoazije. Bu- dući da se liberalna buržoaska misao odnosi prema dikta- turama kao prema apsolutnom zlu, ona se ne upušta toliko u proučavanje njihove klasne funkcije, već ih posmatra i ocenjuje mahom formalno. Suočene sa speci- fičnim privrednim i društvenopolitičkim krizama, dikta- ture mogu da smeraju ponovnom uspostavljanju, održa- vanju ili promeni klasnih odnosa, društvene strukture i političkih ideologija. Zato je u pravu Verner Hofman (W. Hofmann), kada tvrdi da staljinizam nije predmet sociologije „totalitarizma“, već sociologije „diktature pro- letarijata“.³⁵ U osnovi staljinizma kao istorijske pojave leži fundamentalan odnos napetosti između marksističkog učenja o društvu budućnosti i uslova njegovog ostva-

³⁴ Periodi dubokih društvenih kriza neizbežno stvaraju po- trebu za diktaturom, koje se, kako smo pokazali, u zavisnosti od stava koji zauzimaju prema fundamentalnoj protivrečnosti kapitalističkog sistema mogu označiti revolucionarnim ili konzervativnim. Masovne diktature XX veka su na formalno-organi- zacionom planu imale zajednički jednopartijski oblik. Međutim, kako je, između ostalih, pokazao i Diverže (upor. Moris Diverže, *Stranački sistemi*, u zborniku *Sociologija*, red. Ž. Gurvič, Napri- jed, Zagreb 1966, str. 50 i dalje), s obzirom na prirodu i ulogu jedinstvene stranke unutar države, postoji temeljna razlika iz- među fašističkih i komunističkih partija. Fašističke stranke su, pre svega, pretorijanska garda režima: kao poluvojne organiza- cije one prvenstveno vrše službu organa bezbednosti i policije. Svakako da i one idu za tim da oko sebe okupe narod, ali to okupljanje je više vojničkog nego političkog karaktera, a propa- ganda je više opsionalna nego vaspitna (str. 52).

Komunističke partije su u prvom redu „avangarda revolu- cije“; one žele okupiti najoduševljenije i najsvesnije elemente. Njihov glavni zadatak je da poučavaju i uveravaju *pomoću propagande racionalnog tipa*; one, takođe, žele da budu pokretači aktivnosti na svim područjima kolektivnog života; i, napokon, one su čuvari ortodoksne doktrine i njeni jedini merodavni tu- mači. Špijunska i policijska uloga u njihovom delovanju ima drugorazredan značaj, a uloga pretorijanske garde gotovo ni- kakav (*op. cit.*, str. 51—52).

³⁵ W. Hofmann, *op. cit.*, str. 17.

renja. To je specifični oportunistički moći na opštoj osnovi proleterskog društva, a njegova društvena pozadina je relativno osamostaljenje vođstva od društvene osnove, koja je u početku bila slabo razvijena.³⁶ Zato i naučna kritika staljinizma mora polaziti od teorije „diktature proletarijata“, a ne od pojma totalitarizma.

Pojam totalitarizma upotrebljavali su, pored buržo- askih teoretičara, i marksistički pisci. Između predstavi- nika ove „leve“ verzije totalitarizma treba posebno istaći Herberta Markuzea i Franca Nojmana.³⁷ Oba autora, na- ime, koriste pojam totalitarizma na uporednosociološ- kom planu: Nojman poredi boljševizam i nacionalsocija- lizam, dok Markuze to čini sa savremenim kapitalističkim i socijalističkim društvima. Ova teorijska nastojanja tre- ba, naročito u ideološko-kritičkoj analizi, odlučno odvajati

³⁶ W. Hofmann, *op. cit.*, str. 39.

Hofmanova analiza nastoji da izbegne kako determinističko tako i voluntarističko objašnjenje i pokušava da sociološki raz- motri sve aspekte „anomalne situacije“ u kojoj se staljinizam javlja. Pored unutrašnjih uslova: nepostojanje razvijenog i broj- nog industrijskog proletarijata, nizak obrazovni i kulturni nivo, apsolutistička politička tradicija, Hofman ističe i spoljne: kapi- talističko okruženje, uporna kontrarevolucija, podvlačeći posebno prekid odnosa između SSSR-a i Kuo Min Tanga usled puča Čang Kaj Šeka i masakra u Šangaju 1927. Neposredno posle ovih do- gađaja usledio je XV kongres KP SSSR (decembra 1927), isklju- čenje trockističke opozicije iz partije i odluka o prelazu na ubr- zanu kolektivizaciju zemlje i industrijalizaciju. Političke čistke i unutrašnji teror dostižu kulminaciju sa konsolidovanjem naci- stičkog režima u Nemačkoj i njegovom forsiranom pripremom za rat u čiji smer nije niko sumnjao posle Minhenskog sporazu- ma sa zapadnim silama. Uprkos svim navedenim negativnim okol- nostima, Hofman tvrdi da istorijske prilike sovjetskog društva nisu neizbežno izazvale razvoj staljinizma (str. 63), ističući isto- vreme da je suština ove društvene formacije utemeljena u nje- govom istorijskom potencijalu, tj. realnosti sutrašnjice.

³⁷ Ovi autori označavaju se „levim“ stoga što se, uprkos upotrebi pojma totalitarizma, sasvim jasno izjašnjavaju za ukida- nje kapitalističkog sistema i izgradnju društva prema načelu slo- bodnog demokratskog odlučivanja. Upor., pored navedene Marku- zeove rasprave, i njegovu knjigu, *Jednodimenzionalni čovek*. Ve- selin Masleša, Sarajevo 1968, kao i F. Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat* i obimnu knjigu *Behemoth*. The structure and practice of National Socialism 1933—1944, Harper Row, New York and Evanston 1966.

od napred navedenih teorija. U njihovo razmatranje se na ovom mestu nećemo upuštati,³⁸ već ćemo samo istaći da pored veoma značajnog doprinosa koji su ove teorije pružile razumevanju fašizma i autoritarnih tendencija savremenog industrijskog društva, one ipak nisu uspele da izbegnu grešku „desnih“ verzija teorija o totalitarizmu. Naravno, u znatno manjoj meri, ali i ovde je očigledna tendencija nedovoljnog uzimanja u obzir društvenog sadržaja prilikom određenja kapitalističkog i socijalističkog društva kao totalitarnog. Ove teorije imaju danas velikog odjeka u različitim grupama levih radikala, između ostalog i stoga što odgovaraju potrebi za jednostavnim, jasnim, naizgled neumoljivo doslednim iskazima, koji totalno odbacuju postojeće, da bi mu suprotstavili nešto isto tako totalno, ali kao apstraktnu alternativu. Dakle, kako zbog egzaktno analize i realističkog rasuđivanja tako i zbog umne taktike kao pretpostavke uspešnog praktičnog delanja, potreban je što je moguće precizniji pojmovni aparat.

Pokušajmo, na kraju, dati globalnu ocenu teorija o totalitarizmu. Ovo permanentno suočavanje, poređenje i izjednačavanje dveju strahovlada i terora, nesumnjivo je rezultat demokratske vizije liberalnog kapitalističkog sistema, kojom je strana svaka prinuda, „glajhšaltovanje“ i represija, ali koji istovremeno zaboravlja da njegovi temelji počivaju na ekonomskoj eksploataciji. U ime

³⁸ Mada se kritičko-prosvetiteljski pojam „totalitarizma“ razlikuje od klasičnih liberalno-buržoaskih teorija o totalitarizmu time što nije neistoričan i ne previda fundamentalnu raznolikost društvenoekonomskih struktura kapitalizma i socijalizma, ipak se i ovaj pojam, ističući „kasni kapitalizam“ i socijalizam kao predstavnike totalitarnog sveta, slaže i, s obzirom na politički učinak, sazvučuje sa prethodnim teorijama o totalitarizmu. Kako se kritička teorija može zaplesti u teorije o totalitarizmu pokazuje navedena knjiga H.C.F. Mansille, *Fašizam i jednodimenzionalno društvo*.

Uz kritičku ocenu ovih shvatanja upor., između ostalog: R. Kühnl, „Linke“ *Totalitarismversionen*, u zborniku *Totalitarismus*, str. 97—119 i Wolfgang Abendroth, *Kritische Bemerkungen zur Analyse Herbert Marcuses*, *Das Argument* 45, str. 408—413.

proklamovanog buržoaskog, tržišnog *liberté, égalité, fraternité* odbacuje se *a priori* svaki pokušaj ukidanja kapitalističkih produkcionih odnosa kao preduslov kretanja u pravcu humanijeg, istinski demokratskijeg društva. Taj totalitarizam, kojeg je u nemirenju sa vremenom i u strahu od neizbežnog dijalektičkog sloma sagledao liberalizam, jeste istovremeno simbol eshatološke težnje građanskog individualizma koji u svojoj agoniji nije bez *istorijske patetike* monumentalnog tragičnog stava. To je noć liberalnog mišljenja u kojoj su sve krave crne. Svaki dalji hod ka demokratiji, naročito onaj koja smeru diktaturi siromašne većine nad dotad privilegovanom manjinom, sa žestinom se odbacuje. Socijalizam se odbacuje na temelju njegovog petrifikovanog, oportunističkog staljinističkog iskustva, kojem se radi sistematizovanja pojma uporednoistorijskom metodom nalazi pandan u najcrnjem obliku buržoaske diktature. Poređenje i zaključci koji slede u vidu poruke nedvosmislena su apologija relativnosti istorijskog zbivanja, odnosno potkopavanje „marksističke iluzije“ o slobodnoj ljudskoj zajednici. Jer, ako je na temelju proleTERSKE revolucije iznikao totalitarizam strukturno identičan varvarskom fašizmu, nije li sama revolucija iluzorna? U tom smislu je antitotalitarizam pored antifašizma nadahnut i antikomunizmom.³⁹

Beda buržoaskog subjekta, kako bi rekao Habermas, sastoji se u njegovoj neshvaćenoj partikularnosti. Međutim, jedna implikacija teorija o totalitarizmu (mada ne u potpunosti i namerna) može doprineti otrežnjavanju staljiniziranog socijalizma. Ova, mahom nenamerna fun-

³⁹ Naravno ne u svim periodima, jer je bilo situacija kada je fašizam zaista bio glavni protivnik, a SSSR, odnosno KP u nekim zapadnim zemljama (npr. Francuskoj), tretiran kao saveznik u borbi protiv njega. Međutim, u epohi hladnog rata uključivanje fašizma u pojam totalitarizma ima gotovo isključivo funkciju klevetanja socijalizma. U svakom slučaju, da bi se izbeglo apstraktno ideološko tumačenje funkcije teorija o totalitarizmu, treba naglasiti da se pored istaknutog načelnog zajedničkog jezgra u njima ispoljavaju i različite buržoaske varijante, u zavisnosti od toga ko i sa kakvim neposrednim osnovnim ciljem zastupa ovu ideju.

kcija, ne može se poreći, jer ova teorija u svojim najvišim dometima zbilja pogađa u nerv staljiniziranu varijantu socijalizma. Jer sasvim je moguće da neko u potpunosti tačno spozna i opiše neki istorijski događaj, a da ipak nije sposoban da shvati taj događaj, šta je on prema svojoj stvarnoj funkciji u istorijskoj celini kojoj pripada. Ova kritika je nadalje vrlo instruktivna, uz preduslov doslednog razdvajanja njene namere i pozitivne kritičko-istorijske funkcije, protivrečnost čijem razrešavanju treba prići uz najveću mogućnu teorijsko-metodološku opreznost. Tu, u stvari, vaskrsava stari problem koji se javlja prilikom ocene liberalizma uopšte: isticanje slobodarskih i vizionarskih elemenata liberalizma uz istovremeno uočavanje konzervativne težnje za apologijom represivnog privatnosopstveničkog društvenog odnosa. Istorijska protivrečnost liberalizma, sjaj i beda buržoaskog subjekta, markantno se odražava u teorijama o totalitarizmu: protivrečnost između racionalno-prosvetiteljske težnje za oslobađanjem od svakog autoriteta i težnje ka odbrani eksploatorskog društvenog temelja.

2. Fašizam: pokušaj određenja pojma

U društvenim naukama, kako je pokazano, razvila su se različita shvatanja o pitanju sa kakvim se pojmovnim aparatom može adekvatno analizovati fašizam. Dve do sada najrasprostranjenije vrste teorija razlikuju se fundamentalno u osnovnoj metodskoj postavci. U formalno-sociološkom svetu pojmova formalno stoji na mestu sadržinskog, pa se teorije o totalitarizmu, kao najučestaliji oblik ovog objašnjenja, koncentrišu na parcijalnu analizu političkih sistema, metoda vlasti fašizma i socijalizma, dok pitanje o njihovoj funkciji za globalno društvo jedva i postavljaju. Nasuprot tome, teorije o fašizmu polaze od globalnodruštvene analize i shvataju fašističke sisteme vlasti kao politički izraz društvenoekonomskih tendencija, jer fašizam nije samo specifičan vid političke i ideološke nadgradnje, već njegovo poreklo, prirodu i funkciju treba tražiti u celini protivrečne epohalne situacije, unutar osnovnih suprotnosti između monopolnog

kapitala, sitne buržoazije i proletarijata. Ova opšta društvenoistorijska pretpostavka fašizma mora se analitički odvojiti od posebnih oblika razvoja i osvajanja vlasti konkretnih fašističkih pokreta koji u različitim zemljama dobijaju različitu specifičnu težinu, promenljivu prodornu snagu i različit domašaj u celini kapitalističkih procesa, zavisno od stupnja ispoljavanja osnovne protivrečnosti.

Ovako postavljen cilj zahteva odgovarajući metodološki postupak. Metoda, naime, mora s jedne strane biti egzaktna u smislu preispitivanja svih činilaca koji se čine relevantnim za objašnjenje fašizma, dok je, s druge strane, elastična, jer teorijski rezultat zavisi od stepena korigovanja početnog teorijskog okvira empirijskim detaljima. Međutim, i ovaj proces korigovanja je uzajaman, jer se korigovanjem teorijskih postavki ponovo interpretiraju i empirijski sadržaji. Navedeno dijalektičko razvijanje putem uzajamnog ponovnog određivanja je put stvaranja teorije.⁴⁰ Proces bi inače postao dogmatski kada bi se početni teorijski okvir *a priori* fiksirao i time izmakao kontroli. Iz tog razloga smo u početku rada izbegli bliže pojmovno određenje fašizma.

Na temelju rezultata sociološko-istorijskog pristupa, koji je primenjen u ovom istraživanju i čije smo osnovne odredbe izneli na početku, moguće je i potrebno, pored opšteg načelnog određenja fašizma kao načina spasavanja kapitalizma u periodima njegove akutne krize, što je na najširem teorijskom nivou fundamentalno stanovište analize, razraditi i jedno restriktivnije, društveno-istorijski preciznije određenje u sledećem smislu:

- a) razrada kriterija za određenje fašističkog pokreta i fašističkog sistema;
- b) pokušaj razgraničenja fašističkog sistema od desničarskih konzervativnih buržoaskih sistema, kao drugih oblika očuvanja kapitalističkog sistema (vojne diktature, autoritarni režimi, monarhodiktature).

⁴⁰ Upor. M. Clemenz, *op. cit.*, str. 213.

a) U skoro svim kapitalističkim zemljama bilo je u međuratnom periodu fašističkih pokreta, ali su oni samo u nekoliko zemalja imali političkog uspeha. Treba, dakle, razlikovati one uzroke koji su bili prisutni u svim zemljama i koji su izazvali nastajanje i ograničen polet fašizma od onih koji su omogućili njegovu pobedu, pre svega u Italiji i Nemačkoj. Na ove druge uzroke osvrnuli smo se u dosadašnjoj analizi, recimo zato nešto više o prvima.

Fašistički pokret mogao bi se definisati kao jedan u suštini sitnoburžoaski pokret protesta, koji se upravlja protiv društvenog propadanja srednjih slojeva, protiv socijalizma kao glavne opasnosti i protiv građanske demokratije, kao tobožnjeg uzroka propasti, ali koji je u stanju da svojom ideologijom mobilise i druge nezadovoljne društvene grupe.⁴¹ Dakle, kao najvažniji uzrok nastanka ovih pokreta mora se posmatrati društveno-ekonomska kriza koja kod širokih slojeva izaziva osećaj društvene nesigurnosti i akutne ugroženosti i dovodi do gubljenja poverenja u buržoasku demokratiju i njene partije. Međutim, ni društvenoekonomske krize ni izborni uspesi nisu dovoljni da dovedu fašizam na vlast. Postojanje masovnog fašističkog pokreta je samo pretpostavka za uspostavljanje fašističkog sistema vlasti. Pored ponude, tj. postojanja fašističkog pokreta, mora postojati i odgovarajuća potražnja, tj. želja vladajuće klase za fašizmom, da bi se uspostavio fašistički sistem. Ovi uslovi su postojali, što je i istorija dokumentovala, samo u relativno razvijenim industrijskim kapitalističkim zemljama. U atmosferi naročito povoljnog istorijskog nasleđa dve najbitnije društvenoekonomske pretpostavke fašizma prerasle su u fašistički sistem: relativno razvijeni, ugroženi srednji sloj artikuliše se u masovni fašistički pokret i istovremeno nailazi na podršku vladajuće buržoazije koja je ugrožena kako snažnim radničkim pokretom tako i blokiranim mogućnostima ekspanzije radi brže oplodnje kapitala. Kada se govori o podršci vladajuće klase, kao neophodnoj pretpostavci fašističkog osvajanja vlasti, tada se ne misli samo na finansijsku

⁴¹ Tako i R. Kühnl, *Formen bürgerlicher Herrschaft*, str. 99.

pomoć industrijske buržoazije. Misli se na to da je policija tolerisala fašistički teror (kao u Italiji i delovima Nemačke), da sudstvo nije progonilo akcije i planove fašista (kao u Italiji i Nemačkoj), da je vojska snabdevala fašiste oružjem (kao u Italiji) ili dobronamerno tolerisala terorističko osvajanje vlasti (u Italiji i Nemačkoj), da je buržoaska štampa pokazivala razumevanje za fašiste i njihove akcije (u Italiji i Nemačkoj), da su crkva i monarhija bile spremne na savez sa fašizmom (u Italiji) i, pre svega, da najuticajnija buržoaska frakcija, monopolni kapital, dolazi do zaključka da buržoaska demokratija ne može više da služi njegovim ciljevima i da se zato mora pribeci fašizmu.⁴² Pored toga, samo u razvijenim zemljama postojali su uslovi za stvaranje širokog sistema masovnih organizacija i masovne propagande, što je neobično važno ne samo za mobilisanje članstva fašističkih partija, već i za stvaranje sistema organizovanog terora kako unutar sistema tako i u vojnopoličkoj ekspanziji.

Industrijski nerazvijene zemlje nisu u dovoljnoj meri posedovale ove razvijene bitne unutrašnje pretpostavke fašizma: niti je unutar društvene strukture postojao dovoljno snažan srednji sloj, niti je industrijski kapital bio razvijen da bi neumitno težio ekspanziji niti su, najzad, one bile u stanju da stvore jedan tako složen visoko razvijen organizaciono institucionalan aparat sistema. Vladajuća klasa se ovde brani tradicionalnim sredstvima vojne i policijske diktature, teror ma koliko bio brutalan ostaje parcijalan, a ideološki uticaj prepušten je konzervativnim snagama, pre svega crkvi. Uopšte uzev, oblik kontrarevolucionarne reakcije na nastojanja radničkog pokreta zavisi, pre svega, od unutrašnje strukture i snage tri najvažnija društvena faktora moći jedne zemlje: radničke klase, krupnog kapitala i srednjih klasa, a istovremeno i od ekonomskog stepena razvijenosti. U

⁴² Upor. R. Kühnl, *op. cit.*, str. 105.

Za vladajuće sile zapadnog kapitalizma nije postojao imperijalistički razlog povezivanja sa fašizmom, jer su one, pre svega, nastojale da održe kolonijalni *status quo*. Time je inače prisutnim fašističkim pokretima nedostajala najvažnija šansa povezivanja sa vladajućim kapitalom.

zemljama koje u poređenju sa razvijenim zemljama imaju, pre svega, status agrarnog društva, industrijski proletarijat kao inicijator i jezgro revolucionarnog proleterskog pokreta je, po pravilu, brojno slab i relativno loše organizovan. Agrarni proletarijat je nedovoljno mobilisan; politički apatičan i, po pravilu, konzervativniji nego u industrijski razvijenim zemljama, a srednji sloj u manjoj meri latentno ili otvoreno antiproleterski, odnosno više naginje demokratskoj opoziciji protiv vladajućih kapitalističkih i polufeudalnih posednika. Najdominantnije, iako ne uvek najsnažnije interesne grupe, koje su zainteresovane za održanje *status quo*-a su krupni zemljoposednici, kojima srednji sloj ne samo što nije saveznik u borbi protiv slabo organizovanog proletarijata, već je mahom otvoreni neprijatelj. Stoga je najvažniji oslonac zemljoposednika vojska, a vojni puč je tipičan oblik reakcije na proletersko-srednjeslojni pokušaj revolucije.⁴³

U nerazvijenim zemljama Evrope fašizam ostaje na nivou pokreta koji su radikalno antikomunistički, nacionalistički i antisemitski orijentisani. Njihovo izvoriste nije bilo toliko u postojećoj društvenoj strukturi (u smislu ugroženog srednjeg sloja), već oni pre nastupaju kao refleks nemačkog i italijanskog fašizma, čije su pobeđe bile od odlučujućeg značaja za uspon i jačanje ovih pokreta. Usled nerazvijene društvenoekonomske strukture u ideologiji ovih pokreta su se preplitali polusavremeni i patrijarhalni elementi vlastitog istorijskog nasleđa sa savremenim crtama nemačkog i italijanskog fašizma, čija su načela često nekritički prihvatana i prilagođavana sopstvenim uslovima. Snažno istaknuta religijska komponenta razlikovala je ideologije ovih pokreta od ciničnih, brutalnih ideologija italijanskog i nemačkog fašizma, jer je ovaj ideološki konglomerat profašističkih i radikalno fašističkih tendencija u formiranju konkretnih ideoloških oblika uzimao one elemente nacionalnog, verskog i političkog sadržaja koji su u najvećoj meri pogodovali okupljanju širokih masa u datoj situaciji. U nerazvijenim zemljama jugoistočne Evrope, naročito tamo gde se počeo osećati uticaj pomenutih fašističkih

⁴³ Upor. M. Clemenz, *op. cit.*, str. 216.

orijentacija na mase, fašistički pokreti su ipak ostajali u opoziciji i pored toga što je fašizacija režima negde bila dostigla i veće razmere. U očima vladajućih buržoaskih krugova fašistički pokreti se nisu predstavljali kao stabilizatori datih režima, već su, za razliku od Italije i Nemačke, smatrani „narušiteljima“ teško sačuvanog spojstva, političkim aktivizatorima skoro nepokretnih, okovanih siromašnih masa. Zbog toga u ovim zemljama nije ni ostvaren savez vladajućih buržoaskih krugova sa fašističkim pokretima sve do neposredne okupacije od strane velikih fašističkih država, a čak ni posle toga nije svuda ostvaren. Uloga ovih fašističkih pokreta, koji su u političkom životu nerazvijenih zemalja bili mahom beznačajni, sastojala se prvenstveno u stvaranju „kadrovske jezgre“ kasnijeg okupacijskog aprata.⁴⁴ Okupa-

⁴⁴ U Jugoslaviji je fašizam našao naročito pogodno tle u nacionalnim suprotnostima, pre svega između Srba i Hrvata. Ideološki preobražaj nacionalnih suprotnosti u strasti religijskog rata odvijao se u znaku apsolutizacije romantično-narodnog hrvatstva, odnosno srpstva, koji se međusobno nisu razlikovali toliko po jeziku koliko po religiji. U religijskoj antitezi pravoslavlje — katolicizam glavni simboli bili su biblija i bomba.

Od razornih nacionalističkih snaga stare Jugoslavije hrvatske ustaše primaju u najvećoj meri fašistički oblik. Dok se posle 1919. godine pobeđnički srbijanski nacionalizam u međuratnom periodu orijentisao uglavnom prema zapadnoj građanskoj demokratiji, hrvatski nacionalizam je od početka pripadao lageru „zakašnelih nacija“ iz 1919. te je stoga i bio usmeren vodećim srednjoevropskim silama revizije Versajskog ugovora, Italiji i Nemačkoj i njihovim ideologijama i sistemima. Naravno da su za ustanak ustaškog pokreta bile potrebne i unutrašnje pretpostavke, odnosno tradicija Starčevićeve i Frankove stranke prava. Međutim, dok ustaše, nastale kao radikalni protest protiv nedostalog ostvarenja nacionalnog suverenog prava u Jugoslaviji, nisu težile nadjugoslovenskom rešenju već nazad haotičnoj rebalkanizaciji, ljotičevci su na tradiciji velikosrpske Pašičeve buržoazije naginjali jugoslovenskom rešenju. I za ljotičevce kao i za ustaše sociološki je značajno da se u njihovim fašističkim redovima naročito ističe jedan aktivni deo sveštenstva: u Hrvatskoj je to klerikalni red i deo katoličkog svetovnog pokreta, dok su u Srbiji najfanatičniji „zborasi“ bili „bogomoljci“ Nikolaja Velimirovića.

Dakle, u jednoj tipologiji fašizma i za ljotičevce i ustaše (uprkos dugoj vezanosti ustaša za Italiju) karakteristična je istočno i srednjoevropska osobenost. Ekskluzivna plemensko-narodna

cija od strane Nemačke i Italije značila je za jedan manji broj fašističkih pokreta osvajanje vlasti, vojni poraz fašizma značio je propast svih fašističkih režima, ali ne i svih fašističkih pokreta.⁴⁵

Zaključimo, na kraju da fašistički pokreti u nerazvijenim zemljama u suštini predstavljaju pokušaj rešavanja krize kapitalističkog sistema, iako njihova odbrambena funkcija zbog nedostatka navedenih društvenih pretpostavki nije toliko izražena kao što je to slučaj kod fašističkih sistema. Upravo iz ovog razloga njihovo identifikovanje i analiza vrše se, pre svega, na planu ideologije, gde je daleko lakše uočiti fašizaciju nego u neposrednoj političkoj praksi. Kao glavne ideološke pokazatelje fašističkog identiteta treba pomenuti autoritarni nacionalizam, filozofski iracionalizam, militantni antikomunizam i politički antisemitizam.

b) U drugom delu ovog poglavlja potrebno je odrediti pojam fašističkog sistema, koji bi bio dovoljno pre-

kultura i ideologija tla, kao odraz etničke izmešanosti, imala je za ove pokrete, kako piše Brocat, većeg značaja od istorijsko-imperijalnih reminiscencija ili sindikalističkih i korporativnih shvatanja države i društva — koje su razvijali ne primarno narodni već etatiistički, latinskoevropski (italijanski, španski i francuski) fašizmi.

⁴⁵ Nolte piše da su fašistički pokreti imali snažno razvijeno osećanje za svoje srodnike. „U Hitlerovoj radnoj sobi bila je Dućeova bista, Julius Gömbös, jedan od vođa mađarskog fašističkog pokreta bio je tesno povezan sa Removim krugovima u Minhenu, a vođa rumunske Gvozdeno garde Condreanus radovao se 1922. u Berlinu Musolinijevom trijumfu „kao da je pobjeda moje otadžbine“. Hitler i Musolini podržavali su Franka, a sam Duće je pružao finansijsku potporu i azil Pavelićevom glavnom štabu u Bolonji. Vrlo rano su se počele javljati paradoksalne težnje za stvaranjem fašističke internacionale, u čemu se delom uspelo tek po izbijanju rata. U skoro svim okupiranim evropskim zemljama stvorene su od strane fašističkih partija dobrovoljačke formacije (u Belgiji bataljon „Wallowe“, u Danskoj slobodni korpus „Danmark“, u Holandiji regimenta „Nederland“, u Bosni muslimanska „Handžar“ divizija u Srbiji „Srpski dobrovoljački korpus“), a u toku rata izrastaju SS snage dobrovoljaca svih nacija do miliona. Evropski duh je postepeno prerastao u SS duh, a internacionalni, krstaški, antikomunistički smer fašizma dobio je svoju simboličku i praktičnu potvrdu na Istočnom frontu, gde su se u redovima Vermahta borili pripadnici mnogih fašističkih pokreta.

cizan da istakne njegov svojevrsni društveni karakter i u isto vreme dovoljno obuhvatan da bi mogao odrediti strukturalne sličnosti između njegovih istorijskih i aktuelnih oblika. Može li se govoriti o fašističkim metodama vlasti? Mogu li se politički režimi Južnog Vijetnama, Španije ili Čilea označiti kao fašistički? Ima li uopšte fašizma izvan Italije?

Kako je već istaknuto, suprotstavljanje liberalne demokratije i diktature ne može se posmatrati kao antiteza dobra i zla, jer moralno ocenjivanje političkih sistema otežava razumevanje njihovih funkcija. Za potpuno razumevanje društvenih funkcija diktature potrebna je obuhvatna analiza društvene strukture (klasni odnosa i ekonomskog sistema), realnog demokratskog potencijala političkih institucija i, u vezi s tim, antropološke koncepcije ličnosti koja se nalazi u jezgru ideologije političkog sistema.⁴⁶ Franc Nojman ističe da: 1) diktature mogu biti sredstva za održavanje demokratije (diktature klasičnog rimskog tipa; 2) diktature mogu pripremati demokratiju, tzv. vaspitne diktature (marksističko lenjinistička koncepcija diktature proletarijata); 3) diktature mogu biti potpuna negacija demokratije i totalno represivni sistemi.⁴⁷ Buržoasko-konzervativni režimi i fašizmi su

⁴⁶ Ovaj treći kriterij naročito je značajan u odvajanju fašističke diktature i diktature proletarijata od klasičnih diktatura. Naime, ove dve diktature polaze od novog tipa čoveka i upravo je to *per definitionem* obeležje koje ih razlikuje od klasičnih oblika diktatura. Međutim, dok revolucionarna pretenzija diktature proletarijata nije usmerena samo razgradnji države i propisivanju novih zakona i dok teži, za razliku od velikih prevrata prošlih epoha, da izmeni ne samo strukture već i samu egzistenciju, fašistički konsekventno preduzeti „zahvat nad čovekom“ lažno je radikalan, jer pokušava da afirmiše jednu ultrareakcionarnu antropološku koncepciju na temelju starog društvenog odnosa.

⁴⁷ F. Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, str. 161—162.

Ovu klasifikaciju prihvatamo samo uslovno, jer je u njoj takođe evidentan formalizam u shvatanju demokratije, naime nije naznačena razlika između antičke i socijalističke demokratije. Upor., takođe, pokušaj klasifikacije diktatura od grčkih tiranija do fašizma, na temelju deskriptivnih formalnosocioloških kriterija, razvijen u knjizi Stammer, Weingart, *op. cit.*, str. 116 i dalje.

glavni oblici ovih poslednjih. Međutim, treba istaći da se fašizam javlja, pre svega, kao reakcija na revolucionarno-demokratski pokušaj proletarijata, a tek potom na buržoasku demokratiju. Fašizam bi se stoga, u duhu Nojmanove klasifikacije, mogao odrediti kao *antidemokratski* sitnoburžoaski antikomunizam.

Za razliku od diktatura starog kova, buržoaska fašistička diktatura stremi daleko iznad gole koncentracije državne vlasti ka potpunom prožimanju društva. Njena osobenost nije apsolutno podvajanje vladajućih i masa, već jedan permanentni manipulativni sistem pseudoplebiscitarne i pseudolegalne saglasnosti, ne jednostavna centralizacija i jačanje državne vlasti već njeno prodiranje u društvene i privatne sfere i njihova jedinstveno usmerena „politizacija“ radi stvaranja što čvršće osnove diktature. U manipulisanju državom i društvom na organizacionom planu leže temeljne razlike kako od ranijeg autokratskog apsolutizma ili cezarizma tako i gole autoritarne države koja egzistira u uslovima 20. veka, uglavljena između monarhijskog apsolutizma i pseudodemokratskog neoliberalnog autoritarizma. Usled složenijih odnosa moći unutar kapitalističkog sistema, antidemokratske i kontrarevolucionarne diktature XX veka nisu mogle primiti jednostavan oblik vojne egzekucije parlamentarizma, kako je obično bivalo tokom XIX veka. Vojni ustanak Kornilova u Rusiji 1917, Hortijeva kontrarevolucionarna akcija u Mađarskoj, kao i španski građanski rat koji se završio Frankovom diktaturom 1936. bili su izraz relativno slabog položaja kontrarevolucionarnih snaga. Razloge treba tražiti, između ostalog, u političkoj i društvenoj nemoći buržoasko-feudalne koalicije (Rusija, Mađarska) i u cepanju kontrarevolucionarnih snaga (pučistički planovi Kara i Sekta u Nemačkoj 1923). Protivudar je daleko revnosnije pripreman metodom terorističkih kaznenih ekspedicija i akcijama udarnih trupa. U Italiji je borbena moć proleterskih i seljačkih udruženja takođe kršena Musolinijevim „fasci“ grupama, a u Nemačkoj znatno oslabljena terorom dobrovoljačkih odreda i „zaštitnih organizacija“. Teror udarnih grupa, ukoliko se javlja u učestalom obimu, po pravilu je izraz snažnog položaja kontra-

revolucionarnih snaga. Kao relativno „primitivan“ oblik kontrarevolucionarnog delovanja, fašističke kaznene ekspedicije su početkom XX veka u Evropi bile sredstvo i simptom pomeranja moći u korist buržoazije. Sociološki obrazloženo, *differentia specifica* buržoaske fašističke kontrarevolucije je onaj složeni, u ekonomskim i političkim dimenzijama već naznačeni, proces pomeranja moći u korist buržoazije, koji se odvija posredstvom ekstremnog sitnoburžoaskog masovnog pokreta, koji vraćanjem nacionalističkoj, antiliberalnoj i antisocijalističkoj ideologiji, pomoću terora i sile, ali i korišćenjem legalnih parlamentarnih mogućnosti buržoaske demokratije, uz obilnu potporu državnog aparata moći, teži da osvoji vlast. Pretpostavka jednog u potpunosti razvijenog fašizma je, dakle, postojanje relativne klasne ravnoteže između proletarijata, s jedne, i različitih frakcija buržoazije i krupnog zemljoposeda s druge strane, povezane s neophodnošću da se ova ravnoteža ukloni u korist buržoazije, pre svega svim drugim sredstvima osim gole prinude.⁴⁸ Najbezbolnija je ravnoteža koja se ostvaruje putem parlamentarnog oblika državne vlasti i kompromisa sa ostalim društvenim grupama. Međutim, čim se ovaj oblik vlasti pokaže neefikasnim, vladajuća buržoazija naginje osamostaljenju egzekutive i uspostavljanju autoritarne diktature. Ako ni ova nije dovoljno snažna da sačuva kapitalistički sistem, vodeće buržoaske grupe u privredi, vojsci i državnom aparatu teže savezu sa fašističkim pokretom koji, doduše, preuzima vlast, ali garantuje društvene privilegije buržoazije. Sve tri pomenute, mogućnosti su jedna za drugom isprobane u završnoj fazi Vajmarske Republike, dok najzad *ultima ratio*, osvajanje vlasti NSDAP, nije dovelo do željene stabilizacije.

U okviru brojnih nastojanja da se pruži jedna dovoljno precizna pojmovna odredba fašizma, najveću pažnju zaslužuje višedimenzionalni teorijski pokušaj Manfreda Klemenca.⁴⁹ Najčešća jednostranost marksističkih

⁴⁸ Tako i M. Clemenzen, *op. cit.*, str. 174—175.

⁴⁹ Upor. M. Clemenzen, *op. cit.*, str. 205—232.

Od novijih istraživanja treba svakako pomenuti pokušaj R. Kühnl-a u knjizi, *Deutschland zwischen Demokratie und Faschi-*

autora prilikom određenja pojma fašizma je njegovo mahom funkcionalno definisanje. Naime, društvene funkcije fašizma mogu se naći i u drugim političkim sistemima. Tako, na primer, održanje i osiguranje kapitalističke društvene strukture (što je, nesumnjivo, jedna od najvažnijih funkcija fašizma) karakteriše, između ostalog, i formalno-demokratski organizovani zapadni kapitalizam. Gotovo sve funkcije fašizma mogu se naći u okvirima buržoasko konzervativnih diktatura Španije, Argentine i Čilea. Možda bi se kao korektiv mogao uvesti pojam „parafašističkog sistema“ koji bi, pored osnovne funkcionalne komponente, posedovao još neka obeležja fašizma. Okvalifikovati sve navedene režime kao fašističke znači fašizam isključivo funkcionalno definisati. Empirijski sadržaj ovako funkcionalno shvaćene odredbe fašizma bio bi vrlo širok. Ukoliko je jedan pojam šire shvaćen utoliko je on sadržinski siromašniji, utoliko on više gubi na svojoj saznoj funkciji preciznog razlikovanja jednog realiteta od drugog. To je razlog što se ovde insistira na zadržavanju pojma „fašistički sistem“ samo za one političke sisteme koji pored funkcionalnog podležu genetičkom i fenomenološkom kriteriju u definisanju fašizma. Da se nijedna od ove tri dimenzije pojma fašizma ne sme ispustiti iz vida, može se pokazati ne samo metodski nego i sadržinski. To smo pokušali da pokažemo u toku celokupnog dosadašnjeg izlaganja, pa se ovde nećemo u to upuštati, već ćemo argumentaciju ograničiti na sažeto iznošenje osnovnih elemenata sve tri dimenzije.

U skiciranju *genetičke* dimenzije polazimo od pretpostavke da nastanak jednog autoritarnog, diktatorskog ili parafašističkog sistema (sistema koji poseduje samo neke elemente funkcionalne i fenomenološke dimenzije) umesto izrazito fašističkog nije istorijski „slučajan“, već da je strukturalno uslovljen nedostatkom genetičke komponente, tj. razvijenog fašističkog pokreta srednjeg sloja. Nastanku i razvoju ovog pokreta, s druge strane, pret-

smus, str. 143—160; E. Nolte, *Die Krise...*, str. 64 i dalje; Wilhelm Allf, *Der Begriff Faschismus und andere Aufsätze zur Zeitgeschichte*, Suhrkamp, Frankfurt 1971, kao i Z. Vidaković, *op. cit.*, str. 61—72.

hodi neuspeo revolucionaran pokušaj proletarijata i posle toga uspostavljeno stanje relativne ravnoteže između bloka proletarijata i demokratskog srednjeg sloja i koalicije krupnog kapitala i vojske. Tek kada se proletarijat pokazuje nesposobnim za dalju akciju i usled rasplamsavanja društvene krize, srednji sloj pokušava da sopstvenim samostalnim pokretom dospe do vlasti, u čemu naravno, kako smo pokazali, ne uspeva već objektivno postaje efikasan saveznik krupnog kapitala. U zemljama sa nerazvijenom društvenom strukturom retko nastaje dovoljno snažan fašistički pokret, već se on javlja i koristi kao efikasno kontrarevolucionarno sredstvo samo na kritičnim tačkama političkog razvoja razvijenijih zemalja. Naravno da je za fašističko osvajanje vlasti potreban i niz drugih sekundarnih ili dovoljnih uslova kakvi su bili u Italiji i Nemačkoj dvadesetih godina,⁵⁰ ali ono što hoćemo ovde da podučemo jeste činjenica da bez fašističkog pokreta nema razvijenog fašističkog sistema i da se ova genetička dimenzija pri pojmovnom određenju ne sme nikada ispuštati iz vida.

Funkcionalnu dimenziju fašizma u sažetoj formi određujemo na sledeći način:

1. Ekonomsko i političko potčinjavanje proletarijata i disciplinovanje srednjeg sloja; „*formiranje*“ svih potencijalnih grupa, koje ugrožavaju sistem, u organizacije ko-

⁵⁰ Iako politička kriza u prefašističkom sistemu pokazuje određene zakonitosti, ipak treba sažeto ukazati na različitu kriznu strategiju italijanske i nemačke buržoazije u korišćenju fašizmom. Antidemokratske i autoritarne grupe mogu od početka saradivati sa fašizmom, kao što je to bilo u Italiji. Za ove grupe fašizam je neophodan činilac stabilnosti poretka, koji zbog latentne ili manifestne pretnje proletarijata mora dobiti određeni udeo u državnoj vlasti. U toj situaciji, koja se karakteriše organizovanom slabošću proletarijata i društvenopolitičkom slabošću buržoazije, fašizam zbilja ispunjava ulogu agenta kapitalističko-agrarnih interesnih grupa. (Upor. M. Clemenz, *op. cit.*, str. 150). Fašizam se, međutim, može iskoristiti, kao što je to bio slučaj u Nemačkoj, kao strateško političko-parlamentarno oružje u borbi protiv levice. S jedne strane, dakle, antidemokratska i autoritarna politika je podsticala fašizam, dok se, s druge strane, ojačali fašizam koristi za pritisak na reformističku levicu, koja se pre potpunog razbijanja primorava na saradnju.

jima se upravlja i koje se kontrolišu preko partije i državnih organa.

2. Otklanjanje privredne krize, odnosno podizanje mogućnosti akumulacije putem planske privrede u interesu kapitala; pre svega, putem javnih programa rada, programa naoružanja, kontrole nadnica, poreskih olakšica i ograničenja konkurencije.

3. Otvaranje novih imperijalističkih šansi za ekspanziju i profit koje su do tada bile blokirane parlamentarnom kontrolom politike ili internacionalno kontrolisanim ograničenjima naoružanja.⁵¹

Sa fenomenološkom dimenzijom suočili smo se prilikom analize fašističkog sistema vlasti i fašističke ideologije.

Rezimirajmo stoga samo njene najbitnije elemente:

1. Striktno hijerarhijski, po principu vođe, izgrađena militaristička ili paramilitaristička organizacija, koja usled slabe društvene osnove fašizma izrasta neminovno u terorističku vladavinu nad društvom.

2. Sistem vlasti, koji pored postavljanja zahteva za bezuslovnim političkim prioritetom vođe i partijskih organizacija, ostavlja netaknutom društvenu osnovu moći i politički uticaj stare vladajuće klase, buržoazije. U političkoj strukturi takođe ne nastaju korenite promene, već samo dolazi do „personalnog prestrojavanja“.

3. Primena sile u obliku sistematskog ili univerzalnog terora, kao principa organizovanja društva, što se postiže preko dobrovoljačkih odreda pokreta, koji dopunjuju klasične organe prinude, vojsku i policiju. Totalno gušenje svake opozicije i potpuno uklanjanje svih državno-pravnih garntija postaje fundament fašističke vlasti.

4. Politička doktrina koja je, pre svega, usmerena protiv ideja buržoaskog prosvetiteljstva, humanizma, političkog liberalizma, komunističkog i socijalističkog internacionalizma. Univerzalnom karakteru ovih ideja su protstavljaju se partikularizam nacije i rase, demokratsku društvenu ideju zamenjuje staleško-hijerarhijska zamisao

⁵¹ Tako i M. Clemenz, *op. cit.*, str. 230.

organizovanog društva, a rat, glad i beda ne osuđuju se već slave kao najviše moralne vrline.

Obeležje fašističkog režima se, dakle, može pridati jedino onom društvenom sistemu koji pored funkcionalnog podleže genetičkom i fenomenološkom kriteriju fašizma.⁵² Kao fašistički u strogom smislu mogu se okarakterisati jedino vladajući kapitalistički sistemi u Nemačkoj od 1933—1945. i Italiji 1922—1943. godine, pri čemu važi pravilo: što je razvijeniji kapitalistički sistem to se jasnije javljaju ove strukturne karakteristike fašizma. Tako je teror nemačkog fašizma bio bolje organizovan i brutalniji od italijanskog, njegov pokret masovniji i snažniji, a ideologija militantnija.

Kao prigovor navedenoj Klemencovoj odredbi, koju smo sa izvesnim dopunama prihvatili, mogao bi se istaći njen isuviše naglašen idealnotipski karakter, iz čega sledi opisno-istorijsko ograničavanje pojma na nekoliko slučajeva. Moglo bi se takođe, primetiti da isuviše mnogo namomilanih elemenata u pojedinačnom raščlanjavanju svake dimenzije odriče definiciji širu teorijsku vrednost. Međutim, uprkos ovim primedbama definicija je instruktivna u opisno-istorijskom identifikovanju fašističkih sistema i njihovom preciznom odvajanju od ostalih oblika buržoaske diktature.

U razgraničavanju fašizma od vojnih diktatura često se se pravom tvrdi da je vojnih diktatura bilo u svim vremenima, dok je fašizam pojava kapitalizma. Vojna diktatura, po pravilu, uopšte ne nastaje u razvijenoj kapitalističkoj zemlji u kojoj postoje snažne političke organi-

⁵² Duskorašnja diktatura u Španiji često se označavala kao fašistička. Međutim, ni tu se nije radilo o razvijenom fašističkom sistemu. Tako, npr., snaga fašističke partije, falange, sve do februarских izbora 1936, nije prelazila nivo sekte. Na desnici su dominirali konzervativno-monarhistički karlisti. Posle izbornog uspeha leve fašističke pokret jača, ali pre nego što uspeva da se razvije u masovni pokret vojska započinje kontrarevolucionarni puč. Falanga se ujedinjuje sa karlistima i time gubi samostalnost. Odlučujuća snaga na desnici u građanskom ratu i kasnije je vojska. Frankova diktatura se uglavnom oslanjala na vojsku, a ideološko opravdanje je sve doskora pružala katolička crkva. U Portugaliji su ovi konzervativni elementi bili još snažnije izraženi. (Tako i R. Kühnl, *Formen bürgerlichen Herrschaft*, str. 156—158.)

zacije i brojna sitna buržoazija. One nastaju mahom u zaostaloj zemlji, u kojoj je industrijska buržoazija znatno slabija od krupnog zemljoposeda, a armija najснаžnija i najuticajnija politička organizacija. To ne znači da u fašizmu nema vojnog elementa, ali on nije osnovni. Sve institucije stare konstitucionalne buržoaske države (armija, policija, sudstvo, škola) uzimaju učešća u fašističkom reorganizovanju države. Međutim, nijedna od ovih organizacija ne može pružiti bitan element fašističke reorganizacije; potpuno prožimanje, fašiziranje društva moguće je ostvariti jedino uz pomoć jedinstvene fašističke partije i paramilitarističkih i paraprofesionalnih organizacija pokreta. Politički režimi, nastali u jugoistočnoj Evropi između dva rata, Poljskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj, mogu se označiti konzervativnim vojnim diktaturama, koje su parlamentarizam uklanjale samo privremeno, kao što ni pravna državnost nikad nije u potpunosti uklonjena. Specifičan slučaj predstavlja predratni japanski vladajući sistem koji Berington Mur (B. Moore) označava kao „azijski fašizam“.⁵³ Mada je ovaj sistem postepeno prerastao u diktaturu, da bi 1940. konačno bio ukinut parlamentarni sistem, i mada je bio pod uticajem nemačkog i italijanskog fašizma, o fašizmu se ovde ipak ne može govoriti. Radilo se pre o tradicionalnoj vojnoj diktaturi sa carem na čelu, koja se radi maksimalne mobilizacije i integracije na unutrašnjem planu služila određenim fašističkim metodama vlasti. Sa porazom Italije 1943. i Nemačke 1945. godine uništena su dva čista fašistička sistema vlasti. Od tada pa do danas nije se učvrstio nijedan sistem koji bi se mogao nazvati čisto fašističkim.

*
* * *

Međutim, kapitalistički društveni sistem se posle drugog svetskog rata ipak nije toliko izmenio da bi u potpunosti isključio fašističke konsekvence. Pre svega,

⁵³ Barrington Moore, *Social origins of dictatorship and democracy*, Lord and peasant in the Making of the Modern world, Penguin University books 1973.

svi društveni uslovi za nastanak fašizma prisutni su i danas, kao i dvadesetih godina. U stvarnosti postoji čitav niz zemalja u kojima postoje relativno razvijeni fašistički pokreti (Italija, Savezna Republika Nemačka, Francuska, Austrija, SAD), koji bi u periodima pojačane društvene nesigurnosti mogli prerasti u ozbiljne masovne fašističke talase.⁵⁴ Iz fašističkih pokreta ne nastaju odmah fašistički sistemi. Za to je potrebna višestruka pomoć buržoazije. Neki savremeni teoretičari levice smatraju fašizam danas nemogućim jer, kako tvrde, buržoaziji nije potrebna pomoć fašističke partije. Fašizam, navodno, predstavlja prevaziđeno sredstvo vlasti, koje je danas zamenjeno mnogo suptilnijim metodama. Savremeni kapitalizam je, doduše, razvio nove metode savlađivanja krize i prefinjenije tehnike manipulacije, koje su prevazišle strategiju dvadesetih godina. Ciklične krize ne mogu se u potpunosti sprečiti, ali se posledice mogu bitno oslabiti. Pri tome je savremeni kapitalizam mnogo naučio od fašizma. Država mora intervenirati u privredi da bi održala kapitalistički proces reprodukcije i da bi se izbegli oštriji društveni sukobi. Sindikati, borbene organizacije proletarijata, pretvaraju se u organizacije koje se integrišu u sistem i doprinose učvršćenju postojeće vlasti. Ideologija „partnerstva“ između radnika i kapitalista priprema i olakšava ovu integraciju. Dolazi, takođe, do mutacije samih fašističkih tendencija. Kao što se fašističke partije ideološko-taktički prilagođavaju izmenjenoj situaciji (antisemitizam se, na primer, zamenjuje poostrenim antikomunizmom, a nacionalizam naglašavanjem isključivosti Zapada), tako bi danas i jedan fašistički sistem vlasti svakako drugačije izgledao nego tridesetih godina. Vladajuća klasa bi, pre svega, sigurno težila da efikasnije obuzda iracionalne i disfunkcionalne impulse fašističkog pokreta i osamostaljenje fašističke egze-

⁵⁴ Upor. navedeni zbornik *Rechtsradikalismus*, naročito priloge sledećih autora: I. Fetscher, M. Clemen, G. Dill; zatim opsežnu studiju R. Kühnl, R. Rilling, C. Sager, *Die NPD, Struktur, Ideologie und Funktion einer neofaschistischen Partei*, Suhrkamp, Frankfurt 1969, kao i tematski broj časopisa *Das Argument* 48. „Kalter Krieg und Neofaschismus in der Bundesrepublik“.

kutive. Međutim, bilo bi isto tako neosnovano isključiti mogućnost otvorenog fašizma u savremenim uslovima.

Najnovijim zbivanjima u Čileu kapitalizam je, po ko zna koji put u istoriji, pokazao da se može bolje prilagoditi ropstvu nego „slobodnom“ tržištu najamnog rada. U kontrarevolucionarnom parafašističkom čileanskom režimu susrela su se dva najbitnija činioca društvene strukture, koje smo istakli kao presudne u definisanju klasičnog fašizma. Domaća, veoma jaka sitna buržoazija, i krupni, pre svega strani kapital, bili su podjednako ugroženi socijalističkim zakonima Vlade narodnog jedinstva. U toj situaciji ugrožena srednja klasa sistematskom opstrukcijom dovodi zemlju u bezizglednu ekonomsku krizu, da bi vlast pučem preuzela vojna hunta. Međutim, artikulacija fašističkog potencijala srednjih klasa na nivou fašističke partije (genetička dimenzija) u Čileu bila je slabo izražena a, s druge strane, samo osvajanje vlasti naručeno je iz redova neokolonijalnog monopolnog kapitala metropole, prema kojem se domaći čileanski kapital nalazio u ekonomski podaničkom i politički inferiornom odnosu. Mada je u celini ovih kontrarevolucionarnih zbivanja nesumnjivo prisutan fašizam, on se, usled nedostalih društvenih uslova u Čileu, ne ispoljava otvoreno, već u simbiozi neokolonijalizma, vojne diktature i autohtonih fašističkih tendencija društvene strukture ove latinskoameričke zemlje. I čileanski primer, u svakom slučaju, zorno pokazuje da fašizam nije prevaziđena istorijska faza u razvoju buržoaskog društva niti regionalna užeevropska pojava, već je imanentna mogućnost, tendencija i istina monopolnog kapitalizma, usidrena u njegovoj osnovnoj protivrečnosti.

ODABRANA LITERATURA O FAŠIZMU

1. Abendroth, Wolfgang: *Soziale Funktion und soziale Voraussetzungen des Faschismus*, Das Argument, Berliner Hefte für Probleme der Gesellschaft, Heft 58, 1970. (Hrg. 12)
2. Abendroth, W. (hrsg.): *Faschismus und Kapitalismus*, Theorien über die soziale Ursprünge und die Funktion des Faschismus, Beiträge von O. Bauer, H. Marcuse, A. Rosenberg, A. Tasca, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M. 1967.
3. Adorno, Theodor u.a.: *Studien zum autoritären Charakter*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M. 1973.
4. Agnoli, Johannes: *Die bürgerliche Gesellschaft und ihr Staat*, Das Argument 41, 1966.
5. Arendt, Hannah: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, EVA, Frankfurt/M. 1962.
6. Alf, Wilhelm: *Der Begriff Faschismus und andere Aufsätze zur Zeitgeschichte*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1971.
7. Balok, Alan: *Hitler*, Slika tiranije, preveo Dimitrije Obradović, Zadruga, Beograd 1954.
8. Blanke, Bernhard/Reiche, Reimut/Werth, Jürgen: *Die Faschismus Theorien der DDR*, Das Argument 33, 1965.
9. Bauer, Otto: *Zwischen zwei Weltkriegen*, Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus, Eugen Praeger Verlag, Bratislava 1936.
10. Bracher, Karl Dietrich /Sauer, Wolfgang/ Schultz, Gerhard: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Studie zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34, 2. Aufl., Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1962.
11. Bracher, Karl Dietrich: *Die deutsche Diktatur*, Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus, Kiepenheuer Witsch, Köln, Berlin 1969.
12. Carsten, F. L.: *The rise of fascism*, Univers. of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.
13. Cassels, Alan: *Fascist Italy*, Routledge, Kegan Paul Ltd., London 1969.
14. Czichon, Eberhard: *Wer verhalf Hitler zur Macht*, Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik, Pahl Rugenstein Verlag, 3. Aufl, Köln 1972.

15. Czichon, Eberhard: *Der Primat der Industrie im Kartell der nationalsozialistischen Macht*, Das Argument 47, 1968.
16. Clemenz, Manfred: *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1972.
17. Dahrendorf, Ralph: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Piper, München 1968.
18. Dobb, Maurice: *Studije o razvoju kapitalizma*, preveo Josip Županov, Naprijed, Zagreb 1961.
19. Eichholtz, Dietrich / Gossweiler, Kurt: *Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933—1945*, Das Argument 47, 1968.
20. Fest, Joachim: *Das Gesicht des dritten Reiches*, Profile einer totalitären Herrschaft, Piper, München 1963.
21. Fetscher, Iring (hrsg.): *Rechtsradikalismus*, EVA, Frankfurt/M. 1967.
22. From, Erih: *Bekstvo od slobode*, 2. izd., preveli S. Đorđević i A. Spasić, Nolit, Beograd 1969.
23. Greiffenhagen, Martin / Kühnl, Reinhard / Müller Johann Baptist: *Totalitarismus*, Zur Problematik eines politischen Begriffs, List Verlag, München 1972.
24. Gripenburg, Rüdiger, /Tjaden, K. J.: *Faschismus und Bonapartismus*, Das Argument 41, 1966.
25. Grosser, Dieter: *Die nationalsozialistische Wirtschaft*, Das Argument 32, 1965.
26. Guerin, Daniel: *Fascisme & grand capital*, Maspero, Paris 1971.
27. Haug, Wolfgang Fritz u.a.: *Ideologische Komponenten in den Theorien über den Faschismus*, Das Argument 33, 1965.
28. Haug, Wolfgang Fritz: *Der hilflose Antifaschismus*, Zur Kritik der Vorlesungsreihen über Wissenschaft und NS an deutschen Universitäten, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1967.
29. Heiden, Konrad: *Geschichte des Nationalsozialismus*, Die Karriere einer Idee, Rowohlt, Berlin 1933.
30. Horkheimer, Max: *Die Juden und Europa*, Zeitschrift für Sozialforschung, Jhrg. VIII, 1/2, 1939.
31. Hory, Ladislaus / Broszat, Martin: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945*, Deutsche Verlagsanstalt, 2. Aufl., Stuttgart 1965.
32. Jerussalimski, A. S.: *Der deutsche Imperialismus*, Geschichte und Gegenwart, Dietz Verlag, Berlin 1968.
33. Kühnl, Reinhard, *Die nationalsozialistische Linke 1925—1930*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1966.
34. Kühnl, Reinhard: *Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus*, Zur Problematik bürgerlichen Gesellschaft seit 1918, Carl Hanser Verlag, München 1969.
35. Kühnl, Reinhard: *Formen bürgerlicher Herrschaft*, Liberalismus, Faschismus, Rowohlt, Reinbek 1971.
36. Kutzynski, Jürgen: *Studien zur Geschichte der staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1918 bis 1945*; Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 16, Akademie Verlag, Berlin (Ost) 1963.

37. Lacko, Mikloš: *K вопросу о фашизме в юговосточной Европе*, Akademiai, Kiado, Budapest 1970.
38. Lenjin, V. I.: *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*. V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom I, knjiga druga, Kultura, Beograd 1949.
39. Leon, Abraham: *Judenfrage — Kapitalismus*, Historisch-materialistische Analyse der Rolle der Juden in der Geschichte bis zur Gründung des Staates Israel, Trikont Verlag, München 1971.
40. Lipset, Seymour Martin: *Politički čovek*, Društvena osnova politike, preveo Srđa Popović, Rad, Beograd 1969.
41. Loewenstein, Rudolph: *Psychoanalyse des Antisemitismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1968.
42. Ludz, Peter: *Totalitarismus oder Totalität*, Die soziale Welt, Jhrg. 12/1961. Heft 2.
43. Lukač, Đerd: *Razaranje uma*, preveo Milan Damjanović, Kultura, Beograd 1966.
44. Marcuse, Herbert: *Kultur und Gesellschaft I*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1965.
45. Mansilla, H. C. F.: *Faschismus und eindimensionale Gesellschaft*, Luchterhand, Neuwied und Berlin 1971.
46. Mason, Tim: *Der Primat der Politik*, Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus, Das Argument 41, 1966.
47. Mason, Tim: *Primat der Industrie?* Eine Erwiderung, Das Argument 47, 1968.
48. Massing, Paul: *Vorgeschichte des politischen Antisemitismus*, EVA, Frankfurt/M. 1959.
49. Neumann, Franz, *Demokratischer und autoritärer Staat*, Beiträge zur Soziologie der Politik, EVA, Frankfurt/M. 1967.
50. Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche*, Die action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus, 2. Aufl., Piper, München 1965.
51. Nolte, Ernst: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*, Piper, München 1968.
52. Nolte, Ernst (hrsg.): *Theorien über den Faschismus*, Kiepenheuer Witsch., 3. Aufl., Köln, Berlin, 1972.
53. Plessner, Helmuth: *Die verspätete Nation*, Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes, W. Kohlhammer Verlag, 5. Aufl., Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1969.
54. Reich, Wilhelm: *Die Massenpsychologie des Faschismus*, Dritte korrigierte und erweiterte Auflage, Kiepenheuer Witsch, Berlin 1971.
55. Rethel, Alfred Sohn: *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus*, Aufzeichnungen und Analysen, hrsg. J. Agnoli, B. Blanke und N. Kadritzke Suhrkamp, Frankfurt 1973.
56. Schoenbaum, David: *Hitler's social Revolution*, Class and status in nazi Germany 1933—1939, Anchor books, Doubleday Co. Garden City, New York 1967.
57. Schultz, Gerhard: *Der Begriff des Totalitarismus und der Nationalsozialismus*, Die soziale Welt, Jhrg. 12/1961, Heft 2.

58. Silone, Ignazio: *Der Faschismus*, Seine Entstehung und seine Entwicklung, Europa Verlag, Zürich 1934.
59. Stammer, Otto: *Aspekte der Totalitarismusforschung*, Die soziale Welt, Jhrg. 12/1961, Heft 2.
60. Toljati, Palmiro: *Lekcije o fašizmu*, prevela Jugana Stojanović, Treći program, (god. II), zima 1970.
61. Trotzki, Leo: *Wie wird der Nationalsozialismus geschlagen*, Auswahl aus „Schriften über Deutschland“, hrsg. von H. Dahmer, EVA, Frankfurt/M. 1971.
62. Walter, Heinrich: *Der Faschismus*, Staat und Wirtschaft im neuen Italien, Verlag F. Bruchmann A. G., München 1932.
63. Wehler, Hans Ulrich (hrsg.): *Imperialismus*, Kiepenheuer Witsch, Köln, Berlin 1970.
64. Winkler, Lutz: *Studie zur gesellschaftlicher Funktion der faschistischer Sprache*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970.

DOPUNA ODABRANE LITERATURE O FAŠIZMU

1. Abendroth, Wolfgang: *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1972.
2. Bennecke, Heinrich: *Wirtschaftliche Depression und politischer Radikalismus*, Die Lehre von Weimar, G. Olzog Verlag, München, Wien 1968.
3. Bracher, Karl Dietrich: *Das deutsche Dilemma*, Leidenswege der politischen Emanzipation, Piper, München 1971.
4. Bloch, Charles: *Die SA und die Krise des NS Regimes*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970.
5. *Die deutsche Universität im dritten Reich*, Piper, München 1966.
6. Diverže, Moris: *Stranački sistemi*, u zborniku *Sociologija*, red. Žorž Gurvič, Naprijed, Zagreb 1966.
7. Flechtheim, Ossip: *Die KPD in der Weimarer Republik*, EVA, Frankfurt/M. 1969.
8. Geiger, Theodor: *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage, Soziologische Gegenwartsfragen, 1. Heft, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1932.
9. *Germanistik — Eine deutsche Wissenschaft*, Beiträge von E. Lämmert, K. O. Conrady und P. v. Polenz, Suhrkamp, Frankfurt 1967.
10. Habermas, Jürgen: *Javno mnjenje*, Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva, preveo Gligorije Ernjaković, Kultura, Beograd 1969.
11. Habermas, Jürgen: *Krise poznog kapitalizma*, prevela Olga Kostrešević, Treći program, (god. VI), proleće 1974.
12. Hilferding, Rudolf: *Finansijski kapital*, Studija o najnovijem razvitku kapitalizma, II izdanje, preveo Žarko Mrkušić, Kultura, Beograd 1958.

13. Hirschfeld, Dieter: *Umrise einer Theorie des Antikomunismus*, Das Argument 48, 1968.
14. Hofmann, Werner: *Stalinismus, und Antikommunismus*, Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts, 5. Aufl., Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970.
15. Kasirer, Ernst: *Mit o državi*, prevela Olga Šafarik, Nolit, Beograd 1972.
16. Klemperer, Klemens von: *Konservative Bewegungen*, zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, R. Oldenbourg, München und Wien 1957.
17. Kretschmer, Rainer (Koch, Helmuth): *Der Propaganda-apparat des NS Staates*, Das Argument 58, 1970.
18. Kühnl, Reinhard (hrsg.): *Geschichte und Ideologie*, Kritische Analyse bundesdeutscher Geschichtsbücher, Rowohlt, Reinbek 1973.
19. Kühnl, Reinhard (hrsg.): *Der bürgerliche Staat der Gegenwart*, Formen bürgerlicher Herrschaft II, Rowohlt, Reinbek 1972.
20. Kühnl, Reinhard (Rilling, Rainer) Sager, Christine: *Die NPD Struktur, Ideologie und Funktion einer neofaschistischen Partei*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1969.
21. Kuvaić, Ivan: *Ideologija srednje klase*, Praxis (god. IX), 3—4, Zagreb 1972.
22. Laqueur, Walter: *Deutschland und Russland*, Propyläen Verlag, Berlin 1966.
23. Lozek, Gerhard (hrsg.): *Kritik der bürgerlichen Geschichtschreibung*, Pahl Rugenstein, 3. Aufl., Köln 1973.
24. Lukač, Đerd: *Povijest i klasna svijest*, Studija o marksističkoj dijalektici, preveli Milan Kangrga i Danilo Pejović, Naprijed, Zagreb 1970.
25. Lukač, Đerd: *Etika i politika*, Liber, Zagreb 1972.
26. Luksemburg, Roza: *Akumulacija kapitala*, Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma, preveo Milan Gavrić, Kultura, Beograd 1955.
27. Mandel, Ernest: *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt 1972.
28. Marks, Karl: *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. U Marks-Engels, *Izabrana dela* u dva toma, tom I, Kultura, Beograd 1949.
29. Milić, Vojin: *Buržoaski konzervativizam u savremenoj sociološkoj teoriji I i II*, *Filozofija* (god. XIV), 2, 3—4, 1970.
30. Moore, Barrington: *Social origins of dictatorship and democracy*, Lord and peasant in the Making of the modern World, Penguin University books 1973.
31. *Nationalsozialismus und die deutsche Universität*, Veröffentlichung der freien Universität Berlin, Walter de Gruyter, Berlin 1966.
32. Opitz, Reinhard: *Fragen der Faschismuskussion*, Das Argument 58, 1970.
33. Reiche, Beimut/Blanke, Bernhard: *Kapitalismus, Faschismus und Demokratie*, Das Argument 32, 1965.

34. Römer, Peter: *Vom totalen Staat zur totalen bürgerlichen Gesellschaft*, Das Argument 58, 1970.
35. Saage, Richard: *Bemerkungen zur Faschismusinterpretation Ernst Noltes*, Das Argument 58, 1970.
36. Rosenberg, Arthur: *Demokratie und Sozialismus*, Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre, Verlag Allert de Lange, Amsterdam 1938.
37. Supek, Rudi: *Društvene predrasude*, Socijalno-psihološka razmatranja, Radnička štampa, Beograd 1973.
38. Stammer O. / Weingart P.: *Politische Soziologie*, Juventa Verlag, München 1972.
39. Tadić, Ljubomir: *Tradicija i revolucija*, SKZ, Beograd 1972.
40. Vidaković, Zoran: *Anahronizmi*, Fašistička tendencija u savremenom kapitalizmu, Treći program, (god. VI), proleće 1974.

SADRŽAJ

Predgovor	— — — — —	9
I TEORIJA O FAŠIZMU: KRITIKA ILI APOLOGIJA KAPITALIZMA	— — — — —	12
II PROMENE KAPITALISTIČKE DRŽAVE U EPOHI IMPERIJALIZMA	— — — — —	33
— Ekonomske promene epohe imperijalizma	— — — — —	41
— Državnopravne promene	— — — — —	47
— Antinomije radničkog pokreta	— — — — —	53
III FAŠIZAM: OD POKRETA DO SISTEMA	— — — — —	60
— Italija	— — — — —	65
— Nemačka	— — — — —	79
IV SREDNJE KLASE, KRUPNI KAPITAL I FAŠIZAM	— — — — —	97
V DRUŠTVENOPOLITIČKA STRUKTURA I FUNKCIJA FAŠISTIČKOG SISTEMA	— — — — —	120
VI FAŠISTIČKA IDEOLOGIJA	— — — — —	146
VII FAŠIZAM: POKUŠAJ ODREĐENJA POJMA	— — — — —	176
1 — Totalitarizam: formalnosociološka kategorija u ob- jašnjenju fašizma	— — — — —	176
2 — Fašizam: pokušaj određenja pojma	— — — — —	194
Literatura	— — — — —	211

TODOR KULJIĆ:

FASIZAM

RECENZIJE:

Dr MILORAD EKMEČIĆ i

Dr ANDREJ MITROVIĆ

TEHNIČKI UREDNIK:

ŽARKO ROŠULJ

KOREKTOR:

DOBRILA MAKSIMOVIĆ

IZDAVAČ:

IZDAVAČKO PREDUZEĆE NOLIT

BEOGRAD, TERAZIJE 27

ŠTAMPA:

GRAFIČKO PREDUZEĆE „KULTURA“,

NOUR STAMPARIJA „KULTURA“, MAKEDONSKA 4, BEOGRAD

TIRAŽ:

3.000 PRIMERAKA